

RELIGIJOS IŠRAIŠKOS LAISVĖS RIBOJIMAI DEMOKRATINĖJE VISUOMENĖJE

Dalia Vitkauskaitė-Meurice
Regina Valutytė
Dovilė Gailiūtė

Mokslo studija

www.mruni.eu

Mykolo Romerio universitetas

Dalia Vitkauskaitė-Meurice,
Regina Valutytė,
Dovilė Gailiūtė

**Religijos išraiškos laisvės ribojimai
demokratinėje visuomenėje**

Mokslo studija

Vilnius
2012

UDK 342.7(075.8)

Vi331

Mokslinė studija parengta pagal Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą „Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje“ (projekto sutarties Nr. MIP-11406).

Recenzavo:

doc. dr. Dainius Žalimas, Vilniaus universitetas

doc. dr. Laurynas Biekša, Mykolo Romerio universitetas

Autorių indėlis:

doc. dr. Dalia Vitkauskaitė-Meurice: įvadas, I dalis, II dalies 2.1–2.2. skyriai (3,3 autorinio lanko)

doc. dr. Regina Valutytė: II dalies 2.4–2.5. skyriai (2,8 autorinio lanko)

Dovilė Gailiūtė: II dalies 2.3. skyrius (3,2 autorinio lanko)

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Tarptautinės ir Europos Sąjungos teisės katedros 2012 m. gegužės 7 d. posėdyje (protokolas Nr. 1TESTK-6) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto tarybos 2012 m. gegužės 31 d. posėdyje (protokolas Nr. 1T-46) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisijos 2012 m. birželio 6 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-32) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

Turinys

Santrumpų sąrašas	4
Įvadas	5
I. Religijos ar tikėjimo laisvės samprata ir ribojimai	7
1.1. Religijos ar tikėjimo laisvės samprata.....	7
1.2. Laisvės išpažinti savo religiją ar tikėjimą ribojimo sąlygos	11
II. Religijos išraiškos laisvės ribojimai praktikoje	19
2.1. Prievolė prisiekti religinę priesaiką.....	19
2.2. Draudimas statyti minaretus	23
2.3. Religinį simbolių demonstravimas.....	27
2.4. Švietimas, suderinamas su religiniais įsitikinimais.....	50
2.5. Atsisakymas atlikti tarnybą dėl įsitikinimų	60
Išvados	70
Naudoti šaltiniai	149

Santrumpų sąrašas

EŽTK – Europos Žmogaus Teisių Konvencija

EŽTT – Europos Žmogaus Teisių Teismas

TPPTP – Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas

VŽTD – Visuotinė žmogaus teisių deklaracija

ŽTK – Žmogaus teisių komitetas

Įvadas

2012 m. kovo 6 d. Jungtinių Tautų specialusis pranešėjas religijos laisvės ir tikėjimo klausimu Heineris Bielefeldtas teigė, kad „oficialios“ valstybių religijos neturėtų būti naudojamos nacionalinio identiteto politikos tikslais, nes tai gali turėti neigiamą įtaką mažumų atstovams. Jis taip pat paragino valstybes užtikrinti, kad jokios privilegijos, finansinės ar kitokios, teikiamos „oficialioms“ religijoms ar tikėjimui, neturėtų diskriminuoti kitų religijų ar tikėjimo narių¹.

Tokia pranešėjo pozicija atspindi bendras tendencijas tarptautinėje žmogaus teisių teisėje, universalių ir regioninių žmogaus teisių institucijų jurisprudencijoje. Siekdamas užtikrinti religijos laisvę ir įtvirtinti oficialios religijos nebuvimą, kai kurios Europos valstybės, tokios kaip Prancūzija, praėjusio amžiaus pradžioje priėmė įstatymus, atskiriančius Bažnyčią ir valstybę, kitos valstybės tai padarė praėjusio amžiaus viduryje. Šiandien daugybė Europos valstybių, besitaikančių prie kintančio Europos veido, susiduria su religijos ar tikėjimo laisvės turiniui įtaką darančiais iššūkiais, kuriuos atnešė globalizacija, laisvas asmenų judėjimas Europos Sąjungos valstybėse, pabėgėliai ir prieglobsčio prašytojai iš įvairių žemynų. Penktajame dešimtmetyje daugelyje Europos valstybių pagrindinę tikinčiųjų dalį sudarydavo krikščionys, dabar ši dalis mažėja ir atitinkamai persiskirsto ne tik dėl augančio ateistų skaičiaus, bet ir dėl anksčiau išvardytų priežasčių. Kaip akivaizdų demografinės sudėties pasikeitimo rezultatą krikščioniškoje Europos visuomenėje galima įvardyti Prancūziją, kurioje gyvena didžiausia musulmoniška religinė bendruomenė palyginus su kitomis Europos valstybėmis.

Papildomą įtaką religijos laisvei ir jos praktiniam įgyvendinimui padarė 2001 m. rugsėjo 11 d. teroristiniai išpuoliai, pakeitę visuomenės požiūrį į tam tikras religijas, tapatinamas su terorizmu. Po rugsėjo 11 d. išpuolių kaip šalutinis reakcijos į įvykius poveikis tapo valstybių nacionalinių įstatymų, prioritetizuojančių saugumą, priėmimas ar valstybių nacionalinės saugumo koncep-

1 Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Heiner Bielefeldt [interactive]. [žiūrėta 2012-02-01]. <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-60_en.pdf>.

cijos keitimas, tiesiogiai darantis įtaką religijos laisvei. Prioriteto saugumui teikimas atsispindėjo per sugriežtintą saugumo patikrą oro uostuose, stotyse ir kitose masinio susibūrimo vietose. Kai kuriose valstybėse, pvz., Rusijos Federacijoje, remiantis kovos su terorizmu argumentais bei siekiant išvengti grėsmės nacionaliniam saugumui, buvo sudaryta galimybė atsisakyti registruoti tam tikras religines asociacijas. Kol šiuo metu vyksta debatai dėl deramos vietos religijai demokratinės visuomenės gyvenime, faktas, kad žmonės (ar tai būtų individai, ar ištisos bendruomenės) visame pasaulyje susiduria su jau egzistuojančia rizika nukentėti dėl savo teisių suvaržymo, priešiško, prievartos ar mirties tik dėl jų išpažįstamo tikėjimo, yra nutylimas. Neseniai atlikti tyrimai rodo, kad daugiau kaip 70 procentų pasaulio gyventojų gyvena šalyse, kuriose nustatyta aukšta ar net labai aukšta religijos laisvės ribojimo kartelė².

Apskritai reikia pastebėti, kad žmogaus teisių ribojimai tarptautinėje žmogaus teisėje nėra draudžiami. Jie netgi yra numatyti visose pagrindinėse žmogaus teisių sutartyse (tarp jų EŽTK ir TPPTP), tačiau tokie žmogaus teisių ir laisvių ribojimai (tarp jų ir religijos laisvė) gali būti leidžiami tik esant trimis atvejams – kylant grėsmei nacionaliniam saugumui, visuomenės moralei ir visuomenės sveikatai.

Šio tyrimo tikslas kaip tik ir yra išanalizavus pasirinktų valstybių (Lietuvos, Rusijos, Prancūzijos, Jungtinės Karalystės, Ispanijos, Italijos ir Šveicarijos) nacionalinę teisinę bazę ir, pasitelkus tarptautinių žmogaus teisių gynimo institucijų jurisprudenciją, įvertinti religijos laisvės turinį, taip pat atskleisti religijos laisvės ribojimo sąlygas bei ribas demokratinėje visuomenėje. Per autorių nuožiūra pasirinktų problemų prizmę studija atskleidžia pasirinktų valstybių praktiką, reguliuojant religijos išraiškos laisvę tiek nacionalinėje teisėje, tiek ir tarptautinių žmogaus teisių gynimo institucijų praktikoje. Šio tyrimo struktūrą sudaro tokios dalys: įvadas, religijos turinio apžvalga, ribojimų sąlygoms keliamų reikalavimų analizė, pagrindinės problemos, kylančios užtikrinant religijos laisvę, t. y. prievolė prisiesti religinę priesaiką, minaretų statybos draudimas, religinių simbolių demonstravimas, švietimas, suderinamas su religiniais įsitikinimais, atsisakymas atlikti tarnybą dėl įsitikinimų bei išvados.

---

2 Evans, M. Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change. *Oxford Journal of Law and Religion*. 2012, 1(1): 5–14.

I. Religijos ar tikėjimo laisvės samprata ir ribojimai

1.1. Religijos ar tikėjimo laisvės samprata

Religijos laisvės turinio tyrimo analizę reikėtų pradėti nuo to, kaip suprantama pati religija ar tikėjimas ir kokia aplinkybių visuma leidžia teigti, kad religijos laisvės užtikinimas yra tinkamas. Tam, kad būtų tinkamai išnagrinėtas religijos ir tikėjimo laisvės turinys, pirmiausia yra svarbu iširti, kokie elementai nulemia šios laisvės apsaugą.

Prizmės pjūviai, per kuriuos turi būti nagrinėjama religijos ir tikėjimo laisvė, gali būti skirtingi ir tuo pat metu labai panašūs, nes mokslininkai iš tų pačių konceptų išgrynina skirtingus elementus. Kaip aiškina Johanas D. van der Vyveris, religijos ir tikėjimo laisvė gali būti nagrinėjama per šiuos elementus: 1) bendras direktyvas dėl religijos ar tikėjimo ir 2) religijos laisvės ribojimus. Kaip alternatyvą kiti mokslininkai pateikia skirtingą gradaciją ir išvardija elementus, kurie turėtų būti laikomi esminiais: a) teisė puoselėti tam tikrą religiją ar tikėjimą; b) teisė pakeisti religiją ar tikėjimą ir c) teisė išpažinti religiją ar tikėjimą per mokymą ar praktikavimą, garbinimą ar laikymąsi. Trečioji mokslininkų grupė pateikia dar vieną pjūvį, per kurį galima nagrinėti pačią religijos ir tikėjimo laisvę – a) teisė išpažinti, teisė pakeisti religiją ar įsitikinimus ir b) teisė reikšti tikėjimą ar praktikuoti religiją. Teisė tikėti apima du glaudžiai susijusius elementus, tokius kaip laisvę priimti savo pasirinktą religiją ar tikėjimą bei ją išpažinti garbinant, laikantis, praktikuojant ir mokant³. „Religija ar tikėjimas“ nėra ribojami teistiniu įsitikinimu, bet apima ir ne teistinį, ir net ateistinį tikėjimus ar įsitikinimus. Tokios pačios garantijos yra taikomos visiems šiems elementams. Absoliuti laisvė yra taikoma ne tik laisvei turėti įsitikinimus, bet ir laisvei juos keisti ir priimti naujus.

---

3 Van der Vyver, J. D. Limitations of Freedom of Religion or Belief: International Law Perspectives. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 499–537, p. 502.

Tokių įsitikinimų išlaikymo procesas, kaip ir individo laisvę pasirinkti, yra saugomas nuo visų tiesioginio primetimo ir netiesioginių kėsinių formų⁴.

Dauguma žmogaus teisių apsaugos dokumentų užtikrina religijos ar tikėjimo laisvę. Universalus žmogaus teisių katalogo *grundens norm* (t. y. standartus kitoms sutartims nustatanti pavyzdinė norma) yra įtvirtinta Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 18 straipsnyje, kuris teigia, kad kiekvienas turi teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę. Ši teisė apima laisvę keisti savo religiją ar tikėjimą, taip pat laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, mokant, praktikuojant tikėjimą, laikant pamaldas ir atliekant apeigas. Tapusios universalių sutarčių pagrindine norma, VŽTD nuostatos buvo patobulintos ir perkeltos į vėliau priimtus universalius ir regioninius dokumentus, tokius kaip Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas bei Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Nors ir turėdami bendrą *grundens norm*, TPPTP ir EŽTK straipsniai įtvirtinantys religijos laisvę nėra identiški. TPPTP 18 straipsnis turi papildomas 2 ir 4 dalis, kurių nėra EŽTK. Šios dalys iš principo neturi atitikmens kitose sutartyse, išskyrus bendrąsias teisių ribojimo sąlygas⁵.

TPPTP 18 straipsnio 1 dalis teigia, kad kiekvienas asmuo turi teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę. Ši teisė apima laisvę turėti ar pasirinkti religiją arba tikėjimą savo nuožiūra ir laisvę vienam ar kartu su kitais, viešai ar privačiai išpažinti savo religiją ar tikėjimą laikant pamaldas, atliekant tikėjimo apeigas ir mokant jo. Tuo tarpu EŽTK 9 straipsnis šią laisvę formuluoja kaip garantiją kiekvienam turėti teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę, apibrėžiant ją kaip teisę laisvai keisti savo religiją ar tikėjimą, taip pat tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, laisvai skelbti savo religiją ar tikėjimą, laikant pamaldas, atliekant apeigas, praktikuojant tikėjimą ir mokant jo. EŽTT sprendimas *Kokkinakis*⁶ byloje rodo, kad 9 straipsnio apsauga taikoma

4 Partsch, K. J. Freedom of Conscience and Expression, political Freedoms. In: Henkin, L. (ed.) *The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights*. New York: Columbia University Press, 1981, p. 209–245.

5 Vitkauskaitė-Meurice, D. The Scope and Limits of the Freedom of Religion in International Human Rights Law. *Jurisprudencija*. 2011, 18(3): 841–857.

6 *Kokkinakis v. Graikija*, Nr. 14307/88, EŽTT, 1993 m. gegužės 25 d. sprendimas. Teismas priėjo prie išvados, kad minties, sąžinės ir religijos laisvė yra vienas iš „demokratinės visuomenės“ pagrindų Konvencijos prasme. Savo religine dimensija tai yra vienas iš pagrindinių elementų, kurie suformuoja tikinčiųjų identitetą ir jų gyvenimo koncepciją, tačiau taip pat apima ir tuos, kurie save priskiria prie ateistų, agnostikų, skeptikų ir abejingų religijai. Pluralizmas yra neatsejamas nuo demokratinės visuomenės.

ir didelei įsitikinimų bei filosofinių idėjų įvairovei ir neapsiriboja, tik, pvz., religiniu tikėjimu. Tačiau tikėjimas turi „pasiekti tam tikrą neginčijamumo, rimtumo, sanglaudos ir svarbos lygį“⁷. Tikėjimas neapima religinių įsitikinimų, todėl jam teikiama apsauga neturi skirtis nuo tos, kuri yra užtikrinama religijos laisvei. Nors tie patys įpareigojimai yra taikomi ir religijos, ir tikėjimo laisvei, taip pat abiem laisvėms yra taikomi vienodi ribojimai, tačiau „religijos“ sąvoka neturėtų būti sutapatinama su „tikėjimu“⁸. Nors nėra jokio apibrėžimo, kas yra „mintis“ ar „sąžinė“, kartu abu šie terminai santykiyje su sąvoka „religija“ apima galimą individo požiūrį į pasaulį, ar tai būtų dievybė, kokia nors aukštesnioji būtybė, ar tiesiog protas, racionalizmas, ar sėkmė. Liniją tarp abiejų sąvokų dažnai sunku nubrėžti, nes tikėjimas yra, žinoma, iš prigimties subjektyvus.

Tarptautinės žmogaus teisių teisės mokslininkai ir ekspertai sutaria, kad religijos ar tikėjimo laisvės turinys plačiai formuluojamas tarptautinėje žmogaus teisių teisėje. Žmogaus teisių komitetas Bendrajame komentare Nr. 22 pabrėžė, kad TPPTP 18 straipsnis saugo teistinį, neteistinį ir ateistinį tikėjimą, taip pat ir teisę nepraktikuoti religijos ar tikėjimo⁹. Tuo tarpu nacionalinėje valstybių teisėje yra linkstama apibrėžti religijos turinį plečiamai, nors tai nėra taisyklė. Štai vokiečių mokslininkai teigia, kad „tikėjimas“, „tikyba“ ir „religija“ turi būti suprantami plačiai. Šiame kontekste religija yra plačiausia samprata, apimanti tiek tikybą, tiek ir tikėjimą. Nors kai kurie mokslininkai teigia, kad religija ir tikyba turėtų būti apibrėžta per eurocentrišką ir krikščionišką prizmę, tačiau Federalinio Konstitucinio Teismo pozicija ir Vokietijoje vyraujanti doktrina rodo, kad pasirinktas plečiamasis religijos supratimas, kuris taip pat apima ir mažumų religijas. Toks plečiamasis aiškinimas užtikrina įsitikinimų, tokių kaip monoteizmas, politeizmas, natūralizmas, animizmas ir pacifizmas, apsaugą. Atsižvelgdamos į koncepcijos skirtumus, daugumoje valstybių vengiama atskleisti tikslią „religijos“ sampratą¹⁰. Pavyzdžiui, nors ir buvo keletas mėginimų apibrėžti religiją (ir galiausiai tikėjimą), tačiau Vokietijos nacionalinėje teisėje nėra tikslaus atsakymo, kas yra religija.

7 *Campbell and Cosans v. Jungtinė Karalystė*, Nr. 7511/76, 7743/76, EŽTT, 1982 m. vasario 25 d. sprendimas, para. 36.

8 Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 504 *et seq.*

9 General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18): 1993.07.30. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment No. 22. (General Comments).

10 Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G. *The European Convention on Human Rights*. 4th edition. New York: Oxford University Press, 2006, p. 201.

Vokietijos Federalinis Konstitucinis Teismas pasisakė, kad religija ir tikėjimas iškelia žmogaus tikslus, paliečia žmogiškąją būtybę iki jos gelmių, ir yra visa apimantis būdas išreikšti pasaulio ir žmogiškosios gyvybės prasmę¹¹.

Tuo tarpu Prancūzijos praktika šiuo klausimu kiek skiriasi nuo Vokietijos. Dauguma prancūzų mokslininkų sutinka, kad Prancūzijoje normos, reguliuojančios religiją, ir teismų sprendimai atskleidžia siauriamąjį religijos aiškinimą. Skirtingai nuo Vokietijos teisės, Prancūzijos įstatymai oficialiai išskirsto tikėjimo sistemą kaip religiją į specifinius religinius „substratus“. Vis dėlto panašu, kad Prancūzijos teisininkai vieningai sutaria dėl religijos apibrėžimo. Kaip pabrėžė autorius L. Duguit, religija egzistuoja, kai yra abu jos elementai: subjektyvusis – tikėjimas arba dievybė, ir objektyvusis elementas – bendruomenės susitikimų egzistavimas, skirtas tikėjimui praktikuoti. Kai kurie Prancūzijos teismai pripažino tokį apibrėžimą [...] ¹².

Paprastai yra teigiama, kad religija apibrėžiama darant nuorodą į transcendenciją, pripažįstant idėją, kad žmogiškoji būtybė yra integruota į platesnį kontekstą, „už“ jos individas gali susitikti maldoje ar kitose panašiose veiklose¹³. Gretinant religiją ir etiką pastebimi abiejų skirtumai. „Religija [...] yra susijusi su žmogaus ir Dievo santykiu, o etika yra susijusi su santykiais tarp žmonių. Šie santykiai nėra tapatūs ir nenagrinėja klausimo, kas yra Dievas. Jei priežastis (ar protas) lemia asmenų nusistatymą neišpažinti krikščionybės ar bet kurios kitos žinomos religijos, bet jie pripažįsta tokias vertybes kaip tiesą, grožį ir meilę ar tiki platonišku idealo konceptu, jų įsitikinimai gali būti prilyginti religijai, nors objektyviai vertinami jie nėra religija [...] savo prigimties ir kasdienine reikšme [...]“¹⁴.

Kita vertus, ir neturėtų būti būtinybės apibrėžti sektą ar religiją. Religinio substrato egzistavimas ar jo nebuvimas nėra svarbus „pasaulietinei“ valstybei, kurioje visi tikėjimai iš principo priimtini, išskyrus tuos, kurių praktikavimas pažeidžia individų teises ir laisves. Taigi galima teigti, kad nei

11 Robbers, G. *Religion and Law in Germany*. The Netherlands: Kluwer Law International, 2010, p. 98.

12 Toliau žiūrėti: *ibid.*, p. 98; Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in France. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 785–840, p. 801–802.

13 Robbers, G., *supra* note 11, p. 98.

14 Hill, M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in the United Kingdom. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1129–1186, p. 1142.

religinis „substratas“, ekscentriškumas ar nedidelis narių skaičius neturėtų būti naudojamas egzistuojančių grupių padėčiai ir teisėtumui paveikti. Analožiškai dogmos ar tikėjimo visumos aiškinimas turi būti smerkiamas¹⁵.

Siekiant įgyvendinti tarptautinius standartus, taikomus nagrinėjamai laisvei, galima visiškai išvengti „religijos“ apibrėžimo, vis dėlto ne kiekvienam įsitikinimui praktikoje yra teikiama tokia pati apsauga, kaip ta, kuri yra taikoma religijai ir tikėjimui¹⁶.

Apibendrinant svarbu pastebėti, kad yra linkstama plačiai aiškinti religijos laisvės turinį. Tai ne visada paprasta, nes šis klausimas yra itin subjektyvus ir individualus, kadangi religijos laisvės turinys saugo tiek teistinius, tiek ir ateistinius įsitikinimus. Dėl šios priežasties tarptautinės žmogaus teisių gynimo institucijos yra linkusios plečiamai aiškinti religijos turinį. Dauguma analizuotų valstybių yra linkusios laikytis tokios pačios pozicijos, kad religijos apibrėžimas nėra būtinas. Dėl tos pačios priežasties pagrindinis dėmesys yra telkiamas į teisės įgyvendinimą, nepabrėžiant pačios religijos laisvės turinio.

1.2. Laisvės išpažinti savo religiją ar tikėjimą ribojimo sąlygos

Pati minties, sąžinės ir religijos laisvė yra absoliuti. Tačiau kai kurios tarptautinėse žmogaus teisių sutartyse numatytos teisės ir laisvės, tarp jų ir religijos ar tikėjimo laisvės išpažinimas, gali būti ribojamos arba nuo jų gali būti nukrypstama tarptautinės teisės numatytais sąlygomis¹⁷. VŽTD suteikia valstybėms galimybę riboti teises ir laisves tik Deklaracijoje numatytais

15 Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z., *supra* note 12, p. 801–802.

16 Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 504 *et seq.*

17 Šiame kontekste yra svarbu atriboti leidžiamą nukrypimą nuo žmogaus teisių nepaprastosios padėties atveju ir leidžiamą teisės ar laisvės ribojimą. Nors aplinkybės, leidžiančios nukrypti nuo laisvių ar teisių užtikrinimo remiantis „nepaprastos padėties...“ pagrindu, yra panašios į ribojimą remiantis nacionalinio saugumo pagrindais, tačiau nukrypimai nuo teisių ir ribojimo sąlygos skiriasi tiek savo pobūdžiu, tiek ir taikymo apimtimi, tiek ir metodais, kurie jas veikia. Nukrypimai nepaprastosios padėties metu aiškiai galimi tik laikinai, tuo tarpu ribojimai gali būti ir nuolatiniai. Plačiau Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 502. Taip pat palyginkite TPPTP ir EŽTK: nors turi būti pastebėtina, kad EŽTK nurodo dar ir smulkesnius ribojimo pagrindus, tokius kaip teritorinio vientisumo interesai, šalies ekonominė gerovė, kelio užkirtimas netvarkai ar nusikaltimui, visuomenės sveikatos ar moralės apsauga, kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga, kelio užkirtimas informacijos, kuri buvo gauta konfidencialiai, atskleidimui ir pan.

pagrindais, tai yra teisėtai moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimais. TPPTP praplėtė šiuos pagrindus, suteikdamas galimybę riboti religijos laisvę visuomenės saugumui, tvarkai, sveikatai ar dorovei arba kitų asmenų pagrindinėms teisėms bei laisvėms apsaugoti. Atsižvelgiant į teisės svarbą, ribojimas gali būti taikomas tiesiog tam, kad visuomenėje procesai galėtų veikti sklandžiai ir efektyviai, jei būtų suvaržyta teisė. Neretai šis reikalavimas įvardijamas kaip „būtinai demokratinėje visuomenėje“¹⁸. Galiausiai ribojimai yra leidžiami tik jei jie atitinka vieną ar keletą valstybės ar visuomenės interesų. TPPTP 18 straipsnio 3 dalis, nustatydamas ribojimo sąlygas, nurodo, kad laisvė išpažinti savo religiją arba tikėjimą gali būti ribojama tik tiek, kiek yra nustatęs įstatymas, ir tik kai tai būtina visuomenės saugumui, tvarkai, sveikatai ar dorovei arba kitų asmenų pagrindinėms teisėms bei laisvėms apsaugoti¹⁹. Paprastai laikoma, kad valstybės ir visuomenės specifiniai interesai yra skirti visuomenės saugumui, tvarkai, sveikatai ar dorovei arba kitų asmenų pagrindinėms teisėms bei laisvėms apsaugoti. Tačiau vienas iš sunkiausiai apibrėžiamų ribojimo sąlygų yra terminas „visuomenės tvarka“, kuris skirtingai interpretuojamas įvairiose valstybėse²⁰. Laisvas religijos ar tikėjimo išpažinimas gali būti ribojamas tik esant tokiems ribojimams, kurie yra numatyti įstatymuose ir yra būtini visuomenės saugumui²¹, tvarkai²², sveikatai²³

---

18 EŽTK numato viešąją tvarką, moralę ir sveikatą kaip ribojimus, kurie charakteringi demokratinėje visuomenėje. Tuo tarpu TPPTP 18 straipsnis ribojimų nesieja su šiuo elementu.

19 Gunn, T. J. *Deconstructing Proportionality in Limitations Analysis*. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 465–498.

20 *Ibid.*

21 „Visuomenės saugumas“ yra apibrėžiamas kaip „apsauga nuo pavojaus asmenų saugumui, jų gyvybei ir fiziniam vientisumui ar rimtam jų nuosavybės žalos padarymui“. Taip pat žiūrėti UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights*, 28 September 1984, E/CN.4/1985/4 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-02-17]. <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/4672bc122.html>>.

22 „Tvarka“ apibrėžiama kaip „taisyklių visuma, kuri užtikrina visuomenės funkcionavimą“ ir „pagrindinių principų, kuriais grindžiama visuomenė, rinkinys“.

23 Ribojimai pateisinami, kai jie būtini visuomenės sveikatai apsaugoti. Šie ribojimai turi būti pagrįsti ir patvirtinti, kad tokios priemonės, kurių ėmėsi valstybė, siekdama riboti asmenų teises ir laisves, yra skirtos apsaugoti nuo rimtos grėsmės visuomenės sveikatai ar atskiriems jos individams, taip pat skirtos užkirsti kelią ligai ar sužalojimui arba susijusios su paslaugos teikimu sergantiesiems ar sužeistiesiems. Taip pat žiūrėti UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles*, *supra* note 21.

ar moralei²⁴ arba kitų asmenų pagrindinėms teisėms ir laisvėms apsaugoti²⁵.

TPPTP 19 straipsnyje ir EŽTK 9 straipsnyje suformuluotos ribojimo sąlygos apibrėžia bendruosius reikalavimus, norint apriboti religijos laisvę. Pirmiausia normos nustato galimybę riboti tik laisvę skelbti savo religiją ar tikėjimą, o ne pačią teisę į religiją. Tradiciškai manoma, kad sąmonės ir tikėjimo „vidinės teisės“ negali būti ribojamos valstybių, tačiau gali būti ribojamas tik pats jų pasireiškimas. Antra, dauguma valstybių reikalauja, kad toks ribojimas būtų numatytas nacionalinėje teisėje remiantis teisės viršenybės principu, t. y. kad valstybės turėtų numatyti taisykles, kurios leistų ribojimus ir kad jie būtų taikomi nuosekliai. Trečia, ribojimai turi būti „būtinai“. Įstatymu taikomi ribojimai skirstomi į tris kategorijas: 1) ribojimai, būdingi teisei, kurią reikia saugoti; b) kitų asmenų teisių ir laivių nulemti ribojimai; 3) bendro intereso (bendros gerovės) nulemti ribojimai. Tiek TPPTP, tiek ir EŽTK tekstuose religijos ar tikėjimo išpažinimo ribojimas yra įtvirtintas atskiroje straipsnio dalyje. Abu dokumentai atkartoja bendrą nuostatą, draudžiančią veiklas ir veiksmus, kurie nukreipti į bet kokios teisės sunaikinimą ir nurodo, kad ribojimai taikomi tam tikrai teisei. Be to, dauguma žmogaus teisių dokumentų numato antrą sąlygą, kuri nurodo aplinkybes, kuriomis teisė gali būti teisėtai ir tinkamai valstybės ribojama²⁶.

24 Pavyzdžiui Italijos konstitucijos 19 straipsnis numato pirmąjį religijos laisvės ribojimo pagrindą, t. y. laisvė gali būti suvaržyta tik „apeigomis, kurios žeidžia visuomenės moralę“. Tokia moralumo samprata buvo aiškinama teisinėje doktrinoje ir teismuose kaip bendras socialinis seksualinio moralumo supratimas. Tačiau paskutiniai dešimtmečiais toks supratimas sumenko ir prarado savo aktualumą, todėl šiuo metu toks aiškinimas jau beveik neturi įtakos religijos laisvės praktikavimui. Teisėjai išlaiko bendrąją diskreciją nubausti elgesį, kuris, jų manymu, gali būti destruktivus visuomenės moralei. Ventura, M. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in Italy. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 913–928, p. 923. Tuo tarpu VŽTD pripažįsta, kad visuomenės moralė skiriasi atsižvelgiant į kultūrą, ir todėl palieka plačią diskrecijos laisvę nacionalinei valdžiai nustatyti, kokios yra ginamos moralinės vertybės, tuo metu tam tikroje politinėje bendruomenėje parodant, kad toks ribojimas yra grindžiamas moraliniais sumetimais ir yra „būtinai išlaikyti pagarbą pagrindinėms bendruomenės vertybėms“. Analogišką supratimą pademonstravo Europos Teisingumo Teismas pareiškęs, kad kiekviena ES valstybė narė numato visuomenės moralės standartus, kurių laikomasi jos teritorijoje.

25 EŽTT jurisprudencija šiuos tris pagrindus išplėtoja praktikoje kur kas plačiau ir juos išskirsto dar smulkiau, įvardija galimybę riboti asmens laisvę tik esant norminiam pagrindui, esant būtinybei demokratinėje visuomenėje, siekiant apsaugoti visuomenės saugumo interesus, visuomenės saugumą, viešąją tvarką, sveikatą ir moralę bei kitų asmenų teises ir laisves.

26 Vitkauskaitė-Meurice, D., *supra* note 5.

Tarptautinės žmogaus teisių nuostatos neįvardija, ką reiškia „įstatymas“, t. y. ar tai turėtų būti aukščiausią teisinę galią turintis teisės aktas. Todėl ribojančios nuostatos yra perkeltos į Prancūzijos²⁷, Vokietijos²⁸, Rusijos²⁹, Lietuvos³⁰, Ispanijos³¹, Šveicarijos³² ir Italijos³³ nacionalinius teisės aktus, kurie skiriasi pagal tai, kokia yra teisinė sistema ir teisės tradicijos. Kai kurių šalių konstitucijos ar nacionaliniai įstatymai numato ribojimo sąlygas atskiroje straipsnio dalyje. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 26 straipsnis teigia, kad žmogaus laisvė išpažinti ir skleisti religiją arba tikėjimą negali būti apribota kitaip, kaip tik įstatymu ir tik tada, kai būtina garantuoti visuomenės saugumą, viešąją tvarką, žmonių sveikatą ir dorovę, taip pat kitas asmens pagrindines teises ir laisves³⁴. Analogiškai ir Rusijos Federacijos Federacinis įstatymas dėl sąžinės laisvės ir religinių asociacijų pabrėžia, kad religijos laisvė Rusijos Federacijoje gali būti ribojama konstitucinio režimo,

-
- 27 Prancūzijos Konstitucija yra sudaryta iš 4 elementų: 1956 m. Konstitucijos teksto, Žmogaus ir piliečių teisių deklaracijos 1789 m., 1946 m. Konstitucijos preambulės ir „fundamentalių principų pripažintų Respublikos įstatymų“. Religijos laisvė nėra *expressis verbis* garantuota Prancūzijos konstitucinėje teisėje, tačiau kiekvienas iš šių elementų tiesiogiai susijęs su Prancūzijos teise.
- 28 Tikėjimo, sąžinės ir išpažinimas religinių ar filosofinių pažiūrų Vokietijoje yra garantuojamas Pagrindinio įstatymo (t. y. Konstitucijos) 4 straipsniu, taip pat Veimaro konstitucijos 136 ir 137 straipsniais. Svarbų vaidmenį nacionalinės teisės plėtroje ir aiškinime atliko Vokietijos Federacinis teismas, kurio jurisprudencija padarė ženklų indėlį aiškinant religijos laisvės reglamentavimą.
- 29 Religijos išraiškos laisvė Rusijos Federacijoje yra reguliuojama Federacinio įstatymo nr. 125-Fz nuostatomis dėl Sąžinės ir religinių asociacijų laisvės (priimtas 1997, keistas – 2004 m.). Minėto įstatymo 2 straipsnis numato teisinį reguliavimą sąžinės, tikėjimo ir religinių asociacijų laisvę, kuri susideda iš atitinkamų Rusijos Federacijos Konstitucijos nuostatų, Rusijos Federacijos civilinio kodekso šio įstatymo ir kitų teisės aktų. Skirtingai nuo kitų valstybių, Rusijos Federacijos nacionalinė teisė numato papildomus laisvių ribojimo pagrindus, kurie yra labai kritikuojami kitų valstybių ir NVO.
- 30 Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinos*. 1992, Nr. 33-1014; Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrių įstatymas. *Valstybės žinos*. 1995, Nr. 89-1985.
- 31 Ispanijos konstitucija ir Religijos laisvės įstatymas įtvirtina pagrindines nuostatas, saugančias religijos laisvę.
- 32 Sąžinės ir tikėjimo laisvė yra garantuojama Šveicarijos Konstitucijos 15 straipsnyje.
- 33 Italijos Konstitucija įsigaliojo 1948 m. ir numatė šiuos pagrindinius straipsnius, susijusius su religijos laisve: 3 straipsnis draudžia diskriminaciją religijos pagrindu; 7 straipsnis numato specialų Katalikų bažnyčios statusą; 8 straipsnis įtvirtina lygybės principą, kuris teigia, kad „religijos pažiūros yra lygios prieš įstatymą“ visų religijos grupių, 19 straipsnis teigia, kad religijos laisvė įpareigoja, jog apeigos „neprieštarautų moralei“, 20 straipsnis numato specialius ribojimus finansinei naštai, teisiniam veiksniumi ar religinių asociacijų veiklai, 21 straipsnis įtvirtina žodžio laisvę. Vis dėlto laukiama, kada bus priimtas naujas įstatymas.
- 34 Lietuvos Respublikos Konstitucijos 26 straipsnis.

moralės, sveikatos, žmogaus ir piliečių teisių ir teisėtų interesų pagrindais, siekiant užtikrinti valstybės gynybą ir jos saugumą³⁵.

Šiuo atžvilgiu skirtingai susiklostė Vokietijos, Ispanijos ar Jungtinės Karalystės teisinė praktika. Vokietijos Konstitucija garantuoja, kad religijos ar tikėjimo laisvė, įtvirtinta 4 straipsnyje, nenumato jokių specifinių, plačių išimčių. Tačiau tai nereiškia, kad tokių ribojimų nėra. Tai reiškia, kad religijos ir tikėjimo laisvė užima principinę vietą žmogaus teisių kataloge ir konstitucija pripažįsta jos ypatingą reikšmę. Kiekvienai fundamentaliai teisei, garantuojamai konstitucijose, yra numatytos specialios ribojimo taisyklės³⁶. Svarbu paminėti, kad EŽTK 9 straipsnyje įtvirtintos ribojimo sąlygos nevaidina reikšmingo vaidmens Vokietijos teisėje, nors ratifikuota Konvencija ir yra Vokietijos nacionalinės teisės dalis. EŽTK 9 straipsnyje suformuluotas religijos laisvės ribojimas yra griežtesnis nei ribojimai, įtvirtinti Vokietijos Konstitucijos 4 straipsnyje. Teoriškai – arba teisinėje doktrinoje – 9 straipsnio ribojimo sąlyga turi būti aiškinama, kad atitiktų Vokietijos Konstituciją. Iš principo taip šiuo atveju ir būtų galima užtikrinti vienodą aiškinimą. Tačiau Vokietijos teismai paprastai nepaiso ribojimo sąlygų, numatytų EŽTK 9 straipsnyje, ir tiesiogiai remiasi ne EŽTK, o konstitucine nuostata³⁷.

Tuo tarpu Ispanijos Konstitucija, priešingai nei VŽTD, detalai nenurodo ribojimo pagrindų (visuomenės saugumui, tvarkai, sveikatai ar dorovei arba kitų asmenų pagrindinėms teisėms bei laisvėms apsaugoti), tačiau numato vieną bendrą ribojimą: pagarbą žmogaus teisių esmei (turiniui). Be šio bendro ribojimo pagrindo, Ispanijos Konstitucija nurodo specifinius ribojimo pagrindus kiekvienai pagrindinei teisei ar laivei. Taigi orumas, privatumas, asmens įvaizdis ir vaikų bei nepilnamečių apsauga yra specifiskai išvardytos ribojimo sąlygos, kurios įtvirtintos Konstitucijos 20 straipsnyje³⁸.

Dėl bendrosios teisės sistemos Jungtinėje Karalystėje susiklostė dar kitokia ribojimų reguliavimo sistema. Tai, kad Jungtinė Karalystė neturi rašytinės konstitucijos, išietiniu tašku nacionalinėje sistemoje taikomas principas, kad kiekvienas pilietis turi teisę daryti ką nori, nebent yra nustatyti ribojimai bendrojoje teisėje arba statute. Taigi iš esmės nėra jokio bendro įstatymo dėl

35 Skirtingai nuo kitų valstybių, Rusijos Federacijos įstatymai numato platesnes ribojimo sąlygas, kurios tapo NVO ir kitų valstybių kritikos objektu.

36 Robbers, G., *supra* note 11, p. 107.

37 *Ibid.*, p. 197.

38 González del Valle, J. M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Spain. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1033–1086.

teisių ribojimo pagrindų. Tačiau turi būti suprantama, kad teisė į minties, sąžinės ir religijos laisvę pagal EŽTK 9 straipsnį, kuri sudaro nacionalinės teisės dalį (kaip ir pati EŽTK), yra save ribojanti³⁹.

Nepaisant nacionalinės teisės skirtumų, keliamas bendras reikalavimas, kad įstatymo pobūdis ir pats įstatymas turi būti vienodai prieinamas⁴⁰: piliečiai turi suprasti, kad jis yra adekvatus teisinių valstybių šiam atvejui taikomos aplinkybėms. Antra, norma negali būti laikoma „įstatymu“, nebent ji yra suformuluota pakankamai tiksliai ir įgalinanti pilietį reguliuoti savo elgesį: jei yra poreikis, neperžengdamas protingumo ribų jis turi turėti galimybę numatyti pasekmes, kurias tas veiksmas sukels⁴¹. Tam, kad būtų pateisinamas įsikišimo teisinis pagrindas, reikia parodyti, jog ribojimas kiekvienu atveju yra „pagal įstatymą“ arba „nurodytas įstatymo“. Įstatymas turi būti aiškus ir išbaigtas, o ribojimo apimtis turi išplaukti logiškai iš įstatymo. Tai taip pat taikoma pagrindinių laisvių ribojimui [...] nesant ribojimo sąlygos; jie taip pat turi turėti įtvirtintą konkrečią nuostatą įstatyme⁴².

EŽTT, remdamasis Komisijos jurisprudencija, pateikė trijų dalių testą nustatyti, ar įsikišimas buvo padarytas pagal įstatymą. Pirmiausia įsikišimas (t. y. ribojimas) į Konvencijos teisę turi turėti pagrindą nacionalinėje teisėje. Antra, įstatymas turi būti prieinamas, ir trečia, įstatymas turi būti formuluojamas taip, kad, neperžengdamas protingumo ribų, asmuo galėtų numatyti pasekmes, kurias sukels tam tikras veiksmas. Toks testas yra vadinamas numatomumo testu. Nėra jokio reikalavimo, kad įstatymas turi būti rašytinis; tai gali būti ir nerašytinis įstatymas⁴³, kaip kad yra Jungtinės Karalystės atveju. Remiantis Sirakūzų principų deklaracija, priimto įstatymo nuostatos, leidžiančios bet kurios teisės ir laisvės ribojimus, turi atitikti tikslą ir objektą; negali sudaryti sąlygų asmenų grupės diskriminacijai, kurios atžvilgiu yra taikomi ribojimai; turi atspindėti būtiną atsaką susidariusiam viešajam ir socialiniam poreikiui ir būti proporcingas nenumatytam atvejui, įgalinančiam jo išleidimą⁴⁴. Aptardamas proporcingumo kriterijų EŽTT teigia, kad religijos ar tikėjimo laisvei nustatyti apribojimai, siekiant apsaugoti visuomenės

39 Hill, M., *supra* note 14, p. 1152.

40 *Sunday Times v. Jungtinė Karalystė*, Nr. 6538/74, EŽTT, 1979 m. balandžio 26 d. sprendimas, Series A, No. 30.

41 *Ibid.*, para. 48.

42 Robbers, G., *supra* note 11, p. 113.

43 Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G., *supra* note 10, p. 202.

44 UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles*, *supra* note 21.

saugumą, tvarką, sveikatą ar dorovę arba kitų asmenų pagrindines teises bei laisves, turi būti proporcingi tokiam nenumatytam įvykiui, dėl kurio teko riboti laisvę. Nepakanka, kad nacionalinėje teisinėje sistemoje kvalifikuojamas įstatymas, jis turi atspindėti ir papildomas savybes, tokias kaip adekvatų prieinamumą: pilietis turi suprasti, kad šią situaciją nagrinėjant teisminiu būdu galima remtis įstatymo normomis. Antra, norma negali būti vertinama kaip „įstatymas“, nebent ji yra formuluojama tiksliai, kad piliečiai galėtų reguliuoti savo elgesį – esant būtinybei numatyti savo veiksmų pasekmes⁴⁵.

Siekdamas užtikrinti, kad valstybė neketintų piktnaudžiauti apribojimais, EŽTT išplėtė apsaugos nuo valstybių veiksmų ribas, papildydamas trijų klausimų testą, skirtą patikrinti, ar valstybė ketino taikyti apribojimus laikantis vieno iš Konvencijos straipsnių. Pirmiausia jis nustato, ar padarytas įsikišimas (t. y. ribojimas) buvo atliktas laikantis įstatymo, tada įvertina ribojimo tikslą ir jo legitimumą, esant visoms būtinoms aplinkybėms demokratinėje visuomenėje. Nustatydamas, ar priemonė yra būtina demokratinėje visuomenėje, EŽTT įvertina, ar šio veiksmo buvo imtasi atsakant į visuomenėje susidariusį poreikį, ar padarytas įsikišimas į saugomų teisių užtikrinimą nėra didesnis nei būtina, kad atitiktų susidariusį poreikį. Būtent šis principas yra laikomas proporcingumo testu⁴⁶. Kertinis kriterijus yra įsikišimo proporcingumas užtikrinant teisėtą tikslą. Tik mažiausias įsikišimas į saugomą teisę užtikrina teisėtą tikslą ir yra leidžiamas. Kiekvieno ribojimo esmę sudaro principas, kad visuomenės interesai dominuoja individo intereso atžvilgiu. Tokiais atvejais Teismas nustatys, ar įsikišimas įsitenka į būtinybės demokratinėje visuomenėje ribas⁴⁷.

EŽTT jurisprudencija pakartojo ribojimo principus, suformuotus Komisijos jurisprudencijoje. Nagrinėdama bylą *X ir Church of Scientology v. Švedija* dėl saviraiškos laisvės Europos žmogaus teisių komisija išplėtė ribojimo principus. Komisija pripažino, kad galimybė riboti teises ar laisves yra numatyta Konvenciją prižiūrinčių institucijų jurisprudencijoje, o „būtinybės“ testas negali būti taikomas vienareikšmiškai ir tiesiogiai, todėl būtina įvertinti įvairius veiksnius. Tokie veiksniai apima pačios susijusios teisės prigimtį, įsikišimo į ją laipsnį,

45 *Sunday Times v. Jungtinė Karalystė*, supra note 40, para. 49.

46 Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G., supra note 10, p. 209.

47 *Ibid.*, p. 201.

t. y. ar jis buvo proporcingas teisėtam tikslui siekti, viešojo intereso prigimtį ir laipsnį, iki kurio atsižvelgiant į bylos aplinkybes reikalinga apsauga⁴⁸.

Įdomu tai, kad principas, pripažįstantis, jog pateisinamos tik Konvencijoje nustatytos ribojimo sąlygos, galiojo ne visada. Savo veiklos pradžioje Komisija buvo linkusi pripažinti, kad buvo tam tikrų atvejų, ypač susijusių su kaliniais ir sulaikytais asmenimis, kai būdingos ribojimo sąlygos kilo dėl specifinės pareiškėjų situacijos. Komisija laikėsi doktrinos, kad tam tikri ribojimai yra sulaikymo įstaigoms „būdingas bruožas“, tačiau ši pozicija vėliau buvo atmesta EŽTT, kuriai jis nepritarė *Vagrancy*⁴⁹ byloje.

Iš dabartinės EŽTT pozicijos išplaukia, kad yra du esminiai principai, susiję su pagrindinių garantuojamų teisių ir laisvių užtikrinimu. Pirmasis principas teigia, kad tik Konvencijoje aiškiai išreikšti ribojimai yra pripažįstami pateisinamais. Šis principas, nors ir nėra įtvirtintas pačioje Konvencijoje, tačiau išplaukia iš jos sistemos. Antras principas, įtvirtintas EŽTK 18 straipsnyje, kalba apie „ribojimus, leidžiamus taikyti šios Konvencijos teisėms ir laisvėms, kurie nebus taikomi jokiems kitiems tikslams kaip tik tiems, kuriems jie yra skirti“. Taikant apribojimus svarbu užtikrinti, kad tokie ribojimai kiekvienu atveju būtų pateisinami aiškia Konvencijos nuostata. Ji įgalina Teismą kontroliuoti įtariamą įsikišimą. Spręsdamas dėl naudojimosi Konvencijos teisių apsaugos riboms taikomų išimčių, EŽTT pritaikė siauriamąjį aiškinimą. Tai yra, jei jau Teismas pripažino, kad bet kuris ribojimas turi turėti teisinį pagrindą „įstatyme“ remiantis Konvencijos nuostatomis, jis toliau svarstys, ar toks ribojimas yra vienas iš išvardytų specifinių teisėtų tikslų, kurių pagrindu taikomas ribojimas (ar tai yra visuomenės saugumo, sveikatos tikslais, kelio nusikaltimui užkirtimo, grėsmės sveikatai ir moralei ir pan.), ir tada Teismas nustatys, ar religijos arba tikėjimo išpažinimo suvaržymai atitinka leistinus ribojimus.

Žmogaus teisių ribojimo kontekste EŽTT išskyrė kelis probleminius aspektus, su kuriais susiduria pareiškėjai iš valstybių narių. Tarp tokių probleminių klausimų būtų prievolė prisiekti religinę priesaiką, religinių pastatų (minaretų) statyba, religinių simbolių demonstravimas, teisė į mokslą bei karinę prievolę, kurie bus nuosekliai nagrinėjami toliau.

48 *X ir Church of Scientology v. Švedija* (nut.), Nr. 7805/77, 1979 m. gegužės 5 d. Komisijos nutarimas, para. 5.

49 *De Wilde, Ooms ir Versup v. Belgija*, Nr. 2832/66; 2835/66; 2899/66, EŽTT, 1971 m. birželio 18 d. sprendimas, Series A, No. 12.

II. Religijos išraiškos laisvės ribojimai praktikoje

2.1. Prievolė prisiekti religinę priesaiką

Prievartinių religinių priesaikų naudojimas nėra labai plačiai paplitęs Europos Tarybos valstybėse galbūt dėl to, kad dėl pasaulietinio principo valstybių nacionaliniai įstatymai numato priesaikos tekstą arba be jokio religinio aspekto, arba siūlo alternatyvų pasirinkimą. Pvz., Rusijos Federacijos ar Prancūzijos įstatymai nenumato priesaikos teksto su religiniu aspektu. Tuo tarpu kitų šalių, tarp jų ir Lietuvos Respublikos, įstatymai numato priesaikos, turinčios ir religinį elementą, tekstą. Lietuvos Respublikoje naudojamas iškilmingos priesaikos tekstas, kuris yra privalomas aukšto rango pareigas užimantiems pareigūnams (Prezidento, Ministro pirmininko, Vyriausybės, Seimo narių ar kitų pareigūnų, kurių darbo pradžia siejama su ištikimybės priesaika), numato galimybę priesaiką užbaigti alternatyviai pasirinktamui sakiniu – „Tepadeda man Dievas“.

Analogiškos praktikos laikosi ir Vokietija. Respublikos Prezidentas prisiekia priesaiką, kuri daro nuorodą į Dievą, kaip yra numatyta Pagrindinio įstatymo (t. y. Konstitucijos) 56 straipsnyje. Remiantis Pagrindinio įstatymo 64 straipsnio 2 dalimi, federalinis kancleris ir federaliniai ministrai prisiekia tokią pačią priesaiką. Religijos ar tikėjimo laisvė leidžia prisiekti priesaiką be religinio pareiškimo. Vokietijos atveju yra svarbu pastebėti, kad Konstitucijoje įtvirtintas religinės priesaikos tekstas, numatantis religinį pareiškimą, yra standartinis. Tuo dabartinis Konstitucijos tekstas skiriasi nuo 1919 m. Veimaro Respublikos Konstitucijos, kurios 42 straipsnyje yra numatyta priesaika užimančiam pareigas asmeniui. Tačiau šiame priesaikos tekste religinio pareiškimo kontekstas yra labiau išimtis nei taisyklė. Toks konstitucinės teisės vystymasis ir atvirumas religijai pasireiškė po nacionalsocializmo patirties⁵⁰.

Debatai dėl religinių priesaikų naudojimo vyksta ir Jungtinėje Karalystėje. Šie debatai yra skirti esamai teisei bazei ir susiklosčiusioms ilgaam-

50 Robbers, G., *supra* note 11, p. 79.

žems tradicijoms aptarti. Šiame kontekste yra svarbu ir tai, kad bendrosios teisės sistemoje nėra vienodos priesaikos formos. Teisinis priesaikų naudojimo reglamentavimas yra įtvirtintas sąlygiškai naujame statute, priimtame 1978 m., kuris numato šiuo metu taikomą praktiką dėl priesaikos gesto. Neseniai Jungtinės Karalystės teisininkai pradėjo diskutuoti dėl religijos priesaikos teisminiuose procesuose ir teksto, kuris neturėtų jokio religinio atspalvio, naudojimo. Teisininkai pasisako už vieną tekstą, kuriame nebūtų nuorodos į religiją. Šiuo metu baudžiamajame procese liudininkai, prisiekdami sakyti tiesą teisme, turi pasirinkti tarp religinės ir pasaulietinės priesaikos teksto. Advokatai teigia, kad pasaulietinė priesaika verčia liudininką išsiskirti ir tai gali būti priežastis, kodėl prisiekusieji bus šališki. Todėl teisininkai mano, jog siekiant išvengti bet kokių šališkumų yra būtinas vienodas priesaikos tekstas. Toks pakeitimas suvienodintų liudininkų statusą ir jiems nereikėtų atskleisti savo religinių pažiūrų prieš duodant parodymus⁵¹. Šitokią poziciją remia teisininkai, kurie bylinėjimąsi mato kaip išimtinai pasaulietinį dalyką, nebent nagrinėjama byla yra susijusi su kanonų ar Bažnyčios teise⁵².

Kai kuriose valstybėse išlieka tradicinės priesaikos, kuriose yra aiškus religinis aspektas. Dėl to kai kuriose valstybėse susiklosčiusi praktika buvo nagrinėta ir EŽTT, nors ji ir nėra šiuo klausimu gausi. Vis dėlto Teismas nagrinėjo keletą bylų, susijusių su religinės priesaikos davimu. Byloje *Buscarni ir kiti v. San Marinas*⁵³ pareiškėjai skundėsi, kad nacionaliniai reikalavimai prisiekti Biblija išrinkus į parlamentą pažeidžia jų religijos ir sąžinės laisvę. Pareiškėjai siekė įrodyti, kad San Marino Respublika ir tuo metu buvusi teisinė bazė juos reikalavo prisiekti. Toks prievartinis reikalavimas duoti priesaiką tiesiogiai riboja jų teisę būti išrinktiems, nes ši pareiga siejama tik su tam tikra asmenų grupe, kuri išpažįsta tik tam tikrą religiją. Pareiškėjų nuomone, toks reikalavimas pažeidžia EŽTK 9 straipsnį. San Marino vyriausybė ginčijo, kad priesaikos tekstas – tai ne tiek religinis tekstas, bet daugiau istorinė ir socialinė tradicija. Teismas, atsakydamas į Vyriausybės argumentą, pabrėžė, kad, kaip įtvirtinta 9 straipsnyje, minties, sąžinės ir religijos laisvė yra vienas

51 Templeton, S. Advocate calls for end to religious oaths in court [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-01]. <<http://news.stv.tv/scotland/290960-advocate-calls-for-end-to-religious-oaths-in-court/>>.

52 Please can we stop religious oaths in the legal process? February10, 2012 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-01]. <<http://www.thelawyer.com/please-can-we-stop-religious-oaths-in-the-legal-process/?1011354.Article>>.

53 *Buscarni ir kiti v. San Marinas* [DK], Nr. 24645/94, EŽTT, 1999 m. vasario 18 d. sprendimas.

iš „*demokratinės visuomenės*“ pagrindų. Savo religinės dimensijos prasme – tai vienas iš gyvybiškai svarbių elementų, kurie formuoja tikinčiųjų identitetą ir jų gyvenimo suvokimą, tačiau taip pat yra svarbus privalumas ateistams, agnostikams, skeptikams ir abejingiesiems. Pliuralizmas yra neatsiejamas nuo demokratinės visuomenės, kuri buvo ilgametės raidos pasiekimas (žr. *Kokkinakis v. Graikija*). *Inter alia*, ši laisvė suponuoja laivę turėti ar neturėti religines pažiūras, įsitikinimus bei praktikuoti ar nepraktikuoti religijos. Šioje konkrečioje byloje reikalavimas prisiekti Biblija iš tiesų suponavo apribojimą EŽTK 9 straipsnio prasme, nes buvo reikalaujama prisiekti ištikimybę konkrečiai religijai arba atsisakyti parlamento vietų. Toks įsikišimas prieštarauja EŽTK 9 straipsniui, nebent tai „numatyta įstatymu“, kuris siekia vieno ar daugiau teisėtų tikslų, nustatytų 2 dalyje, ir yra „būtinasis demokratinėje visuomenėje“. Nepaisant Vyriausybės argumentų, jog bet kurioje demokratijoje priesaika yra duodama išrinkus asmenis, kurie jų požiūriu įsipareigoja ir yra lojalūs respublikos vertybėms, yra būtina tam, kad būtų išlaikyta viešoji tvarka. Teismas pripažino 9 straipsnio pažeidimą ir pabrėžė, kad skundžiamas ribojimas negali būti pateisinamas „būtinumo demokratinėi visuomenei“ kriterijumi, nes šioje byloje pareiga prisiekti padėjus ranką ant Biblijos yra prilyginta išrinktiesiems prisiekti tam tikrai religijai, o šis reikalavimas nėra suderinamas su Konvencijos 9 straipsniu.

Tokią pačią išvadą Teismas padarė ir *Alexandridis v. Graikija*⁵⁴ ir *Dimitras ir kiti v. Graikija*⁵⁵ bylose. Abi šios bylos yra susijusios su nacionalinėje teisėje įtvirtintais procesiniais reikalavimais. Bendroji taisyklė Graikijos baudžiamojoje teisėje reikalauja, kad liudininkai prisiektų padėję ranką ant Biblijos. Atitinkamai, liudininkai *a priori* laikomi ortodoksais krikščionimis. Individai, kurie išpažįsta kitą religiją arba kurie yra netikintys, turi aiškiai pareikšti teisėjui apie šį faktą proceso metu. Kai liudininkas išpažįsta religiją, kuri yra pripažinta arba toleruojama valstybės, tada jis gali prisiekti pagal šios religijos taisykles. Kai liudininko religija neturi priesaiką reguliuojančių taisyklių ar kai liudininkas neturi religijos, tiesiog pakanka iškilmingos priesaikos.

Alexandridis v. Graikija byloje pagrindinis akcentas buvo tas, kad pareiškėjas, būdamas įpareigotas prisiekti, turėjo išsuduoti, kad jis nėra ortodoksas

54 *Alexandridis v. Graikija*, Nr. 19516/06, EŽTT, 2008 m. vasario 21 d. sprendimas.

55 *Dimitras ir kiti v. Graikija*, Nr. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 ir 6099/08, EŽTT, 2010 m. birželio 3 d. sprendimas.

krikščionis. Teismas pastebėjo, kad laisvė išpažinti tikėjimą taip pat apima ir negatyvų aspektą, būtent, kad individo teisė nebūti verčiamam viešinti savo religinių įsitikinimų ir nebūti įpareigotam veikti tokiu būdu, kuris įgalintų daryti išvadas apie tą asmenį, atsižvelgiant į jo išpažinimą ar jo netikėjimą. Teismas taip pat pabrėžė, kad remiantis Graikijos teise priesaika, kurią valstybės tarnautojas turi prisiekti, savo esme buvo religinė priesaika (Valstybės tarnybos kodekso 19 str. 2 dalis). Tam, kad pareiškėjas galėtų iškilmingai pareikšti deklaraciją, jis buvo įpareigotas pripažinti, jog jis yra ateistas arba jog jo religija jam neleidžia prisiekti. Teismas pripažino, kad faktas, jog pareiškėjas turėjo atskleisti, kad jis nėra ortodoksas krikščionis, yra vertinamas kaip įsikišimas į jo laisvę ir suponuoja 9 straipsnio pažeidimą. Tuo tarpu *Dimitras v. Graikija* byloje EŽTT nagrinėjo, ar Graikijos įstatymų leidėjas suteikia galimybę liudininkui pareikšti iškilmingą deklaraciją vietoje religinės priesaikos, atsižvelgiant į neigiamą religijos laisvės aspektą, užtikrinamą 9 straipsnyje. Kaip ir ankstesnėje byloje, pagrindinis nerimą keliantis kriterijus yra tas, kad Graikijos baudžiamoj teisė preziūmuoja, jog liudininkas yra ortodoksas krikščionis, ir tam, kad jis galėtų liudyti, yra būtina priesaika, kuri išduoda jo religijos pasirinkimą ir religines pažiūras. Kaip ir ankstesnėje byloje, EŽTT pripažino 9 straipsnio pažeidimą. Teismas pripažino, kad įsikišimas nėra pateisinamas savo esme ir nėra proporcingas teisėtam tikslui.

Kadangi EŽTT nenagrinėjo daug bylų dėl privalomų religinių priesaikų, galima daryti prielaidą, kad daugumoje Europos Tarybos valstybių priimti įstatymai ar susiklosčiusi praktika arba leidžia pasirinkti priesaikos tekstus (Vokietija, Lietuva), arba iš viso nenumato religinių priesaikų tekstų (Rusija, Prancūzija). Nors EŽTT atmetė panašius argumentus, tačiau reikia pripažinti, kad religinių priesaikų davimas turi simbolinę reikšmę, kurioje atsispindi valstybės vertybės ir tradicijos. Tokį simbolišką tradicijų tęstinumą atspindi ir Jungtinės Karalystės praktika, kurioje taip pat vis dar egzistuoja priesaikos, turinčios religinį aspektą ir taikomos norintiesiems užimti valstybinius postus. Dėl šios praktikos EŽTT dar nėra priėmęs sprendimo, tačiau nereiškia, kad toks poreikis neiškils ateityje.

2.2. Draudimas statyti minaretus

Minaretų statybos problema yra priskiriama išimtinai Šveicarijai, kurios Konstitucija nors tiesiogiai nenustato religinio neutralumo principo, bet jos teismų jurisprudencija jį patvirtino. Toks principas užkerta kelią valstybei įsikišti į religinius reikalus ir daryti įtaką ar palaikyti vieną arba kitą pusę ar religiją, tikėjimą ir pripažįsta laisvą Bažnyčių funkcionavimą. Religijos neutralumas valstybėje taip pat taikomas ir mokyklų atžvilgiu – valstybinės mokyklos privalo būti pasaulietinės. Toks pasaulietiško reikalavimas taikomas ir santuokai, ir civiliniams valstybės registrams⁵⁶.

Sąžinės ir tikėjimo laisvė yra garantuota Šveicarijos Federacinės Respublikos Konstitucijos 15 straipsnyje, kuris įtvirtina bendrąją normą, garantuojančią sąžinės ir religijos laisvę, suteikia galimybę pasirinkti religiją ir formuoti savo ideologinius įsitikinimus, reikšti juos individualiai ar kartu su kitais, gauti religinį išsilavinimą ir būti saugomam nuo įtraukimo į religinę bendruomenę, atlikti religinius ritualus.

Konstitucijos 72 straipsnis reguliuoja santykį tarp Bažnyčios ir valstybės. Straipsnis teigia, kad tokio santykio reglamentavimas patenka kantonų atsakomybėn, o konfederacija ir kantonai gali savo kompetencijos srityse imtis priemonių tarp skirtingų religinių grupių ir bendruomenių narių saugančių viešąją ramybę. Visai neseniai Konstitucijos 72 straipsnio 3 dalis buvo papildyta nuostata, teigiančia, kad „minaretų statyba yra draudžiama“⁵⁷.

Ši konstitucinį pakeitimą lėmė visuomeninė iniciatyva, nukreipta prieš minaretų statybą, kurią parėmė 113 540 piliečių. 2009 m. birželio 12 d. Federalinė Asamblėja (Federalinis Parlamentas) išleido dekretą, patvirtinantį šios visuomeninės iniciatyvos galiojimą⁵⁸, ir nusprendė pateikti šį klausimą svarstyti gyventojams ir kantonams. Taip pačiais metais vykęs balsavimas

56 Report of the Switzerland to the Human Rights Committee. CCPR/C/CHE/3 (2007) [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-01]. <<http://www.bayefsky.com/docs.php/area/reports/state/167/node/3/treaty/ccpr/opt/0>>.

57 The Federal Authorities of the Swiss Confederation [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <<http://www.admin.ch/ch/e/rs/101/a72.html>>.

58 Remiantis Federacinės konstitucijos 139 (3) dalimi yra trys sudedamieji elementai, skirti žmonių iškeltai iniciatyvai įvertinti. Pirma, iniciatyva turi būti įforminta arba kaip bendras siūlymas, arba kaip specialus projektas, bet ne abu viename. Antra, ji turi laikytis „single-subject“ taisyklės. Trečia, ji neturi prieštarauti pagrindinėms tarptautinės teisės normoms. Ketvirta ir nerašyta taisyklė yra ta, kad ji turi būti praktiškai įgyvendinama.

parodė, kad 57,5 proc. balsavusiųjų, 18 kantonų ir 5 puskantoniai palaikė šią iniciatyvą. Tokio balsavimo rezultatai atkreipė tarptautinės bendruomenės dėmesį, ypač Jungtinių Tautų Žmogaus teisių tarybos ir Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos, kurios pasisakė, kad toks pakeitimas yra laikomas religijos laisvės diskriminacine priemone⁵⁹ ir diskriminuoja Šveicarijoje gyvenančias musulmonų bendruomenes⁶⁰.

Šveicarijoje tik Ženevoje ir Ciuriche mečetės turi minaretus, tačiau jie nepritaikyti kviesti maldai. Šveicarijos Federacijos islamo organizacijų teigimu, šiuo metu yra apie 150 „garbinimo centrų“ kurie dažniausiai įsikūrę sandėliuose ir senuose pastatuose. Kantoniniai Ciuricho, Berno, Sankt Galeno ir Tičino parlamentai svarsto siūlymus statyti maldos namus, tokius kaip minaretai, šventyklos ir bažnyčios, atsižvelgiant į tai, ar bus pritarta tokiai statybai balsuojant⁶¹. Panašu, jog diskriminacijos klausimas iš tiesų gali būti įrodytas pasitelkiant kitų religijų (kurios nėra tradicinės Šveicarijoje) pavyzdžius, teigiant, kad vienos religijos pritampa lengviau nei kitos. Priešingai nei dėl minaretų statybos, kantonų gyventojų sutikimą statyti savo šventyklas gavo budistų ir hinduistų bendruomenės. Mokslininkai teigia, kad tokia situacija gali būti paaiškinama tuo, jog po rugsėjo 11-osios išpuolių susiformavo tendencija, kad islamas yra suprantamas arba kaip grėsmė, arba kaip visiška priešingybė Šveicarijos ir Europos visuomenės religijos ir kultūros pagrindams. Kita islamofobijos priežastis yra kiekybinis musulmonų bendruomenės pranašumas, palyginti su kitomis religinėmis bendruomenėmis, galintis pakeisti demografinę šalies sudėtį⁶². Tokia situacija nėra aktuali kitoms religijoms, nes jų narių skaičius yra labai mažas. Paskutinių surašymų duomenimis Šveicarijoje gyveno 18 000 žydų, 21 000 budistų ir 28 000 hinduistų⁶³.

59 Human Rights Council Resolution 13/16, 25 March 2010, A/HRC/RES/13/16, para. 8; PACE Res 1743 (2010) para. 13.

60 The complaint against the ban on minarets has been nullified [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <http://www.humanrights.ch/en/Switzerland/Human-Rights-in-Internal-Affairs/Groups/cultural/idart_7532-content.html>.

61 Some religions are more welcome than others [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <www.swissinfo.ch/eng/specials/religion_in_switzerland/Some_religions_are_more_welcome_than_others.html?cid=42424>.

62 Neseniai darytų apklausų duomenys rodo, kad šalies gyventojai yra pasiskirstę šitaip: Romos katalikai – 41,8 %; valstybės pripažinti protestantai – 33,0 %; laisvieji (daugiausia evangelikai) protestantai – 2,2 %; senieji katalikai – 0,2 %; ortodoksai – 1,8 %; kiti krikščionys – 0,2 %; žydų bendruomenė – 0,2 %; musulmonai – 4,3 %; budistai – 0,3 %; hinduistai – 0,4 %; kiti – 0,1 %; ateistai – 11,1 %.

63 Some religions are more welcome than others, *supra* note 61.

Susidariusi faktinė situacija sukėlė kur kas didesnę diskusijų audrą. Šios diskusijos buvo susijusios ne tik su musulmonų padėtimi šalyje, bet ir kvestionavo tiesioginės demokratijos bei žmogaus teisių santykį. Mokslinė diskusija apėmė du priešingai mąstančių mokslininkų polius. Viena mokslininkų grupė aiškino, kad tauta (žmonės) yra absoliutus suverenas, kurio valioje per tiesioginės demokratijos pasireiškimą nebus jokių nustatytų ribų. Kiti mokslininkai teigė, kad teisės viršenybės principas turi būti dominuojantis, net jei tauta (žmonės) turi paklusti tam tikroms esminėms taisyklėms, tarp jų ir žmogaus teisėms, teismai turi turėti galimybę prižiūrėti, kad tautos išraiška atitiktų šias taisykles⁶⁴. Tai reiškia, kad visų pirma mokslininkai atkreipė dėmesį į priimtos pataisos konstitucingumo problemą ir jos priimtimumo mechanizmą. Remiantis Federalinės Konstitucijos 139 straipsniu, iniciatyva neturi prieštarauti pagrindinėms tarptautinėms teisės normoms. Federalinė Asamblėja ir Federalinė Taryba pasirinko 139 straipsnio siaurinauju interpretavimu, pasitenkindama aiškinimu, kad tam tikros normos turi fundamentalią reikšmę tarptautinei bendrijai, kad jos yra privalomos bet kuriai valstybei, gerbiančiai teisės viršenybę ir negalinčiai nuo jų nukrypti. Tarp šių taisyklių yra priskiriamas genocido draudimas, vergija ir kankinimas, neišdavimo principas, esminės humanitarinės teisės taisyklės, nenukrypstamosios garantijos, įtvirtintos EŽTK ir TPPTP. Pritaikius tokį siaurinamąjį normos aiškinimą, akivaizdu, kad jis neužkerta kelio tokių kaip aptariamoji iniciatyvų priėmimui ir nesudaro priedaidų įstatymų leidžiamajai valdžiai nustatyti, jog buvo pažeistos pagrindinės tarptautinės teisės normos, t. y. pripažinti, kad laisvė išpažinti religiją ir diskriminacijos draudimas nėra *ius cogens* dalis.

Toks doktrininis konfliktas atskleidžia dvejopas problemas: a) koks santykis yra tarp pačių konstitucinių normų (t. y. naujų normų ir senų arba garantuojančių žmogaus teisių apsaugą) ir b) koks santykis yra tarp konstitucinių normų ir tarptautinių žmogaus teisių sutarčių (tarp jų ir EŽTK). Kai kalbama apie pirmąjį konfliktą, Šveicarijos Federacinė Konstitucija, priešingai nei Vokietijos, nenustato hierarchijos tarp skirtingų normų. Tai gi, remiantis sutarčių aiškinimo principu *lex specialis derogat lex generali*, galima teigti, kad naujesnės ir specialios normos (pvz., minaretų draudimas) turi viršenybę prieš senesnes ir bendrąsias žmogaus teisių garantijas (pvz., religijos laisvė ir diskriminacijos draudimas). Antrasis konfliktas neišvengia-

64 Moeckli, D. Swiss Direct Democracy and Human Rights. *Human Rights Law Review*. 2011, 11(4): 774–794.

mai veda dar sudėtingesnės dilemos link: pirmiausia arba Šveicarija pažeis savo įsipareigojimus, prisiimtus pagal tarptautines žmogaus teisių sutartis, arba demokratiškai priimta konstitucinė norma nebus vykdoma. Tačiau šiuo atveju neįmanoma teigti, kad minaretų draudimas atitinka tarptautinę teisę. Todėl pati didžiausia problema yra ta, kad Šveicarijos Federacinė Konstitucija neturi jokių aiškių taisyklių, kaip turi būti sprendžiamas toks konfliktas ir kuri norma turi viršenybę – konstitucinė ar tarptautinė. Nors 5 straipsnio 4 dalis numato, kad „konfederacija [...] gerbia tarptautinę teisę“, ji nepaaiškina, kuri norma turi viršenybę konflikto atveju⁶⁵.

Nelaukdamos, kol bus išspręsta susiklosčiusi konstitucinė dilema, kai kurios grupės (*Association Ligue de Musulman de Suisse ir kiti v. Šveicarija*⁶⁶) ar atskiri individai (*Ouadiri v. Šveicarija*⁶⁷, *Baechler v. Šveicarija*⁶⁸, *Koella Naouali v. Šveicarija*⁶⁹, *Al-Zarka v. Šveicarija*⁷⁰) kreipėsi į EŽTT, skųsdamiesi dėl EŽTK 9 straipsnio pažeidimo, t. y. kad konstitucinė nuostata pažeidė jų religinius įsitikinimus. 2011 m. liepos mėnesį EŽTT paskelbė du pareiškimus (*Association Ligue de Musulman de Suisse ir kiti v. Šveicarija* ir *Ouadiri v. Šveicarija*), skundžiančius minaretų statybos draudimą prieš Šveicariją nepriimtinais. Sprendime dėl priimtimumo EŽTT pripažino, kad pareiškėjai – trys musulmonų organizacijos ir vienas privatus asmuo nėra skundžiamo pažeidimo aukos, nes konstitucinės normos priėmimas jų atžvilgiu neturėjo jokio tiesioginio praktinio poveikio. Pareiškėjai negalėjo įrodyti, kad jie buvo netiesioginės aukos, nes nė vienas iš jų netolimoje ateityje neplanavo statyti mečetės su minaretu⁷¹.

Esant kitokiai skundo formulotei, EŽTT sprendimas galėjo būti ir kitoks. Turint omenyje leidžiamas ribojimo sąlygas, tikėtina, kad EŽTT (jei paskelbs peticijas *Baechler v. Šveicarija*, *Koella Naouali v. Šveicarija*, *Al-Zarka v. Šveicarija* priimtynomis) pripažins, jog ši nuostata diskriminuoja pareiškė-

65 Moeckli, D., *supra* note 64.

66 *Association Ligue de Musulman de Suisse ir kiti v. Šveicarija* (nut.), Nr. 66274/09, EŽTT, 2011 m. birželio 28 d. sprendimas.

67 *Ouadiri v. Šveicarija* (nut.), Nr. 65840/09, EŽTT, 2011 m. birželio 28 d. sprendimas.

68 *Baechler v. Šveicarija*, Nr. 66270/09 (laukia nagrinėjimo).

69 *Koella Naouali v. Šveicarija*, Nr. 1317/10 (laukia nagrinėjimo).

70 *Al-Zarka v. Šveicarija*, Nr. 9113/10 (laukia nagrinėjimo).

71 Šios peticijos buvo pateiktos 2009 m. gruodžio mėn. po tokios iniciatyvos balsavimo rezultatų [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-06]. <http://www.swissinfo.ch/eng/politics/Legal_move_against_minaret_ban_thrown_out.html?cid=30640398>.

jus ir nėra „būtina demokratinėje visuomenėje“. Grįsdamas neproporcingą religijos laisvės ribojimą EŽTT papildomai galėtų pasiremti religinių pastatų statymo sąlygomis, kurios įtvirtintos kitose Europos Tarybos valstybėse: Prancūzijoje⁷², Vokietijoje⁷³ ar Jungtinėje Karalystėje⁷⁴, ir iš naujo įvertinti, ar šios laisvės ribojimas viešosios tvarkos, visuomenės moralės ar nacionalinio saugumo sumetimais, kaip tai numatyta Rusijos Federacijos ir Lietuvos Respublikos⁷⁵ įstatymuose, yra proporcingas esamoje situacijoje.

2.3. Religinių simbolių demonstravimas

Religinių simbolių demonstravimas kaip vienas iš savo religijos ar tikėjimo išpažinimo ar skelbimo būdų tiesiogiai nėra įtvirtintas tarptautiniuose ar regioniniuose žmogaus teisių apsaugos dokumentuose⁷⁶. Galima tik paminėti, kad 1981 m. priimtos Deklaracijos dėl visų formų netolerancijos ir diskriminacijos dėl religijos ar tikėjimo panaikinimo 6 str. numato laisvę „gamtinti, įsigyti ir tinkamai naudoti būtinus daiktus ir reikmenis, susijusius su religijos ar tikėjimo apeigomis ar papročiais“⁷⁷. O Žmogaus teisių komitetas

72 Prancūzijoje Bažnyčios ir valstybės atskyrimo principas yra pagrįstas 1905 m. įstatymu. Toks atskyrimas leidžia įvairioms religijoms, viena vertus, statyti šventyklas ir maldos namus, tačiau, kita vertus, valstybė negali finansuoti jokių maldos namų statybų. Remiantis šaltiniais, šiuo metu Prancūzijoje yra apie 1 600 mečečių ir dauguma jų yra mažesnės nei 20 kv. metrų. Tačiau neseniai prasidėjo debatai, ar valstybei nereikėtų finansuoti tokių statinių, didėjančiam musulmonų skaičiui ir augant pavojui, kad radikalieji imamai gali skleisti savo mintis be jokios kontrolės tokiose mažose mečetėse. Tokie mečečių pastatai turėtų atitikti vietos urbanizacijos planą, kuris nustato bendrus reikalavimus pastatams. Palyginant žiūrėti Jungtinėje Karalystėje praktiką.

73 Maldos namų statyba ir religijos apsauga Vokietijoje yra reguliuojama Konstitucijos 4 straipsnyje. Garantuojamas „netrukdomas religijos praktikavimas“ leidžia visų religijų tikintiesiems statyti maldos vietas, kad nebūtų užkirstas kelias išpažinti religiją.

74 Jungtinės Karalystės įstatymo leidėjas 1812 m. priėmė maldos vietų aktą, kuris nurodo, kad jokie garbinimai neturi vykti už uždarų, užsklęstų ir grotuotų durų, užkertančių kelią maldininkams patekti į patalpą.

75 Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 89-1985.

76 Įvairiuose dokumentuose įtvirtinta laisvė „išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, atliekant apeigas, mokant tikėjimo, jį praktikuojant ar jo laikantis“. Žiūrėti: Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 29 str.; Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 str.; Europos Žmogaus Teisių Konvencijos 9 str.; Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 10 str.; Amerikos žmogaus teisių konvencijos 12 str.

77 Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. Proclaimed by General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <<http://www2.ohchr.org/english/law/religion.htm>>.

Bendrajame komentare Nr. 22, skirtame religijos laisvei, pasisakė, kad „sąvoka apeigų atlikimas apima [...] simbolių demonstravimą viešai [...]. Religijos ar tikėjimo praktikavimas ar laikymasis gali apimti [...] savitų rūbų ar galvos apdangalų dėvėjimą [...]“⁷⁸. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad tarptautinės teisminės ir kvaziteisminės institucijos savo jurisprudencijoje ne kartą pripažino religinių simbolių demonstravimą laisvės išpažinti ar skelbti savo religiją ar tikėjimą dalimi (*forum externum*), o ne pačios teisės į religijos laisvę dalimi (*forum internum*), todėl religinių simbolių demonstravimui gali būti taikomi tam tikri tarptautiniuose dokumentuose įtvirtinti ribojimai⁷⁹.

Tarptautinės teisminės ar kvaziteisminės institucijos savo jurisprudencijoje nėra apibrėžusios religinio simbolio sampratos ar pateikusios religinių simbolių sąrašo. Išanalizavus Europos Žmogaus Teisių Teismo (taip pat ir jo pirmtakės Europos žmogaus teisių komisijos) priimtus sprendimus, galima pastebėti, kad naudojami įvairūs terminai tokiems simboliams apibūdinti: religiniai simboliai (angl. *religious symbols*)⁸⁰, religiniai objektai (angl. *religious objects*)⁸¹, religinio garbinimo objektai (angl. *objects of religious veneration*)⁸², religiniai daiktai (angl. *religious items*)⁸³.

Apibendrinant EŽTT praktiką galima teigti, kad religiniai simboliai plačiąja prasme yra objektai, kurie naudojami įgyvendinant laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, atliekant apeigas, mokant tikėjimo, jį praktikuojant ar jo laikantis.

78 General Comment No. 22, *supra* note 9, para. 4.

79 Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. 9 January 2006, E/CN.4/2006/5, para. 40 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-15]. <<http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Annual.aspx>>.

80 *Lautsi ir kiti v. Italija* [DK], Nr. 30814/06, EŽTT, 2011 m. kovo 18 d. sprendimas; *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], Nr. 44774/98, EŽTT, 2005 m. lapkričio 10 d. sprendimas; *Dahlab v. Šveicarija* (nut.), Nr. 42393/98, EŽTT, 2001 m. vasario 15 d. nutarimas; *Dogru v. Prancūzija*, Nr. 27058/05, EŽTT, 2008 m. gruodžio 4 d. sprendimas; *Kurtulmuş v. Turkija* (nut.), Nr. 65500/01, EŽTT, 2006 m. sausio 24 d. nutarimas; *Srbić v. Kroatija* (nut.), Nr. 4464/09, EŽTT, 2011 m. birželio 21 d. nutarimas ir kt.

81 *Episcopia de Edineţ şi Briceni v. Moldova* (nut.), Nr. 22742/06, EŽTT, 2010 m. rugsėjo 7 d. nutarimas; *X ir Church of Scientology v. Švedija* (nut.), *supra* note 48.

82 *Otto-Preminger-Institut v. Austrija*, Nr. 13470/87, EŽTT, 1994 m. rugsėjo 20 d. sprendimas; *Wingrove v. Jungtinė Karalystė*, Nr. 17419/90, EŽTT, 1996 m. lapkričio 25 d. sprendimas; *Ī.A. v. Turkija*, Nr. 42571/98, EŽTT, 2005 m. rugsėjo 13 d. sprendimas; *Dubowska and Skup v. Lenkija* (nut.), Nr. 33490/96 ir 34055/96, 1997 m. balandžio 18 d. Komisijos nutarimas; *Kubalska and Kubalska-Holuj v. Lenkija* (nut.), Nr. 35579/97, 1997 m. spalio 22 d. Komisijos nutarimas.

83 *Kovaļkova v. Latvija* (nut.), Nr. 35021/05, EŽTT, 2012 m. sausio 31 d. nutarimas.

Toks apibrėžimas apimtų ne tik siaurąją prasme suprantamus daiktus, kurie tiesiogiai naudojami religinėse apeigose (pvz., kryžius, rožinius, Bibliją⁸⁴), bet ir objektus, kurie turi simbolinę religinę reikšmę, atskleidžia asmens religiją ar tikėjimą (pvz., įvairūs su religija siejami rūbai: islamiški galvos apdangalai, turbanai). Prie simbolinę religinę reikšmę turinčių objektų galima priskirti ir religinius pastatus, pavyzdžiui, minaretus⁸⁵, taip pat kitus, religinę reikšmę turinčius daiktus (pvz., smilkalus, paveikslus, ikonas, rašytinius šaltinius ir pan.).

Kadangi nėra baigtinio religinių simbolių sąrašo, todėl prie tokių simbolių gali būti priskiriami ir gana neįprasti daiktai. Pavyzdžiui, byloje *X ir Church of Scientology v. Švedija*⁸⁶ buvo skundžiamasi, kad skelbimo, kuriuo buvo parduodami e. matuokliai, draudimas pažeidžia religijos laisvę. Scientologų bažnyčia parduodamus e. matuoklius apibūdino, kaip religinius įrankius, naudojamus elektrostatiniam laukui, esančiam aplink asmenį, išmatuoti ir galinčius nustatyti, ar išpažintį atlikusiam asmeniui buvo atleista už jo nuodėmes. Nors pareiškėjai ir laikė e. matuoklį religiniu įrankiu, tačiau Europos žmogaus teisių komisija pripažino, kad skelbimas yra komercinio pobūdžio, todėl jam nėra taikoma 9 straipsnio apsauga ir paskelbė peticiją nepriimtina.

Būtina atkreipti dėmesį, kad svarbu ne tik kokie daiktai (objektai) bus laikomi religiniu simboliu, bet ar asmuo juos demonstruodamas (dėvėdamas) išpažįsta ar skleidžia savo religiją arba tikėjimą. Šio aspekto reikšmę ne vienoje byloje pabrėžė ir Europos Žmogaus Teisių Teismas, ypač dėl religinių rūbų dėvėjimo. Pavyzdžiui, byloje *Moscow Branch of the Salvation Army v. Rusija*⁸⁷ Teismas pripažino, jog „tai yra neginčijamas faktas, kad pareiškėjo narių rangų, panašių į kariuomenės rangus, naudojimas bei uniformos dėvėjimas buvo priemonės, skirtos savo religinės bendruomenės vidiniam gyvenimui organizuoti ir Gelbėjimo Armijos (*the Salvation Army*) religiniams įsitikinimams skleisti“. Vienoje žinomiausių EŽTT bylų dėl religinių rūbų dėvėjimo *Leyla Şahin v. Turkija*⁸⁸ pareiškėja patvirtino, kad „nešiodama gal-

84 EŽTT praktikoje buvo nagrinėjamos bylos dėl Biblijos naudojimo ne religinėse apeigose, o dėl privalomos priesaikos padėjus ranką ant Biblijos. Žiūrėti studijos skyrių: *Prievolė prisiekti religinę priesaiką*.

85 Žiūrėti studijos skyrių: *Draudimas statyti minaretus*.

86 *X ir Church of Scientology v. Švedija* (nut.), *supra* note 48.

87 *Moscow Branch of the Salvation Army v. Rusija*, Nr. 72881/01, EŽTT, 2006 m. spalio 5 d. sprendimas, para. 92.

88 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, para. 78.

vos apdangalą, ji pakluso religiniams nurodymams ir skelbė savo troškimą griežtai laikytis islamo tikėjimo nustatytų pareigų“. Todėl Teismas pasisakė, kad toks pareiškėjos apsisprendimas nešioti galvos apdangalą gali būti pripažįstamas kaip motyvuotas arba paveiktas religijos ar tikėjimo. Tačiau primintina, kad Konvencija „negina kiekvieno veiksmo, motyvuoto ar paveikto religijos arba tikėjimo, ir ne visada garantuoja teisę viešumoje elgtis pagal savo įsitikinimus“⁸⁹.

Ne visada daiktai, kurie iš pirmo žvilgsnio asocijuojasi su religija ar tikėjimu, gali būti pripažįstami religiniais simboliais. Pavyzdžiui, visiems gerai žinomas religinis simbolis kryžius gali būti naudojamas ir ne tik išpažįstant savo religiją ar tikėjimą, bet ir kaip stiliaus detalė, kuri visiškai neatspindi jį nešiojančio asmens religijos ar tikėjimo. Todėl prof. M. D. Evansas⁹⁰, analizavęs religinių simbolių sampratą EŽTT praktikoje, daro išvadą, kad kiekvienoje byloje būtina spręsti individualiai, ar tam tikri objektai turi religinę reikšmę ir ar jų demonstravimas bus pripažįstamas kaip savo religijos arba tikėjimo skleidimas, ir todėl bus ginamas pagal Konvencijos 9 str.

2010 m. Ispanijos antro pagal dydį banko BBVA analizės skyrius atliko tyrimą dėl religinių simbolių demonstravimo mokyklose⁹¹. Apklauskos rezultatai atskleidė, kad 52,6 proc. apklaustųjų „prieštarautų“ arba „visiškai prieštarautų“ religinių rūbų dėvėjimui mokyklose. Daugiau nei 80 proc. bulgarų ir 65 proc. prancūzų buvo prieš galvos apdangalų dėvėjimą mokyklose, o mažiausiai tam prieštarautų lenkai (25,6 proc.) ir danai (28,1 proc.). Tačiau, atsakant į klausimą apie Nukryžiuotąjį, apklaustųjų nuomonės buvo visiškai priešingos, todėl net 54,4 proc. apklausoje dalyvavusių asmenų pritartų, kad Nukryžiuotasis būtų kabinamas klasėse. Ispanijoje ir Italijoje, valstybėse, turinčiose galias krikščionybės tradicijas, pritarimą dėl Nukryžiuotojo kabinimo atitinkamai išreiškė 69,9 proc. ir 49,3 proc. Tačiau didžiausią palaikymą dėl Nukryžiuotojo kabinimo klasėse parodė britai (77 proc.) ir danai (78,8 proc.)⁹².

89 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, paras. 105 ir 212.

90 Evans, M. D. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*. Council of Europe Publishing, 2009, p. 68.

91 Tyrimo metu buvo apklausta 1 500 asmenų iš 12 Europos Sąjungos valstybių – Belgijos, Bulgarijos, Danijos, Didžiosios Britanijos, Graikijos, Ispanijos, Italijos, Lenkijos, Portugalijos, Prancūzijos, Švedijos ir Vokietijos – taip pat iš Šveicarijos ir Turkijos.

92 Estudio Fundación BBVA European Mindset [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201004/27/sociedad/20100427elpepusoc_1_Pes_PDF.pdf>.

Atlikta teisės aktų analizė atskleidė, kad daugiau nei 25 pasaulio valstybėse kontroliuojamas arba draudžiamas religinių simbolių demonstravimas. Toks reglamentavimas įtvirtintais įvairiais lygiais, t. y. konstitucinėse nuostatose, nacionaliniuose įstatymuose, regioniniuose ar vietos savivaldos aktuose, valstybinių ar privačių organizacijų ar institucijų taisyklėse (pvz., mokyklose) ir teismų sprendimuose⁹³.

Vienas opiausių klausimų susijęs su religinių simbolių demonstravimu, – tai religinių rūbų, ypač islamiškų galvos apdangalų dėvėjimas mokymosi įstaigose⁹⁴. Turkija, Azerbaidžanas ir Albanija yra vienintelės Europos Tarybos valstybės, kuriose draudžiama islamiškus galvos apdangalus dėvėti universitetuose⁹⁵. Toks griežtas reguliavimas nulėmė ir faktą, kad pirmosios dėl islamiškų galvos apdangalų peticijos, pasiekusios Europos Žmogaus Teisių Teismą (tiksliau, jo pirmtakę Europos žmogaus teisių komisiją), buvo pateiktos prieš Turkiją.

Būtina atkreipti dėmesį, kad ankstyvosios bylose Europos žmogaus teisių komisija atmetė peticijas dėl islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo kaip nepatenkančias į Konvencijos 9 str., t. y. religijos laisvės, apimtį. Bylose *Karaduman*⁹⁶ ir *Bulut*⁹⁷ universiteto studentės negalėjo gauti sertifikato, patvirtinančių įgytą bakalauro išsilavinimą, nes jos pateikė nuotraukas su islamiškais galvos apdangalais. Pareiškėjos skundėsi religijos laisvės pažeidimu ir teigė, kad universiteto nurodymas, kaip jos turi būti apsirengusios fotografuojantis nuotraukai ant išsilavinimą patvirtinančio sertifikato, prieštarauja jų religiniams įsitikinimams. Bet Komisija nusprendė, kad universiteto taisyklės neatskleidžia religijos laisvės pažeidimo.

Tačiau vėlesnėje praktikoje Teismas nukrypo nuo Komisijos suformuoto požiūrio ir pripažino, kad islamiškų galvos apdangalų dėvėjimas yra reli-

93 Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir, *supra* note 79, para. 37.

94 Plačiau žiūrėti: Melmore, N. New Trends in Religious Freedom: The Battle of the Headscarf. *Plymouth Law and Criminal Justice Review*. 2012, 1: 96–116; Skjeie, H. Headscarves in Schools: European Comparisons. Iš: *Religious pluralism and human rights in Europe: where to draw the line?* Loenen, L. M. P.; Goldschmidt, J. E. (eds.). Antwerpen; Oxford: Intersentia, 2007, p. 129–145; Evans, C. The ‘Islamic Scarf’ in the European Court of Human Rights. *Melbourne Journal of International Law*. 2006, 7(1): 52–73.

95 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, para. 55.

96 *Karanduman v. Turkija* (nut.), Nr. 16278/90, 1993 m. gegužės 3 d. Komisijos nutarimas.

97 *Bulut v. Turkija* (nut.), Nr. 18783/91, 1993 m. gegužės 3 d. Komisijos nutarimas.

gijos praktikavimas, kuris yra garantuojamas Konvencijos 9 str. 1 d., o savo sprendimus grindė to paties straipsnio 2 d. numatyta galimybe riboti laisvę skleisti savo religiją ar tikėjimą.

Viena garsiausių šios srities bylų – *Leyla Şahin v. Turkija*⁹⁸ – buvo pirmoji EŽTT byla dėl religinių rūbų dėvėjimo, pripažinta priimtina ir nagrinėta iš esmės. Leyla Şahin buvo Stambulo universiteto penkto kurso medicinos studentė (prieš tai ji keturis medicinos kursus baigė Bursos universitete), kai universiteto vadovybė patvirtino taisykles, draudžiančias studentams su barzdomis ar dėvintiems islamiškus galvos apdangalus dalyvauti paskaitose, konsultacijose ar egzaminuose⁹⁹. Kadangi pareiškėja nuolat dėvėjo islamišką galvos apdangalą ir nepakluso taisyklėms, ji negalėjo tęsti studijų, tad jas vėliau pabaigė Vienoje.

Pareiškėja kreipėsi į Europos Žmogaus Teisių Teismą teigdama, kad draudimas aukštojo mokslo institucijoje dėvėti islamiškus galvos apdangalus pažeidžia jos teisę į religijos laisvę. Nors ir EŽTT Kolegija¹⁰⁰, ir Didžioji Kolegija šioje situacijoje išvelgė pareiškėjos laisvės išpažinti savo religiją apribojimus, tačiau juos pateisino remdamosi Konvencijos 9 str. 2 d. įtvirtintais ribojimo pagrindais. EŽTT nustatė, kad toks draudimas buvo įtvirtintas įstatymuose, juo buvo siekiama apsaugoti kitų asmenų teises bei laisves, užtikrinti viešąją tvarką ir pripažino, kad toks draudimas buvo „būtinasis demokratinėje visuomenėje“. Teismas savo sprendimą grindė remdamasis sekuliarizmo ir lygybės principais. EŽTT vadovavosi Turkijos Konstitucinio Teismo išaiškinimu, kad „sekuliarizmo principas [...] yra laikomas svarbiausiu pagrindu, kuriuo grindžiamas draudimas universitetuose nešioti religinius simbolius“¹⁰¹. Didžioji Kolegija pabrėžė, kad „analizuojant islamiškų galvos apdangalų klausimą Turkijos kontekste, būtina atsižvelgti į tai, kokį poveikį tokių simbolių, kurie suprantami kaip privaloma religinė pareiga,

98 Plačiau apie bylą žiūrėti: Nathwani, N. Islamic Headscarves and Human Rights: a Critical Analysis of the Relevant Case Law of the European Court of Human Rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(2): 221–254; Gibson, N. An Unwelcome Trend: Religious Dress and Human Rights Following *Leyla Şahin vs Turkey*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(4): 599–640; Gunn, J. Fearful Symbols: The Islamic Headscarf and the European Court of Human Rights in *Sahin v. Turkey*. *Annuaire Droit et Religions*. 2006–2007, 2: 639–665.

99 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, para. 16.

100 *Leyla Şahin v. Turkija*, Nr. 44774/98, EŽTT, 2004 m. birželio 29 d. sprendimas.

101 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, para. 116.

dėvėjimas daro asmenims, kurie nusprendė jų nedėvėti¹⁰². Teismas taip pat atkreipė dėmesį į „Turkijoje pastaruoju metu islamiškiems galvos apdangalams teikiamą politinę reikšmę“ bei į faktą, kad „Turkijoje veikia ekstremistiniai politiniai judėjimai, kurie siekė visuomenei primesti savo religinius simbolius ir visuomenės, kildinamos iš religinių priesakų, koncepciją“¹⁰³. Dėl visų minėtų priežasčių ir atsižvelgdamas į valstybės diskrecijos laisvę, Teismas nusprendė, kad pareiškėjos laisvės skleisti savo religiją ribojimas buvo pateisinamas ir buvo „būtinasis demokratinėje visuomenėje“. Reikia atkreipti dėmesį, kad Teismas šioje byloje nenustatė ir teisės į mokslą pažeidimo.

Tačiau toks Strasbūro Teismo sprendimas susilaukė gausios kritikos¹⁰⁴. Daugelis teisės specialistų rėmėsi Teisėjos F. Tulkens atskirąja nuomone, kurioje ji prieštaravo Didžiosios Kolegijos daugumos priimtam sprendimui¹⁰⁵. F. Tulkens nuomone, Teismo argumentai nebuvo pakankami įrodyti, kad draudimas pareiškėjai universitete dėvėti islamišką galvos apdangalą buvo „būtinasis demokratinėje visuomenėje“, nes Teismas netinkamai pagrindė sekuliarizmo ir lygybės principų taikymą. Teismas išimtinai rėmėsi tik Vyriausybės pateikta informacija ir neatsižvelgė į pareiškėjos poziciją, kad ji neneigia sekuliarizmo principo ir nešiodama islamišką galvos apdangalą nesiekė įgyvendinti fundamentalistinių idėjų, taip pat nebuvo pateikta jokių įrodymų, kad toks pareiškėjos elgesys darė tam tikrą poveikį kitiems studentams, paskaitų vedimo procesui ar pan. Galiausiai teisėja F. Tulkens pastebi, kad Teismo sprendime nebuvo daromas skirtumas tarp studentų ir mokytojų, dėvintų islamiškus galvos apdangalus, ir neatsižvelgta į skirtingą jų daromą poveikį aplinkiniams (žr. *Dihlab* bylą). Be to, teisėja F. Tulkens kritikuoja ir lygybės principo taikymą šioje byloje, paneigdama ryšį tarp lyčių lygybės ir pareiškėjos laisvo apsisprendimo dėvėti islamišką galvos apdangalą¹⁰⁶. Taip pat gali būti keliamas klausimas, ar draudimas suaugusiai merginai studijuoti universitete yra pats tinkamiausias būdas, siekiant užtikrinti moterų ir vyrų lygybę¹⁰⁷.

102 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, para. 115.

103 *Ibid.*

104 Žiūrėti: Rorive, I. Religious Symbols in the Public Space: In Search of a European Answer. *Cardozo Law Review*. 2008–2009, 30(6): 2669–2698, p. 2680–2685; Nathwani, N., *supra* note 98; Gibson, N., *supra* note 98; Gunn, J., *supra* note 98.

105 *Leyla Şahin v. Turkija* [DK], *supra* note 80, Teisėjos F. Tulkens atskiroji nuomonė.

106 *Ibid.*

107 Rorive, I., *supra* note 104, p. 2684.

Leyla Şahin byloje suformuotą požiūrį EŽTT taikė ir vėlesnėje praktikoje. Pavyzdžiui, byloje *Köse ir 93 kiti v. Turkija*¹⁰⁸ Teismas pateisino draudimą dėvėti islamiškus galvos apdangalus mokykloje. EŽTT konstatavo, kad pareiga mokiniams nešioti mokyklinės uniformas ir nedengti galvų yra bendra taisyklė, taikoma visiems mokiniams neatsižvelgiant į jų religiją. Nors Teismas ir pripažino, kad pareiškėjų laisvė skleisti savo religiją buvo apribota, tačiau tie ribojimai buvo pateisinami ir nepažeidė Konvencijos 9 str.

Atkreiptinas dėmesys, kad griežtos taisyklės dėl islamiškų rūbų dėvėjimo mokymosi įstaigose buvo taikomas ne tik mokiniams / studentams, bet ir mokytojams / dėstytojams. Pavyzdžiui, byloje *Kurtulmuş v. Turkija*¹⁰⁹ Stambulo universiteto docentė buvo atleista iš pareigų, nes pažeidė valstybės tarnautojų aprangos taisyklės, kurios draudžia dėvėti bet kokius galvos apdangalus darbe. Pareiškėjos nuomone, tokios aprangos taisyklės pažeidžia jos teisę išpažinti savo religiją. Tačiau EŽTT pažymėjo, kad tokios aprangos taisyklės buvo taikomos visiems valstybės tarnautojams, neatsižvelgiant į jų funkcijas ir religinius įsitikinimus. Teismas pabrėžė valstybės neutralumo ir sekuliarumo principus, kurių ypač turi paisyti valstybės tarnautojai, nes jie yra valstybės atstovai. Teismas rėmėsi ir *Vogt*¹¹⁰ byloje suformuluota nuostata, jog demokratinė valstybė turi teisę reikalauti, kad valstybės tarnautojai būtų lojalūs konstituciniams principams (vienas iš tokių Turkijoje yra sekuliarizmas). Skirtingai nuo *Dahlab* bylos, kurioje buvo akcentuojamas vaikų amžius ir galima neigiama įtaka jiems, šioje byloje Teismas konstatavo valstybės diskrecijos laisvę nustatyti įvairias taisykles, siekiant užtikrinti mokymosi įstaigų sekuliarumą. Todėl Teismas ir šioje byloje pateisino valstybės nustatytus ribojimus ir pripažino peticiją nepriimtina.

Vėliau buvo dar keletas bylų prieš Turkiją¹¹¹ dėl atleistų mokytojų, kurios nepakluso aprangos taisyklėms ir pamokų metu dėvėjo islamiškus galvos apdangalus. Tačiau visos peticijos remiantis taip pačiais neutralumo bei sekuliarumo principais buvo pripažintos nepriimtinos, o valstybės veiksmai

108 *Köse ir 93 kiti v. Turkija* (nut.), Nr. 26625/02, EŽTT, 2006 m. sausio 24 d. nutarimas.

109 *Kurtulmuş v. Turkija* (nut.), *supra* note 80.

110 *Vogt v. Vokietija* [DK], Nr. 17851/91, EŽTT, 1995 m. rugsėjo 26 d. sprendimas, para. 59.

111 *Çağlayan v. Turkija* (nut.), Nr. 1638/04, EŽTT, 2007 m. balandžio 3 d. nutarimas; *Yılmaz v. Turkija* (nut.), Nr. 37829/05, EŽTT, 2007 m. balandžio 3 d. nutarimas; *Karaduman v. Turkija* (nut.), Nr. 41296/04, EŽTT, 2007 m. balandžio 3 d. nutarimas; *Tandoğan v. Turkija* (nut.), Nr. 41298/04, EŽTT, 2007 m. balandžio 3 d. nutarimas.

pateisinti kaip „būtinai demokratinėje visuomenėje“, siekiant apginti kitų asmenų teises bei laisves ir užtikrinti viešąją tvarką.

Įdomu pastebėti, kad peticija dėl islamišką galvos apdangalą dėvėjusios mokytojos atleidimo Turkijoje pasiekė ir JT Komitetą dėl moterų diskriminacijos panaikinimo. Pareiškėja skundėsi, kad jos atleidimas pažeidžia lygias teises į darbą, vienodas darbo sąlygas, taip pat paaukštinimą, pensiją ir vienodą elgesį (Konvencijos dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims¹¹² 11 str.). Deja, peticija buvo pripažinta nepriimtina dėl to, kad pareiškėja neišnaudojo visų gynybos priemonių¹¹³.

Prancūzijos mokymosi įstaigose vykdoma sekuliarumo politika¹¹⁴ lėmė, kad 2004 m. Europos Žmogaus Teisių Tiesmą pasiekė ir peticijos prieš Prancūziją dėl religinių rūbų dėvėjimo. EŽTT ir šiose bylose pateisino pareiškėjų laisvės skleisti savo religiją ribojimus remiantis mokyklų sekuliarumo principu. Pavyzdžiui, bylose *Dogru*¹¹⁵ ir *Kervanci*¹¹⁶ pareiškėjos buvo pašalintos iš valstybinės mokyklos, nes į kūno kultūros pamokas eidavo dėvėdamos islamiškus galvos apdangalus ir tai trukdė joms aktyviai dalyvauti pamokose. Teismas pripažino pagrįsta nacionalinių institucijų poziciją, kad islamiški galvos apdangalai nėra suderinami su kūno kultūros pamokomis dėl keliamos grėsmės sveikatai ir saugumui. EŽTT Kolegijos nuomone, mokinėms pritaikyta bausmė buvo proporcinga ir jos iš mokyklos buvo pašalintos ne dėl jų religinių įsitikinimų, kaip teigė pareiškėjos, o dėl mokykloje taikomų taisyklių, su kuriomis jos buvo supažindintos, pažeidimo.

Nepaisant masinių protestų, 2004 m. Prancūzijoje buvo priimtas įstatymas dėl sekuliarumo ir išsiskiriančių religinių simbolių mokyklose. Įstatymas uždraudė mokiniams dėvėti bet kokius religinius simbolius valstybinėse

112 Konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 76-1764.

113 *Rahime Kayhan v. Turkija*, pranešimo Nr. 8/2005, CEDAW/C/34/D/8/2005, 2006 m. sausio 26 d. [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-19]. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/decisions-views/8_2005.pdf>.

114 Plačiau žiūrėti: Nancini, S. The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence. *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6): 2629–2668; Tarhan, G. Roots of the Headscarf Debate: Laicism and Secularism in France and Turkey. *Journal of Political Inquiry*. 2011, 4: 1–32 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-19]. <<http://jpi-nyu.org/wp-content/uploads/2011/02/Roots-of-the-Headscarf-Debate-Laicism-and-Secularism-in-France-and-Turkey.pdf>>.

115 *Dogru v. Prancūzija*, *supra* note 80.

116 *Kervanci v. Prancūzija*, Nr. 31645/04, EŽTT, 2008 m. gruodžio 4 d. sprendimas.

pradinėse ir vidurinėse mokyklose. Tačiau toks draudimas netaikomas privačiose mokyklose ir universitetuose. Atkreiptinas dėmesys, kad draudimas taikomas ne tik mokiniams, bet ir mokytojams. Įstatymas draudžia išsiskiriančius religinius simbolius, t. y. islamiškus galvos apdangalus, žydų šlikes, sikhų turbanus ir didelius kryžius. Tačiau įstatymas nedraudžia diskretiškų simbolių, tokių kaip pakabukai su kryželiu, Davido žvaigždė ar Fatimos ranka. Siekdamas tinkamai įgyvendinti įstatymo nuostatas, švietimo ministras priėmė taisykles, kuriose detalizuojama „išsiskiriančių“ religinių simbolių samprata ir pateikiama praktinių pavyzdžių. Teisė nuspręsti, ar naudojamas arba dėvimas simbolis nėra priimtinas pagal 2004 m. įstatymą, paliekama mokyklos vadovybei¹¹⁷.

Žinoma, toks įstatymas sukėlė pasipiktinimo bangą ir paskatino mokinius ar jų tėvus kreiptis į teismus, o vėliau pateikti peticijas ir Europos Žmogaus Teisių Teismui. Įdomu pastebėti, kad pateiktose peticijose buvo skundžiamasi ne tik dėl islamiškų galvos apdangalų, bet ir dėl kitokių religinių rūbų dėvėjimo. 2004 m. įstatymas dėl išsiskiriančių religinių simbolių draudimo mokyklose dažnai buvo vadinamas antiislamišku, tačiau sikhų berniukų pateikti skundai patvirtino, kad įstatymas draudžia bet kokius išsiskiriančius religinius simbolius, tarp jų ir turbanus.

Dėl minėto įstatymo taikymo 2008 m. peticijas pateikė keturios musulmonės mergaitės¹¹⁸, kurios mokykloje dėvėjo islamiškus galvos apdangalus, ir du sikhai berniukai¹¹⁹, kurie nešiojo „keski“ (galvos apdangalai, dėvimi po turbanais). Remiantis 2004 m. įstatymu visi mokiniai buvo pašalinti iš mokyklų, nes atsisakė nusiimti dėvimus galvos apdangalus. Europos Žmogaus Teisių Teismas šiose bylose netiesiogiai gavo užduotį įvertinti Prancūzijoje priimtą įstatymą dėl draudimo nešioti išsiskiriančius religinius simbolius mokyklose. EŽTT visas peticijas pripažino nepriimtynomis, teigdamas, kad toks ribojimas yra numatytas įstatymo ir juo buvo siekiama teisėtų tikslų – apsaugoti kitų teises bei laisves ir užtikrinti viešąją tvarką.

117 VEIL-project. Executive summary: France [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-19]. <<http://www.univie.ac.at/veil/Home3/index.php?id=7,52,0,0,1,0>>.

118 *Aktas v. Prancūzija* (nut.), Nr. 43563/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas; *Bayrak v. Prancūzija* (nut.), Nr. 14308/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas; *Gamaledyn v. Prancūzija* (nut.), Nr. 18527/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas; *Ghazal v. Prancūzija* (nut.), Nr. 29134/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas.

119 *J. Singh v. Prancūzija* (nut.), Nr. 25463/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas; *R. Singh v. Prancūzija* (nut.), Nr. 27561/08, EŽTT, 2009 m. birželio 30 d. nutarimas.

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo mokymosi įstaigose klausimą sprendė ir JT Žmogaus teisių komitetas ir, priešingai nei EŽTT, pripažino religijos laisvės pažeidimą. Byloje *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistanas*¹²⁰ pareiškėja skundėsi, kad buvo pažeista jos religijos laisvė, nes ji buvo pašalinta iš universiteto, kadangi nepakluso taisyklėms, draudžiančioms dėvėti islamiškus galvos apdangalus. Komitetas pažymėjo, kad valstybė nepateikė argumentų, pateisinančių tokių draudimų taikymą universitete, todėl pripažino, jog pareiškėjos religijos laisvė buvo pažeista. Skirtingai nuo EŽTT suformuotos praktikos, Komitetas nesivadovavo sekuliarizmo principo įgyvendinimu mokymosi įstaigose.

Kai kuriose kitose valstybėse, pavyzdžiui, Šveicarijoje, Jungtinėje Karalystėje, religinių rūbų dėvėjimo mokymosi įstaigose klausimas paliktas spręsti regioniniu arba instituciniu lygiu. Kai kuriose Šveicarijos mokyklose buvo priimtos taisyklės, draudžiančios islamiškus galvos apdangalus, tačiau sulaukus skundų, tokie draudimai buvo atšaukti¹²¹. Tuo tarpu, kaip rodo byloje *Dahlab v. Šveicarija*¹²² priimtas sprendimas, mokytojų atžvilgiu taikomos kur kas griežtesnės taisyklės. Pareiškėja, pradinė klasių mokytoja, kuri pakeitė religiją ir tapo islamo išpažinėja, skundėsi, kad jai buvo uždrausta dėvėti galvos apdangalą mokykloje, nors prieš tai kelerius metus ji vedė pamokas dėvėdama galvos apdangalą. Tačiau EŽTT paskelbė pateiktą peticiją nepriimtina ir pateisino draudimą kaip „būtiną demokratinėje visuomenėje“. Teismas pripažino islamišką galvos apdangalą „reikšmingu išoriniu simboliu“ (angl. *powerful external symbol*), kurio įtaką, daromą mažamečiams vaikams (pareiškėjos mokiniai buvo 4–8 metų), yra sunku įvertinti. Tačiau Teismas neatmetė prielaidos, kad toks simbolis gali daryti tam tikrą „prozelitizmo“¹²³ poveikį (angl. *proselytising effect*). Teismas taip pat konstatavo, kad yra „sunku suderinti islamiško galvos apdangalo dėvėjimą su tolerancijos, pagarbos kitiems ir lygybės bei nediskriminavimo principais, kuriuos

120 *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistanas*, pranešimo Nr. 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, 2004 m. lapkričio 5 d. [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <<http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/html/931-2000.html>>.

121 U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Switzerland [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168342.htm>.

122 *Dahlab v. Šveicarija* (nut.), *supra* note 80.

123 *Prozelitizmas* – mėginimas užverbuoti kuo daugiau prozelitų. *Prozelitas* [gr. *proselytos* – ateivis, atėjūnas] – žmogus, priėmęs naują tikybą, paprastai uolus jos išpažinėjas. Internetinis tarptautinių žodžių žodynas [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-24]. <www.zodziai.lt>.

visi mokytojai demokratinėje visuomenėje turi perteikti savo mokiniams¹²⁴. Taigi, Teismo nuomone, šioje situacijoje siekis apginti vaikų interesus ir išlaikyti religinę harmoniją buvo svarbesnis nei mokytojos teisė skleisti savo religiją, todėl valstybė neperžengė savo diskrecijos laisvės ribų ir draudimas pareiškėjai mokykloje darbo metu dėvėti islamišką galvos apdangalą buvo būtinas „demokratinėje visuomenėje“.

Jungtinėje Karalystėje nėra visuotinio draudimo dėl islamiškų rūbų dėvėjimo, tačiau mokykloms palikta teisė taikyti tam tikrus ribojimus. Pavyzdžiui, byloje *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*¹²⁵ mokyklos vadovybė uždraudė mokiniai dėvėti *jilbabą* (ilgą laisvą mantiją). 2006 m. Lordų Rūmai nusprendė, kad mokinės religijos laisvė nebuvo pažeista, nes mokykla sėkmingai įgyvendino musulmonių mokinių integraciją, leisdama dėvėti *hijabą* (islamišką galvos apdangalą). Be to, mokinė turėjo galimybę pakeisti mokyklą ir lankyti ją, kurioje leidžiama dėvėti *jilbabą*. Būtina atkreipti dėmesį, kad toks Lordų Rūmų sprendimas neišpareigoja kitų mokyklų uždrausti dėvėti *jilbabą*.

2006 m. gana plačiai Jungtinės Karalystės visuomenei nušviestoje byloje mokytojos padėjėjos buvo paprašyta nusiimti *nikabą* (veidą dengiančią skraistę), nes jis trukdė mokyti kalbų. Darbo ginčų tribunolas atmetė pareiškėjos skundą dėl religinės diskriminacijos, tačiau jai buvo paskirta kompensacija dėl užgautų religinių jausmų viso proceso metu. Tačiau šis sprendimas nedraudžia kitoms institucijoms leisti mokytojoms dėvėti *nikabą*¹²⁶.

Be dėvimų religinių rūbų, mokymosi įstaigose gali būti demonstruojami ir kitokie religiniai simboliai. Daugelyje valstybių Europos Tarybos narių religinių simbolių demonstravimas mokyklose nėra sureguliuotas. Toks demonstravimas yra uždraustas tik keliose valstybėse: Makedonijoje, Prancūzijoje ir Gruzijoje. Tokių simbolių demonstravimas yra reglamentuotas Italijoje, Austrijoje bei kai kurių kitų valstybių atskiruose regionuose (pavyzdžiui, Vokietijos, Šveicarijos, Lenkijos). Kitose valstybėse nors tokių simbolių demonstravimo klausimas ir nėra sureguliuotas, tačiau mokyklose

124 *Dahlab v. Šveicarija* (nut.), *supra* note 80.

125 *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School* [2006] UKHL 15; [2007] 1 AC 100.

126 VEIL-project. Executive summary: UK [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <<http://www.uni-vie.ac.at/veil/Home3/index.php?id=7,52,0,0,1,0>>.

jų galima rasti (pavyzdžiui, Ispanija, Graikija, Airija, Malta, San Marinas ir Rumunija)¹²⁷.

Šis klausimas taip pat buvo iškeltas ir pasiekė teismines institucijas daugelyje valstybių. Pavyzdžiui, Ispanijoje Kastilės ir Leono Aukščiausiąjį teisingumo teismą pasiekė byla, kurioje asociacija, palaikanti sekuliarios mokyklos idėją, nesėkmingai kėlė reikalavimus, kad iš mokyklų būtų pašalinti religiniai simboliai. Teismas nusprendė, kad mokyklos turėtų pašalinti religinius simbolius iš klasių, jei tokį pageidavimą išreiškė mokinių tėvai¹²⁸. Šveicarijos Federacinis teismas priėmė įsaką, kuriame numatė, kad Nukryžiuotojo kabinimas pradinės mokyklos klasėse nėra suderinamas su religiniu neutralumu, įtvirtintu Konstitucijoje. Tačiau klausimas dėl Nukryžiuotojo kabinimo kitose mokyklos patalpose Teismo įsakas nelietė¹²⁹. Kai kuriuose Šveicarijos kantonuose religinių simbolių demonstravimo mokyklose klausimas taip pat sulaukė dėmesio. Pavyzdžiui, Staldene vienos mokyklos vadovybė atleido mokytoją, kuri atsisakė vesti pamokas klasėje, kurioje kabėjo Nukryžiuotasis. O kita mokykla Triengene šią problemą išsprendė, Nukryžiuotuosius pakeisdama paprastais akmeniniais kryžiais¹³⁰.

2006 m. Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė Lautsi peticija¹³¹ prieš Italiją dėl Nukryžiuotojo kabinimo klasėse¹³². Ponios Lautsi du sūnūs lankė valstybinę mokyklą, kurios klasėse kabėjo Nukryžiuotasis, o tai, pareiškėjos nuomone, prieštaravo sekuliarizmo principui, kurio pagrindu ji stengėsi auklėti savo vaikus. Mokyklos vadovybei atsisakius nukabinti Nukryžiuotuosius, Lautsi pradėjo teismų maratoną, kuris galiausiai pasiekė ir Europos Žmogaus Teisių Teismą. Byla pirmiausia buvo nagrinėjama EŽTT Kolegijoje, o vėliau Italijos iniciatyva nukeliavo ir iki Didžiosios Kolegijos. Pareiškėja peticijoje skundėsi, kad mokyklos klasėse kabantys Nukryžiuotieji pažeidžia jos ir jos sūnų religijos laisvę bei teisę į mokslą (Konvencijos Pirmojo protokolo 2 straipsnis).

127 *Lautsi ir kiti v. Italija* [DK], *supra* note 80, paras. 26–27.

128 *Ibid.*, para. 28.

129 *Ibid.*

130 U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Switzerland [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168342.htm>.

131 *Lautsi ir kiti v. Italija* [DK], *supra* note 80.

132 Plačiau žiūrėti: Panara, C. *Lautsi v. Italy: The Display of Religious Symbols by the State. European Public Law*. 2011, 17(1): 139–168.

EŽTT Kolegija Nukryžiuotąjį pripažino ne tik religiniu simboliu, bet ir „reikšmingu išoriniu simboliu“ (angl. *powerful external symbols*)¹³³, taip pat nurodė, kad privalomas ir akivaizdus tokio simbolio kabinimas mokyklos klasėse „gali būti nesuderinamas ne tik su sekuliariais pareiškėjos įsitikinimais [...], bet ir gali emociškai trikdyti nekrikščioniškų religijų vaikus arba tuos, kurie neišpažįsta jokios religijos“¹³⁴. Kolegija nusprendė, kad privalomas Nukryžiuotojo demonstravimas valstybinių mokyklų klasėse pažeidė tėvų teisę mokyti vaikus vadovaujantis savo įsitikinimais pagal Konvencijos Pirmojo protokolo 2 straipsnį, taip pat mokinių teisę į religijos laisvę, apimančią ir teisę neišpažinti religijos, pagal Konvencijos 9 straipsnį. Taigi Teismas, priimdamas tokį sprendimą, vadovavosi savo jau suformuota praktika byloje dėl islamiškų galvos apdangalų ir pabrėžė sekuliarizmo principo reikšmę.

Tačiau toks Teismo sprendimas sukėlė nemažą pasipiktinimo bangą ir paskatino dalį Europos valstybių¹³⁵, tarp jų ir Lietuvą¹³⁶, po bylos perdavimo nagrinėti Didžiąjai Kolegijai įsijungti trečiųjų šalių teisėmis ir pateikti rašytines pastabas.

EŽTT Didžioji Kolegija pripažino, kad klausimas dėl Nukryžiuotojo demonstravimo klasėse patenka į valstybėms suteiktos diskrecijos laisvės ribas, ypač atsižvelgiant į tai, kad šiuo klausimu Europoje nėra vieningos nuomonės. Teismas nusprendė, kad nors Nukryžiuotasis pirmiausia yra religinis simbolis, tačiau nebuvo pateikta įrodymų, jog tokio simbolio demonstravimas klasėse gali turėti įtakos mokiniams. Teismas taip pat pažymėjo, kad ant sienos pakabintas Nukryžiuotasis yra „pasyvus simbolis“, kurio įtakos vaikams negalima lyginti su įtaka, kurią daro didaktinės kalbos ar dalyvavimas religinėje veikloje¹³⁷. Teismas taip pat atsižvelgė į tai, kad Italijoje Nukry-

133 *Lautsi ir kiti v. Italija*, Nr. 30814/06, EŽTT, 2009 m. lapkričio 3 d. sprendimas, para. 54.

134 *Ibid.*, para. 55.

135 Rašytines pastabas byloje trečiosios šalies teisėmis taip pat pateikė: Armėnijos, Bulgarijos, Graikijos, Kipro, Maltos, Monako, Rumunijos, Rusijos Federacijos ir San Marino vyriausybės, Europos Parlamento narių grupė bei nemažas skaičius nevyriausybinį organizacijų.

136 Lietuva, dalyvaudama šioje byloje, siekė atkreipti dėmesį į būtinumą įvertinti valstybėms suteiktą diskrecijos laisvę pasirinkti priemones ir būdus Konvencijoje įtvirtintų teisių ir laisvių veiksmingam įgyvendinimui užtikrinti, o šios bylos kontekste – diskrecijos laisvę užtikrinti sekuliarumą valstybės ir Bažnyčios santykiuose. Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji kolegija paskelbė sprendimą *Lautsi prieš Italiją* byloje [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-14]. <<http://www.tm.lt/eztt/naujiena/119>>.

137 *Folgero ir kiti v. Norvegija* [DK], Nr. 15472/02, EŽTT, 2007 m. birželio 29 d. sprendimas, para. 94; *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, Nr. 1448/04, EŽTT, 2007 m. spalio 9 d. sprendimas, para. 64.

žiuotojo demonstravimas nėra susijęs su privalomu krikščionybės mokymu ir Italijos mokyklos yra atviros kitoms religijoms, t. y. mokiniams nedraudžiama dėvėti islamiškų galvos apdangalų ar kitų religinių simbolių, taip pat galimas papildomas kitų pripažintų tikėjimų mokymas ir t. t. Galiausiai Teismas pastebėjo, kad pareiškėjai nebuvo atimta teisė ugdyti savo vaikus pagal savo įsitikinimus, todėl, priešingai Kolegijos sprendimui, Didžioji Kolegija nenustatė teisės į mokslą pažeidimo ir nusprendė, kad nėra būtina atskirai analizuoti teisės į religijos laisvę¹³⁸.

Toks Didžiosios Kolegijos sprendimas pakurstė kalbas apie taikomus dvejopus standartus skirtingų religijų simboliams, t. y. Teismas visose bylose dėl islamiškų galvos apdangalų pateisino valstybių taikomus draudimus, remiantis valstybėms suteikta diskrecijos laisve ir atsižvelgiant į sekuliarizmo principo įgyvendinimą mokymosi įstaigose, tačiau Teismą pasiekus bylai dėl krikščioniškų simbolių, šiuo atveju Nukryžiuotojo, demonstravimo, sekuliarizmo principui nebuvo teikiama tokia didelė reikšmė.

Kitas pastaruoju metu gausių diskusijų Europos mastu susilaukiantis klausimas – islamiškų visą veidą dengiančių skraisčių dėvėjimas viešumoje¹³⁹. 2011 m. Prancūzija tapo pirmąja valstybe, Vakarų Europoje priėmusia vadinamąjį „burkų draudimo“ (angl. *burqa ban*) įstatymą, draudžiantį viešumoje dėvėti visą veidą dengiančias skraistes. Įstatymu uždrausta musulmonėms dėvėti tokius islamiškus drabužius kaip burka¹⁴⁰ (angl. *burqa*) ir nikabas¹⁴¹ (angl. *niqab*). Prancūzijos Konstitucinis Teismas palaimino tokį įstatymą, pasisakydamas, kad jis nepažeidžia asmens teisių. Teismas tik padarė pakeitimą, numatydamas, kad šio įstatymo normos netaikomos religinių apeigų vietoje, kuriose toks draudimas galėtų pažeisti asmens religijos laisvę¹⁴². Vidaus reikalų ministras parengė taisykles, kurios numato patikrinimų procedūrą ir baudų už įstatymo pažeidimą skyrimo tvarką. Pagal šias taisykles policijos

138 *Lautsi ir kiti v. Italija* [DK], *supra* note 80.

139 Plačiau žiūrėti: Legal Comment. Bans on the Full Face Veil and Human Rights: A Freedom of Expression Perspective [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-15]. <<http://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/bans-on-the-full-face-veil-and-human-rights.pdf>>.

140 Burka – visą moters kūną ir veidą dengiantis drabužis, akims paliekami tik maži plyšeliai. Tai labiausiai moters kūną dengiantis islamiškas drabužis. Plačiau žiūrėti: Muslim headscarves [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-15]. <http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/beliefs/niqab_1.shtml#h2>.

141 Nikabas – moters veidą dengiantis islamiškas šydas, paprastai paliekant atidengtas akis. Dėvima kartu su islamiškais galvos apdangalais.

142 Legal Comment, *supra* note 139, p. 7.

pareigūnai neturi teisės prievarta nuimti veidą dengiančių skraisčių. Jei asmuo pats atsisako nusiimti skraistę, jis gali būti pristatytas į policijos skyrių atlikti tapatybės nustatymo procedūrą. Tačiau asmenys negali būti suimti tik dėl tokių veidą dengiančių skraisčių dėvėjimo, bet jie gali būti laikomi iki 4 valandų policijos skyriuje, nubausti 150 eurų bauda ir siunčiami į pilietybės kursus. Taisyklės taip pat detalizuoja, kad draudimas taikomas visose visuomeninėse atvirose vietose, t. y. parkuose, parduotuvėse, kino teatruose, restoranuose ir viešajame transporte. 2011 m. įstatymas numato bausmes ne tik asmenims, viešai dėvintiems veidą dengiančias skraistes, bet ir asmenims, kurie verčia kitus jas dėvėti. Toks vertimas laikomas didesniu pažeidimu ir gali būti baudžiamas laisvės atėmimu. Nors įstatymas pirmiausia palies musulmonės moteris, dėvinčias islamiškus visą veidą dengiančius drabužius, tačiau įstatymo draudimai bus taikomi ir visiems kitiems asmenims, pavyzdžiui, dėvintiems slidininko kaukes viešumoje¹⁴³.

Praėjus vieniems metams po Įstatymo įsigaliojimo, Vidaus reikalų ministras, apibendrinamas situaciją, teigė, kad daugiau nei 350 moterų buvo sustabdytos gatvėje, nes dėvėjo draudžiamus visą veidą dengiančius drabužius, tačiau tik 20 iš jų buvo paskirtos baudos¹⁴⁴.

Įdomu pastebėti, kad tą pačią dieną, kai buvo priimtas įstatymas, EŽTT pasiekė ir pirmoji peticija prieš Prancūziją¹⁴⁵. Pareiškėja, Prancūzijos pilietė, praktikuojanti musulmonė, teigė dėvinti burką ne dėl vyro ar kitų šeimos narių spaudimo, o vedama savo religijos, kultūros ir asmeninių įsitikinimų. Moteris sutinka ne visada viešumoje dengti savo veidą, bet ji siekia turėti galimybę pasirinkti atsižvelgiant į tam tikras dvasines aplinkybes, pavyzdžiui, į Ramadano laikotarpį. Pareiškėja teigia, kad jos tikslas nėra gluminti aplinkinius, bet tik gyventi pagal savo religinius įsitikinimus. Pareiškėja Teismui skundžiasi dėl įvairių Konvencijoje įtvirtintų teisių, tarp jų ir religijos laisvės, pažeidimo. 2012 m. vasario 1 d. byla buvo komunikuota Prancūzijos vyriausybei. Tai pirmoji byla, kurioje Teismui teks vertinti, ar 2011 m. Prancūzijos įstatymas nepažeidžia musulmonių moterų teisių. Teismo sprendimas byloje

143 France readies for ban on full Islamic veil. *France 24*. 06/04/2011 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-15]. <<http://www.france24.com/en/20110404-islamic-veil-outlawed-next-week-france-law-burqa-niqab-ban-face-covering>>.

144 Carpenter, E. Twelve months on from the burqa ban. *The Riviera Times*. 12.04.2012 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-15]. <<http://www.rivieratimes.com/index.php/provence-cote-dazur-article/items/twelve-months-on-from-the-burqa-ban.html>>.

145 *S.A.S. v. Prancūzija*, Nr. 43835/11 (komunikuota).

Ahmet Arslan ir kiti gali teikti vilčių pareiškėjai, kad ir jos atveju toks draudimas bus pripažintas pažeidžiantis laisvę išpažinti savo religiją.

Byloje *Ahmet Arslan ir kiti v. Turkija*¹⁴⁶ pareiškėjais buvo net 127 religinės grupės *Aczimendi tarikaty* nariai, kurie buvo nuteisti Turkijoje už tai, kad pažeidė taisykles, draudžiančias viešai dėvėti galvos apdangalus ir religinius rūbus ne religinių apeigų metu. Pareiškėjai susirinko Ankaroje į religines apeigas ir viešumoje vaikščiojo dėvėdami išskirtinę savo religinės grupės aprangą (turbaną, plačias „haremo“ kelnes, tuniką ir lazdą). Pareiškėjai, remdamiesi Konvencijos 9 straipsniu, skundėsi, kad jie buvo nuteisti dėl savo religijos išpažinimo dėvint specialius drabužius. EŽTT nors priminė sekuliarizmo principo svarbą, tačiau pažymėjo, jog nebuvo jokių įrodymų, kad pareiškėjai kėlė grėsmę viešajai tvarkai ar bandė įtraukti praeivius į savo judėjimą. Teismas atkreipė dėmesį, kad, skirtingai nuo kitų bylų, šioje byloje pareiškėjai buvo nubausti už religinių rūbų dėvėjimą viešose vietose, kurios yra atviros visiems, t. y. miesto gatvės. Tuo tarpu kitose panašiose bylose draudimai dėvėti religinius simbolius buvo taikomi viešose įstaigose (mokyklose, universitetuose), kur religinis neutralumas gali būti svarbesnis už vieno asmens laisvę išpažinti savo religiją.

Prancūzijos pavyzdžiu vėliau pasekė ir Belgija, priimdama įstatymą, draudžiantį viešumoje dėvėti visą veidą dengiančias skraistes, tokio įstatymo reikalingumas svarstomas ir kai kuriose kitose Europos valstybėse (Italijoje, Olandijoje). Šiuo metu Italijoje veikia Antiterorizmo dekretas, numatantis bausmes asmenims, kurie stengiasi nuslėpti savo asmenybę, todėl pagal šį įstatymą ir musulmonės moterys, visiškai dengiančios savo veidą, galėtų būti nubaustos¹⁴⁷. Italijoje tam tikri ribojimai taikomi ir regioniniu lygiu. Vienas iš tokių – Novaros miestas, kuriame jau ir praktikoje buvo pritaikytos islamiškus galvos apdangalus draudžiančios taisyklės, kai turistei iš Tuniso, dėvėjusiai skraistę, visiškai dengiančią jos veidą, buvo paskirta 500 eurų bauda¹⁴⁸. Be to, 2011 m. Italijos parlamentinė komisija patvirtino įstatymo pro-

146 *Ahmet Arslan ir kiti v. Turkija*, Nr. 41135/98, EŽTT, 2010 m. vasario 23 d. sprendimas.

147 U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Italy [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168318.htm>.

148 Hooper, J. Imam tells Italy that wearing of veil is in tradition of the Madonna. *The Observer*. Sunday 9 May 2010 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-12]. <<http://www.guardian.co.uk/world/2010/may/09/muslim-women-italy-veil>>.

jektą, kuriuo draudžiama moterims viešumoje dėvėti visą veidą dengiančias skraistes¹⁴⁹.

Nors Ispanijoje nacionaliniu lygiu nėra draudžiama viešai dėvėti religinius simbolius, tačiau Barselona 2010 m. priėmė draudimą kai kuriose viešose vietose (savivaldybėje, viešame turguje ir bibliotekose) dėvėti visą veidą dengiančius islamiškus drabužius. Mažiausiai dar 11 mažesnių miestų, daugiausia Katalonijos regione, taip pat įtvirtino tokius draudimus¹⁵⁰. Tačiau Katalonijos regiono parlamentas atmetė siūlymą visame regione taikyti tokius draudimus. Nesulaukė palaikymo ir didžiausios opozicinės partijos pasiūlymas visos šalies mastu uždrausti viešumoje dėvėti burkas, nikabus ar kitus veidą dengiančius drabužius¹⁵¹.

2011 m. rugsėjo mėn. Šveicarijos parlamento Žemesnieji rūmai žengė pirmą žingsnį ir pritarė visą veidą dengiančių skraisčių draudimui, pasiūlytam politinės partijos, kurios iniciatyva 2009 m. buvo uždrausta statyti naujus minaretus¹⁵². Tačiau Nacionalinė Taryba 2012 m. kovo mėn. nepatvirtino tokio įstatymo ir nusprendė, kad toks draudimas nėra būtinas, nes didžioji dalis moterų, Šveicarijoje dėvinčių visą veidą dengiančias skraistes, yra turistės¹⁵³.

Rusijoje nėra priimto nacionalinio įstatymo, draudžiančio islamiškus galvos apdangalus, tačiau Čėčėnijos Respublikoje moterys yra raginamos dėvėti galvos apdangalus mokymosi įstaigose ir valstybinėse institucijose. Čėčėnijos prezidentas Ramzanas Kadyrovas priėmė įsakymą, draudžiantį moterims valstybinėse institucijose lankytis be galvos apdangalų¹⁵⁴.

149 U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Italy [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168318.htm>.

150 Barcelona to ban full face veil in public areas Monday, June 14, 2010 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <<http://jurist.org/paperchase/2010/06/spain-city-bans-use-of-face-veil-in-public-areas-managed-by-the-city.php>>; The Islamic veil across Europe 22 September 2011 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-13038095>>.

151 U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Spain [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168340.htm>.

152 Swiss lower house of parliament passes motion to ban full face veils September 29, 2011 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <<http://blogs.reuters.com/faithworld/2011/09/29/swiss-lower-house-of-parliament-passes-motion-to-ban-full-face-veils/>>.

153 Anti-minaret group mulls burqa ban initiative. *The Local*. 07 March 2012 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-25]. <<http://www.thelocal.ch/2762/20120307/>>.

154 Pranešama net apie incidentus, kai nežinomi vyrai, vilkėdami policininkų ir kariškių uniformas, apšaudė iš dašasvydžio moteris, nedėvėjusias galvos apdangalų. Prezidentas R. Kadyrovas palaikė tokią vykdomą akciją ir net pažadėjo atlygį šaudžiusiems vyrams. Tačiau, kaip praneša

Religinių simbolių demonstravimo apribojimai gali būti taikomi ir ne pagal specialius įstatymus, bet siekiant apginti visuomenės saugumą ir užtikrinti viešąją tvarką. Tokie laisvės skelbti savo religiją ar tikėjimą ribojimo pagrindai yra įtvirtinti ir Konvencijos 9 str. 2 d.

Šioje srityje dominuoja bylos dėl sikhų nešiojamų turbanų. Vienoje iš ankstesnių bylų *X v. Jungtinė Karalystė*¹⁵⁵ Europos žmogaus teisių komisija pateisino valstybės priemones nubaudžiant sikhą, kuris nešiojo turbaną ir dėl to nedėvėjo šalmo važiuodamas motociklu. Pareiškėjas skundėsi, kad reikalavimas dėvėti šalną, dėl kurio jis privalėtų nusiimti turbaną, pažeidžia jo religijos laisvę. Tačiau Komisija pabrėžė saugumo reikalavimą ir paties asmens sveikatos svarbą, todėl pateisino valstybės taikomas saugumo važiuojant motociklu priemones ir pripažino peticiją nepriimtina¹⁵⁶. JT Žmogaus teisių komitetas laikėsi analogiško požiūrio ir nenustatė religijos laisvės pažeidimo byloje dėl privalomo šalmo dėvėjimo darbe. Pareiškėjas, būdamas sikhas ir dėvėdamas turbaną, skundėsi, kad darbo taisyklės, numatančios pareigą dėvėti šalną, pažeidžia jo religijos laisvę. Tačiau Komitetas pateisino tokias priemones kaip būtinas¹⁵⁷.

Byloje *Phull v. Prancūzija*¹⁵⁸ pareiškėjas – sikhų religiją praktikuojantis ir turbaną nešiojantis Jungtinės Karalystės pilietis – keliavo verslo reikalais į Prancūziją. Grįžtant į Jungtinę Karalystę, Strasbūro oro uoste asmenų patikros metu apsaugos darbuotojai pareikalavo nusiimti turbaną. Pareiškėjas teigė, kad tokios priemonės nebuvo būtinos ir pažeidė jo religijos laisvę. Tačiau Teismas, remdamasis Komisijos pozicija minėtoje byloje *X v. Jungtinė Karalystė*, priėmė analogišką sprendimą. Teismas pažymėjo, kad „saugumo patikrinimai oro uostuose yra neabejotinai būtini, siekiant užtikrinti visuomenės saugumą“. Be to, tokių saugumo priemonių įtvirtinimas paliekamas

---

Human Rights Watch, tokie incidentai liovėsi 2010 m. antroje pusėje. U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Russia [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-30]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168335.htm>.

155 *X v. Jungtinė Karalystė* (nut.), Nr. 7992/77, 1978 m. liepos 12 d. Komisijos nutarimas.

156 Reikėtų atkreipti dėmesį, kad dar prieš Europos žmogaus teisių komisijos sprendimą Jungtinėje Karalystėje buvo pakeistos Kelių eismo taisyklės, kurios numatė išimtinę teisę sikhams, dėvintiems turbanus, vairuoti motociklus be šalmo.

157 *Karnel Singh Bhinder v. Kanada*, pranešimo Nr. 208/1986, U.N. Doc. CCPR/C/37/D/208/1986, 1989 m. lapkričio 9 d. [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-30]. <<http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session37/208-1986.html>>.

158 *Phull v. Prancūzija* (nut.), Nr. 35753/03, EŽTT, 2005 m. sausio 11 d. nutarimas.

valstybės diskrecijos laisvei, tuo labiau kad tokios saugumo priemonės buvo taikomos tik retkarčiais. Taigi peticija buvo pripažinta nepriimtina.

Byloje *El Morsli v. Prancūzija*¹⁵⁹ peticija taip pat buvo pripažinta nepriimtina. Pareiškėja negalėjo patekti į Prancūzijos generalinį konsulatą Marakeše (Marokas), nes ji atsisakė nusiimti islamišką galvos apdangalą tapatybės patikrinimo metu, kurį vykdė pareigūnas vyras. Todėl pareiškėja negavo vizos ir negalėjo išvykti į Prancūziją. Teismas ir šioje byloje pateisino valstybės veiksmus, ir, remdamasis jau suformuota praktika, pripažino tokių patikrinimų būtinybę bei valstybės diskrecijos laisvę juos vykdyti.

Dar viena byla *Mann Singh v. Prancūzija*¹⁶⁰ taip pat susijusi su sikų religiją praktikuojančiu asmeniu, kuris bandė gauti vairuotojo pažymėjimo dublikatą po to, kai originalas buvo pavogtas. Jo prašymas buvo atmestas, nes jis nesutiko fotografuotis vairuotojo pažymėjimui be turbano, nors Prancūzijoje įtvirtintos taisyklės ir reikalavo, kad dokumentinėse nuotraukose asmenys būtų be galvos apdangalų. Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, kad toks įtvirtintas reikalavimas pažeidžia pareiškėjo religijos laisvę, tačiau toks ribojimas buvo numatytas įstatymuose ir juo buvo siekiama teisėto tikslo – užtikrinti visuomenės saugumą. Tokios priemonės buvo būtinos, siekiant nustatyti asmenų tapatybę ir patikrinti, ar jie turi teisę vairuoti transporto priemonę. Todėl peticija buvo pripažinta nepriimtina.

Atkreiptinas dėmesys, kad beveik identiška byla dėl fotografijos leidime gyventi šalyje buvo nagrinėjama ir Jungtinių Tautų Žmogaus teisių komitete¹⁶¹. 2011 m. rugsėjo mėn. priimtame sprendime Komitetas pripažino Prancūziją pažeidus Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių paktą 18 straipsnį, garantuojantį sąžinės, religijos ir įsitikinimų laisvę. Komitetas atkreipė dėmesį, kad valstybė tinkamai nepaaiškino, kodėl ant galvos nešiojamas turbanas, kuris dengia tik dalį kaktos, bet nepaslepia likusios veido dalies, komplikuoant asmens atpažinimą. Komitetas nusprendė, kad valstybės nustatytos taisyklės, reikalaujančios, kad dokumentinėms nuotraukoms asmenys fotografuotųsi be galvos apdangalų, šioje byloje nebuvo nei būtinos, siekiant užtikrinti vi-

159 *El Morsli v. Prancūzija* (nut.), Nr. 15585/06, EŽTT, 2008 m. kovo 4 d. nutarimas.

160 *Mann Singh v. Prancūzija* (nut.), Nr. 24479/07, EŽTT, 2008 m. lapkričio 13 d. nutarimas.

161 *Ranjit Singh v. Prancūzija*, pranešimo Nr. 1876/2009, CCPR/C/102/D/1876/2009, 2011 m. liepos 22 d. [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-27]. <http://www.ccrprcentre.org/doc/OP1/Decisions/102/1876%202009%20France_en.pdf>.

suomenės saugumą ar viešąją tvarką, nei proporcingos ir todėl pažeidė asmens religijos laisvę¹⁶².

Reikėtų paminėti, kad 1997 m. Rusijos Federacijos vidaus reikalų ministras išleido įsakymą, kuriuo buvo draudžiama moterims dėvėti islamiškus galvos apdangalus fotografuojantis paso nuotraukoms. Tačiau 2003 m. Rusijos Federacijos Aukščiausiasis Teismas patenkino dešimties musulmonių iš Tatarstano apeliaciją ir panaikino minėtą įsakymą¹⁶³.

Prie šios grupės bylų galima priskirti ir bylas dėl religinių simbolių naudojimo įkalinimo įstaigose. Komisija dar savo veiklos pradžioje laikėsi požiūrio, pateisinančio įkalinimo įstaigose taikomus ribojimus dėl religinių simbolių (daiktų) naudojimo. Pavyzdžiui, byloje *X v. Austrija*¹⁶⁴ Komisija pateisino įkalinimo įstaigos draudimą pareiškėjui, praktikuojančiam budistui, auginti barzdą, nes tai kliudytų nustatyti asmens tapatybę ir pažeistų „viešąją tvarką“. Galima paminėti, kad JT Žmogaus teisių komitetas pripažino, jog priverstinis barzdos nuskutimas pažeidė kalnicio musulmono religijos laisvę¹⁶⁵. Vėlesnėje byloje *X v. Jungtinė Karalystė*¹⁶⁶ Komisija taip pat nenustatė religijos laisvės pažeidimo, kai sikhui įkalinimo įstaigoje buvo liepiama dėvėti uniformą kaip ir kitiems kaliniams, o jis atsisakė teisindamasis, kad tai pažeidžia jo religinius įsitikinimus.

Tą patį požiūrį į religinius simbolius išlaikė ir Teismas. Naujausiame EŽTT nutarime buvo svarstoma peticija prieš Latviją dėl draudimo atlikti religinius ritualus įkalinimo įstaigoje¹⁶⁷. Pareiškėjas teigė esąs vaišnavizmo (Hari Krišna judėjimo) pasekėjas ir skundėsi, kad įkalinimo įstaigoje jam nebuvo sudarytos tinkamos sąlygos išpažinti šią religiją, t. y. jis negalėjo skaityti religinės literatūros, medituoti ar melstis, nes gyveno vienoje kameroje su kitais nuteistaisiais, be to, iš jo buvo konfiskuoti smilkalai, kurie naudojami re-

162 Chaib S. O. Ranjit Singh v. France: The UN Committee asks the questions the Strasbourg Court didn't ask in turban case [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-27]. <<http://strasbourgoobservers.com/2012/03/06/ranjit-singh-v-france-the-un-committee-asks-the-questions-the-strasbourg-court-didnt-ask-in-turban-case/>>.

163 Russian Muslim Women Win Headscarves Case 15.05.2003 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-29]. <<http://english.pravda.ru/russia/15-05-2003/2807-muslims-0/>>.

164 *X v. Austrija* (nut.), Nr. 1753/63, 1965 m. Komisijos nutarimas.

165 *Clement Boodoo v. Trinidadas ir Tobagas*, pranešimo Nr. 721/1997, CCPR/C/74/D/721/1996, 2002 m. balandžio 15 d. [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-04-01]. <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/3f588ef27.html>>.

166 *X v. Jungtinė Karalystė* (nut.), Nr. 8231/78, 1982 m. kovo 6 d. Komisijos nutarimas.

167 *Kovalkovs v. Latvija* (nut.), *supra* note 83.

liginiuose ritualuose. Nors Teismas ir nustatė, kad pareiškėjo laisvė išpažinti religiją buvo apribota, tačiau tokius ribojimus pateisino kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga. Teismas pripažino smilkalus religiniu simboliu (daiktu), tačiau konstatavo, kad jie nėra esminiai asmeniui išpažįstant savo religiją. Be to, Teismas pateisino kaip proporcingus valstybės taikomus apribojimus įkalinimo įstaigose laikomiems daiktams, siekiant užtikrinti tvarką tokiose įstaigose ir apsaugoti kitų teises bei laisves.

2010 m. Strasbūro Teismą pasiekė ir dvi petichijos dėl pakabukų su kryželiu nešiojimo darbo vietoje. Byloje *Eweida v. Jungtinė Karalystė*¹⁶⁸ pareiškėja, praktikuojanti krikščionė, dirbo privačioje bendrovėje *British Airways* registratore ir pagal bendrovės taisykles privalėjo dėvėti uniformą, taip pat negalėjo nešioti papuošalų. Moteris atvirai nešiojo pakabuką su kryželiu kaip savo tikėjimo simbolį, tačiau po kelių įspėjimų buvo nušalinta nuo darbo. Bylai iškilus į viešumą, *British Airways* suskubo pakeisti taisykles ir leido darbe nešioti pakabuką su kryželiu. Kitoje analogiškoje byloje *Chaplin v. Jungtinė Karalystė*¹⁶⁹ pareiškėja, taip pat praktikuojanti krikščionė, nešiojo pakabuką su Nukryžiuotuoju dirbdama slauge valstybinėje ligoninėje. Ji taip pat privalėjo dėvėti uniformą, o aprangos taisyklės dėl pacientų sveikatos ir saugumo numatė draudimą nešioti papuošalus ant kaklo. Dėl to, kad pareiškėja atsisakė nusiimti pakabuką ir nesutiko jo slėpti po drabužiais, ji buvo laikinai nušalinta nuo darbo.

Abi minėtos pareiškėjos Teismui skundėsi, kad nacionaliniai įstatymai neužtikrina jų teisės išpažinti savo religiją ir pažeidė Konvencijos 9 straipsnį kartu su 14 straipsniu (diskriminacijos draudimas). Taigi pirmosios pareiškėjos petichijoje keliamas valstybės pozityvių išpareigojimų, užtikrinant religijos laisvę, klausimas, o antrosios – ar nustatytas ribojimas buvo „būtinai demokratinėje visuomenėje“. Abi bylos buvo komunikuotos Jungtinės Karalystės Vyriausybei ir 2012 m. rugsėjo mėn. buvo nagrinėjamos EŽTT Kolegijos viešame posėdyje (tačiau sprendimas byloje dar nėra priimtas). Išanalizavus jau esamą EŽTT praktiką, galima daryti išvadą, kad Teismas byloje, kai buvo sprendžiamas klausimas dėl asmens laisvės išpažinti savo religiją susikirtimo su jo išpareigojimais darbe, nenustatė religijos laisvės pažeidimų ir konstatavo, jog pasirinkta profesija ar darbo vieta yra paties asmens pri-

168 *Eweida v. Jungtinė Karalystė*, Nr. 48420/10 (komunikuota).

169 *Chaplin v. Jungtinė Karalystė*, Nr. 59842/10 (komunikuota).

imtas sprendimas ir jis turi atlikti nustatytas darbo funkcijas¹⁷⁰. Jei EŽTT ir toliau nenukryps nuo suformuotos praktikos, tai tikėtina, kad ir minėtose bylose dėl pakabukų su kryželiu nešiojimo nebus nustatytas religijos laisvės pažeidimas.

Įdomu pastebėti, kad religinių simbolių naudojimo klausimas EŽTT praktikoje netiesiogiai buvo keliamas ne tik pagal Konvencijos 9 str., bet ir pagal 10 str., kuris garantuoja saviraiškos laisvę¹⁷¹. Tačiau Teismas pabrėžė, kad „[Konvencijos] 9 straipsnyje garantuojama pagarba tikinčiųjų religiniams jausmams gali būti pagrįstai laikoma pažeista provokuojančiai vaizduojant religinio garbinimo objektus“¹⁷².

Taigi galima teigti, kad EŽTT savo praktikoje teko nagrinėti bylas dėl labai įvairių religinių simbolių. Kad religinių simbolių naudojimas viešumoje išlieka aktualus ir daug diskusijų keliantis klausimas, patvirtina ir Teismą pasiekiančios naujos peticijos, kuriose skundžiamasi dėl taikomų ribojimų ir tariamai pažeistos laisvės išpažinti savo religiją ar tikėjimą. Ir kaip pripažįsta Europos Žmogaus Teisių Teismo prezidentas N. Bratza, tai „dar ne paskutinis Teismo žodis sprendžiant religinių rūbų ar simbolių naudojimo klausimą“¹⁷³.

Teismas savo sprendimuose ne kartą pabrėžė valstybių diskrecijos laisvę, taip pat sekuliarizmo ir lygybės principų svarbą. Todėl EŽTT nors ir pripažino, kad valstybių taikomi draudimai pažeidžia asmenų religijos laisvę, tačiau tokius draudimus pateisino Konvencijos 9 str. 2 d. įtvirtintais ribojimų pagrindais. Tokia Teismo pozicija susilaukė daug kritikos dėl pernelyg plačios diskrecijos laisvės, paliktos valstybėms, bei dėl netikslaus sekuliarizmo principo vertinimo.

Apibendrinant EŽTT praktiką dėl religinių simbolių naudojimo mokymosi įstaigose, galima konstatuoti, kad didžioji dalis peticijų buvo pripažintos

170 *X v. Jungtinė Karalystė* (nut.), Nr. 8160/78, 1981 m. kovo 12 d. Komisijos nutarimas; *Konttinen v. Suomija* (nut.), Nr. 24949/94, 1996 m. gruodžio 3 d. Komisijos nutarimas; *Stedman v. Jungtinė Karalystė* (nut.), Nr. 29107/95, 1997 m. balandžio 9 d. Komisijos nutarimas; *Pichon ir Sajous v. Prancūzija* (nut.), Nr. 49853/99, EŽTT, 2001 m. spalio 2 d. nutarimas.

171 *Otto-Preminger-Institut v. Austrija*, supra note 82; *Wingrove v. Jungtinė Karalystė*, supra note 82; *Ī.A. v. Turkija*, supra note 82. Plačiau žiūrėti: Gailiūtė, D. Religiniai simboliai Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje. *Socialinių mokslų studijos*. 2012, 4(2): 777–800.

172 *Otto-Preminger-Institut v. Austrija*, supra note 82, para. 47.

173 Bratza, N. The ‘Precious Asset’: Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. Iš: *Religion and Discrimination Law in the European Union*. Hill, M. (ed.). Trier: European Consortium for Church and State Research, 2012, p. 22.

nepriimtinomis, o byloje, nagrinėtose iš esmės, Teismas nenustatė religijos laisvės pažeidimo. Daugiausia bylų EŽTT teko nagrinėti dėl islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo mokyklose ir visose byloje, neatsižvelgiant, ar pareiškėja buvo mokinė / studentė, ar mokytoja / dėstytoja, Teismas pateisino valstybių taikomus ribojimus siekiu apginti kitų asmenų teises bei laisves ir užtikrinti viešąją tvarką. Kritikai tokį Teismo požiūrį vertina kaip pareiškimą, kad „islamams yra nesuderinamas su Konvencijos vertybėmis“¹⁷⁴. O Teismo sprendimas Nukryžiuotojo byloje dar labiau pakurstė kalbas apie taikomus dvejopus standartus ir politinius atspalvius Teismo veikloje.

2.4. Švietimas, suderinamas su religiniais įsitikinimais

Europoje valstybių švietimo vertybinė sistema ir teisinis reguliavimas vystėsi EŽTT ir ŽTK praktikos, aiškinant EŽTK 9 straipsnį, Pirmojo protokolo 2 straipsnį¹⁷⁵ ir TPPTP 18 straipsnį¹⁷⁶, pagrindu. Kaip buvo minėta anksčiau, ne vienoje byloje Teismas pakartojo, kad minties, sąžinės ir religijos laisvė, įtvirtinta EŽTK 9 straipsnyje, *inter alia*, apima laisvę turėti religinius įsitikinimus arba neturėti jų ir praktikuoti religiją arba jos nepraktikuoti¹⁷⁷, įskaitant asmens teisę nebūti verčiamam atskleisti savo tikėjimą ar religinius įsitikinimus ir neatsidurti tokioje situacijoje, kuri juos atskleistų¹⁷⁸. Teismas pripažino, kad EŽTK 9 straipsnis svarbus ir netikintiesiems, o situacija, kai valstybė tiesiogiai ar netiesiogiai įpareigoja asmenis atskleisti, kad jie netikintys, pažeidžia negatyvų įsipareigojimo aspektą¹⁷⁹.

174 Soirila, U. The European Court of Human Rights, Islam and Foucauldian Biopower. *Helsinki Law Review*. 2011, 2: 365–400, p. 368.

175 Pirmojo protokolo 2 straipsnis numato: „Niekam neturi būti atimta teisė į mokslą. Valstybė, rūpindamasi švietimu ir mokymu, įsipareigoja gerbti tėvų teisę laisvai parinkti savo vaikams švietimą ir mokymą pagal savo religinius ir filosofinius įsitikinimus.“

176 TPPTP 18(4) straipsnis numato: „Valstybės, šio Pakto šalys, įsipareigoja gerbti tėvų ir atitinkamai atvejais – teisėtų globėjų laisvę rūpintis savo vaikų religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo pačių įsitikinimus.“

177 *Kokkinakis v. Graikija*, supra note 6, para. 31; *Buscarini ir kiti v. San Marinas* [DK], supra note 53, para. 34; *Grzelak v. Lenkija*, Nr. 7710/02, EŽTT, 2010 m. birželio 15 d. sprendimas, para. 85.

178 *Alexandridis v. Graikija*, supra note 54, para. 38; *Hasan and Eylem Zengin v. Turkija*, supra note 137, para. 76; *Grzelak v. Lenkija*, supra note 177, para. 87.

179 *Grzelak v. Lenkija*, supra note 177, para. 87.

Šiuos įsipareigojimus ypač svarbu tinkamai įgyvendinti švietimo srityje, kurios atžvilgiu taikomas Pirmojo protokolo 2 straipsnis. Minėtas straipsnis, numatantis teisę į mokslą ir įtvirtinantis valstybės pareigą gerbti tėvų teisę laisvai parinkti savo vaikams švietimą ir mokymą pagal savo religinius ir filosofinius įsitikinimus, yra laikomas *lex specialis* EŽTK 9 straipsnio atžvilgiu¹⁸⁰.

Remiantis nusistovėjusia EŽTT praktika, Pirmojo protokolo 2 straipsnis neleidžia išskirti religijos iš kitų dalykų. Jis reikalauja, kad valstybė gerbtų tėvų įsitikinimus, religinius ar filosofinius, visos valstybinio ugdymo programos metu¹⁸¹. Savo apimtimi ši pareiga yra plati, ji taikoma ne tik švietimo turiniui ir formai, bet ir visoms su švietimu susijusioms valstybės atliekamoms funkcijoms. Veiksmažodis „gerbti“ reiškia daugiau nei „pripažinti“ ar „atsižvelgti į“. Sąvoka „įsitikinimas“, ją aiškinant atsietai nuo kitų žodžių, nėra žodžių „idėjos“ ir „nuomonės“ sinonimas. Ji žymi nuomonę, kuri yra pasiekusi tam tikro lygio įtikinamumo, rimtumo, darnos ir svarbos lygį¹⁸².

Be to, Teismas ne kartą pabrėžė, jog įpareigodamos save „neatimti teisės į mokslą“, valstybės garantuoja visiems jų jurisdikcijoje esantiems asmenis teisę naudotis tuo metu veikiančiomis švietimo įstaigomis ir galimybę pasinaudoti oficialiai pripažintu išsilavinimu¹⁸³. Kadangi už vaikų „švietimą ir mokymą“ visų pirma atsakingi tėvai, jie gali reikalauti, kad valstybė gerbtų jų religinius ir filosofinius įsitikinimus. Ši jų teisė atitinka pareigas, glaudžiai susijusias su teisės į mokslą naudojimu ir įgyvendinimu¹⁸⁴.

Vis dėlto taip pat svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad valstybė turi plačią diskrecijos laisvę planuoti ir sudaryti mokymo programą¹⁸⁵. Pirmojo protokolo 2 straipsnis netrukdo valstybėms per mokymą ir švietimą skleisti informacijos ar žinių, tiesiogiai ar netiesiogiai susijusių su religija ar filosofija. Priešingai, jis tėvams net neleidžia prieštarauti, kad su religija ar (ir) filosofija susijęs švietimas ar mokymas būtų integruotas į mokyklos mokymo programą, nes

180 *Folgero ir kiti v. Norvegija* [DK], *supra* note 137, para. 54; *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, Nr. 5095/71, 5920/72, 5926/72, EŽTT, 1976 m. gruodžio 7 d. sprendimas, para. 50.

181 *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, *supra* note 180, para. 51.

182 *Valsamis v. Graikija*, Nr. 21787/93, EŽTT, 1996 m. gruodžio 18 d. sprendimas, paras. 25 ir 27; *Campbell ir Cosans v. Jungtinė Karalystė*, *supra* note 7, paras. 36–37.

183 *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, *supra* note 180, para. 52.

184 *Ibid.*

185 *Valsamis v. Graikija*, *supra* note 182, para. 28.

kitaip institucinis mokymas taptų nepraktiškas¹⁸⁶. Kita vertus, Pirmojo protokolo 2 straipsnis įpareigoja valstybę įgyvendinant savo funkcijas, susijusias su švietimu ir mokymu, užtikrinti, kad informacija ir žinios, įtrauktos į mokymo programas, būtų pateikiamos objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai. Valstybėms yra draudžiama siekti indoktrinizuoti švietimą ir mokymą, kas būtų laikoma nepagarba tėvų religiniams ir filosofiniams įsitikinimams¹⁸⁷.

Atsižvelgdamos į šias teisės į mokslą, suderinamą su religiniais įsitikinimais, įgyvendinimo gaires, suformuluotas EŽTT, Europos valstybės keitė teisinį religinio švietimo ir ugdymo reguliavimą. Religinis švietimas Europoje buvo glaudžiai susietas su pasaulietiniu švietimu. Vis dėlto daugumoje valstybių religinis švietimas vis dar patenka į vidurinių mokyklų ugdymo programas, numatant galimybę atleisti nuo religijos pamokų arba sudaryti sąlygas lankyti alternatyvius kursus.

43-iose iš 47-ių Europos Tarybos narių mokyklose vyksta tikybos pamokos. Tik Albanija, Prancūzija (išskyrus Elzaso ir Mozelio regionus), Makedonija ir Juodkalnija yra išimtis iš šios taisyklės. Slovėnijoje tikybos nemokoma paskutiniaisiais studijų mokykloje metais. 25-iose iš 47-šių valstybių narių (įskaitant Turkiją) religinis švietimas yra privalomas, tačiau dalyko privalomumo apimtis nėra vienoda ir priklauso nuo atskirų valstybių teisinio reguliavimo. Penkiose šalyse, būtent Suomijoje, Graikijoje, Norvegijoje, Švedijoje ir Turkijoje, tikybos pamokos yra privalomos. Visi mokiniai, išpažįstantys tam tikrą religiją, kuri yra dėstoma mokykloje, privalo lankyti visas arba dalį tikybos pamokų, o dešimtyje valstybių, t. y. Austrijoje, Kipre, Danijoje, Airijoje, Islandijoje, Lichtenšteine, Maltoje, Monake, San Marine ir Jungtinėje Karalystėje, esant tam tikroms sąlygoms taikomos šios taisyklės išimtis. Daugumoje šių šalių religinis švietimas yra vieno tikėjimo¹⁸⁸.

Dešimtyje kitų šalių, t. y. Vokietijoje, Belgijoje, Bosnijoje ir Hercogovinoje, Liuksemburge, Nyderlanduose, Serbijoje, Slovakijoje ir Šveicarijoje, mokiniams leidžiama vietoj privalomų tikybos pamokų pasirinkti kitas pamokas. Šiose šalyse vienos religijos švietimas įtraukiamas į mokyklinio ugdymo programas, parengtas atitinkamų institucijų, ir mokiniai privalo lankyti religijos pamokas, jeigu jie nepasirinko alternatyvos¹⁸⁹. Priešingai, didžiau-

186 *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, supra note 180, para. 53.

187 *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, supra note 137, para. 71.

188 *Ibid.*, para. 31.

189 *Ibid.*, para. 32.

sioje grupėje valstybių (Andoroje, Armėnijoje, Azerbaidžane, Bulgarijoje, Kroatijoje, Ispanijoje, Estijoje, Gruzijoje, Vengrijoje, Italijoje, Latvijoje, Moldovoje, Lenkijoje, Portugalijoje, Čekijoje, Rumunijoje, Rusijoje, Ukrainoje ir Lietuvoje) tikybos pamokos yra neprivalomos. Religinis švietimas paprastai yra leidžiamas, bet tikybos pamokos mokiniams organizuojamos tik jų pačių prašymu. Trečią grupę sudarančiose valstybėse mokiniai privalo rinktis tikybos pamokas arba joms alternatyvų pasaulietinį dalyką¹⁹⁰.

Ši bendra religinio ugdymo Europoje apžvalga rodo, kad, nepaisant įvairių mokymo metodų, beveik visos valstybės narės siūlo bent vieną kelią, kurį pasirinkusiems mokiniams tikybos pamokos neprivalomos (numatant išimtis arba alternatyvas, arba tikybos pamokoms suteikiant alternatyvaus dalyko statusą)¹⁹¹. Vis dėlto pasirinkimo buvimas negarantuoja, kad teisė į mokslą valstybėse narėse yra įgyvendinama suderinamai su religiniais įsitikinimais, laikantis Pirmojo protokolo 2 straipsnyje ir EŽTK 9 straipsnyje aiškiai numatytų ir numanomų reikalavimų.

Atsižvelgiant į valstybėse galiojantį teisinį reguliavimą, išskiriamos kelios situacijos, analizuotinos Pirmojo protokolo 2 straipsnio ir EŽTK 9 straipsnio kontekste: (a) privalomas tam tikros religijos ar mokomųjų dalykų, turinčių religinių elementų, mokymas; (b) dalyvavimas alternatyvaus dalyko, tiesiogiai nesusijusio su religija, pamokose; (c) privalomas dalyvavimas pamokose, kurios dėl savo pobūdžio gali kelti diskusijas, ypač religingose šeimose.

Privalomas tam tikros religijos arba mokomojo dalyko, turinčio religinių elementų, pvz., religijų ir etikos istorijos, mokymas buvo ne kartą analizuotas EŽTT praktikoje. Kaip minėta aukščiau, aiškindamas teisės į mokslą, suderinamą su religiniais įsitikinimais, turinį, EŽTT ne kartą pabrėžė, kad pagal Pirmojo protokolo 2 straipsnio reikalavimus valstybė turi laisvę apsispręsti, dėstyti valstybinėse mokyklose tikyba ar ne, o nusprendus dėstyti, kokie mokymo metodai turi būti taikomi¹⁹². Vis dėlto valstybei draudžiama siekti ideologizuoti ugdymą, taip pažeidžiant tėvų religinius ir filosofinius įsitikinimus¹⁹³.

---

190 *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, supra note 137, para. 33.

191 *Ibid.*, para. 34.

192 *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, supra note 180, para. 53.

193 *Ibid.*, para. 53; *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, supra note 137, para. 52.

Tam, kad patikrintų, ar nacionaliniai teisės aktai atitinka šiuos reikalavimus, EŽTT ir ŽTK¹⁹⁴ sukūrė dviejų žingsnių sistemą. Visų pirma institucijos analizuoja, ar mokomųjų dalykų programos yra suformuluotas objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai. Pirmenybė, teikiama žinioms, susijusioms su viena religija, savaime negali būti laikoma nukrypimu nuo pliuralizmo ir objektyvumo principų, kas prilygtų ideologizavimui, atsižvelgiant į tai, kad, nepaisant valstybės pasaulietinio pobūdžio, tam tikra religija valstybėje gali būti daugumos išpažįstama religija. Tokia situacija nepažeidžia Pirmojo protokolo 2 straipsnio tol, kol, kaip buvo minėta anksčiau, informacija ar žinios, įtrauktos į programą, yra skleidžiamos objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai¹⁹⁵.

Antra, jeigu mokyklinio ugdymo programoje yra numatytas tikybos mokymas, kuris prilygsta ideologizavimui, būtina kiek įmanoma vengti vaikų religinio ugdymo ir jų tėvų religinių ar filosofinių įsitikinimų konflikto, numatant išimtis arba leidžiant lankyti tikybai alternatyvias pamokas, arba tikybą paverčiant pasirenkamuju dalyku¹⁹⁶.

Šio testo taikymo pavyzdys – neseniai EŽTT išspręstos bylos *Folgerø ir kiti v. Norvegija*¹⁹⁷ ir *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*¹⁹⁸. Nei Turkijai, nei Norvegijai nepavyko išvengti konflikto tarp vaikų religinio ugdymo ir tėvų religinių įsitikinimų, religinis švietimas stokojo pliuralizmo ir objektyvumo.

Byloje *Folgerø ir kiti* EŽTT vertino, ar privalomasis dalykas „Krikščionybė, religija ir filosofija“, kurio Norvegijoje mokoma dešimt privalomojo ugdymo metų, atitinka Pirmojo protokolo 2 straipsnio reikalavimus. Be mokomojo dalyko programos, kurioje vyrauja mokymas apie krikščionybę, Teismas atsižvelgė į 1998 m. Švietimo įstatymą, kurio tikslas – pradinio ir pagrindinio ugdymo metu padėti mokinius išauklėti krikščioniškai ir moraliai. Padaręs išvadą, kad mokomojo dalyko programa neatitiko pliuralizmo ir objektyvumo reikalavimų, Teismas analizavo, ar dalinis atleidimas nuo šio dalyko garantuoja suderinamumą tarp pareiškėjo religinių įsitikinimų ir re-

194 Žmogaus teisių komitetas pabrėžė, kad konkrečios religijos ar tikėjimo mokymo įtraukimas į valstybinio ugdymo programą bus nesuderinamas su Pakto 18 (4) reikalavimais, jeigu nebus numatytas tėvus ir globėjus tenkinantis asmenų nediskriminuojantis atleidimas nuo dalyko paskaitų lankymo arba alternatyvos. General Comment No. 22, *supra* note 9.

195 *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, *supra* note 137, para. 71.

196 *Ibid.*, para. 63; *Folgerø ir kiti v. Norvegija* [DK], *supra* note 137, para. 89.

197 *Folgerø ir kiti v. Norvegija* [DK], *supra* note 137.

198 *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, *supra* note 137.

liginio mokymo, ir padarė neigiamą išvadą. Teismas atsižvelgė į tai, kad visų pirma tėvams, norintiems, kad jų vaikas būtų atleistas nuo dalies pamokų, galėjo kilti sunkumų nustatant, kurios dalyko programos dalys buvo tiesiogiai susijusios su kitos religijos išpažinimu. Antra, reikalavimas rašant prašymą nurodyti pagrįstas priežastis kėlė riziką, kad tėvai gali jaustis įpareigoti dėl atleidimo sprendžiantiems asmenims atskleisti savo religinius ir filosofinius įsitikinimus; trečia, tėvų motyvuotas prašymas dėl atleidimo negarantavo, kad vaikas bus atleistas nuo dalies mokomojo dalyko pamokų lankymo¹⁹⁹.

Išanalizavęs *Hasan ir Eylem Zengin* bylos aplinkybes, Teismas padarė išvadą, kad dalyko „Religinė kultūra ir etika“, kuris iš pavadinimo atrodo neutralus, mokymas neatitiko objektyvumo ir pliuralizmo kriterijų bei pažeidė pareiškėjo, Alevi tikėjimo pasekėjo, įsitikinimus. Teismas konstatavo, jog nebuvo atsižvelgta į religinę įvairovę, kuri dominavo Turkijos visuomenėje, nes mokiniai nebuvo supažindinti su Alevi tikėjimo konfesiniais ar ritualiniais ypatumais, nors šį tikėjimą išpažįsta didelė dalis Turkijos gyventojų. Be to, nebuvo imtasi tinkamų priemonių užtikrinti pagarbą tėvų įsitikinimams, nes tik Turkijos pilietybę turintiems vaikams, išpažįstantiems krikščionybę ar judaizmą, buvo numatyta galimybė taikyti išimtis, tėvams patvirtinus šių religijų išpažinimą, ir taip atskleidžiant savo religinius įsitikinimus²⁰⁰.

199 *Folgerø ir kiti v. Norvegija* [DK], *supra* note 137, paras. 85–100. Reikia pažymėti, kad ŽTK, analizuodamas tą pačią problemą, laikėsi identiškos pozicijos. *Leirvåg v. Norvegija*, Nr. 1155/2003, 2004.11.23, CCPR/C/82/D/1155/2003. Vis dėlto būtina atkreipti dėmesį, kad EŽTT sprendimas šioje byloje buvo priimtas tik vieno teisėjo balso persvara, o sprendimo priėmimui prieštaravę teisėjai pateikė atskiras nuomones. Du Didžiosios kolegijos teisėjai nurodė, jog Didžioji kolegija petičiją turėjo pripažinti nepriimtina. Atskirosios teisėjų B. Zupančič ir J. Borrego Borrego nuomonės byloje *Folgerø ir kiti v. Norvegija* [DK]. Be to, visi sprendimui prieštaravę teisėjai teigė, kad, jų manymu, informacija ir žinios, įvardytos mokomojo dalyko programoje, buvo pateikiamos objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai, dėl ko Pirmojo protokolo 2 straipsnis nebuvo pažeistas. Jungtinė prieštaraujanti teisėjų L. Wildhaber, C. Birsan, A. Kovler, E. Steiner, J. Borrego Borrego, K. Hajiyev ir S. E. Jebens nuomonė byloje *Folgerø ir kiti v. Norvegija* [DK]. Nepaisant prieštaravimų, mokslinėje literatūroje Teismo sprendimas sutiktas palankiai. Štai C. Evansas atkreipia dėmesį į susikonceptravimo į valstybėje dominuojančią religiją problemą. Mokslininkas nurodo, kad net ir geranoriškai nusiteikusiems mokytojams gali būti sunku atskirti religinį mokymą nuo mokymo apie religijas tuomet, kai didžioji dalis kurso yra skiriama vienai religijai ir dauguma mokslievių, tėvų ir mokytojų išpažįsta valstybėje duominuojančią religiją. Mokytojai gali geriau žinoti ir jausti didesnę entuziazmą mokyti jų pačių išpažįstamą religiją ir jiems gali būti sunku informaciją apie šią religiją pateikti neutraliai ir objektyviai. Evans, C. Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective. *Human Rights Law Review*. 2008, 8(3): 449–473, p. 464.

200 *Hasan ir Eylem Zengin v. Turkija*, *supra* note 137, paras. 73–74.

EŽTT pozicija aukščiau minėtose bylose aiškiai rodo, kad Turkija ir kitos šalys, turinčios panašią dorinio ugdymo sistemą, privalo arba atsisakyti tikybos kaip privalomo dalyko (atleidžiant nuo jo lankymo arba numatant alternatyvas), arba užtikrinti, kad mokomojo dalyko programoje visos religijos būtų traktuojamos panašiai. Vis dėlto ekspertų diskusijos Turkijoje rodo, kad antroji alternatyva šioje valstybėje yra beveik neįmanoma²⁰¹.

Tikybai alternatyvūs dalykai, pvz., etika, taip pat buvo diskusijų EŽTT objektas. Byloje *Grzelak v. Lenkija* pareiškėjai skundėsi, jog jie diskriminuojami dėl to, kad, jei nesama etikos pamokų, pažymių knygelėje „religijos / etikos“ dalyko skiltyje nėra įvertinimo. Pareiškėjų tėvai nuolatos prašė atsaikingų mokyklos asmenų organizuoti etikos pamokas, kaip yra numatyta 2007 m. liepos 13 d. Lenkijos švietimo ministro dekretu, tačiau jos nebuvo suorganizuotos visą mokinio pradinio ir vidurinio ugdymo laikotarpį dėl dalyko susidomėjusių mokinių trūkumo.

Teismas nusprendė, kad 2007 m. liepos 13 d. švietimo ministro dekretu numatytas įvertinimo „religijos / etikos“ pamokai reikalavimas savaime nepažeidžia EŽTK 14 straipsnio, jį aiškinant kartu su EŽTK 9 straipsniu, jeigu įvertinimas suteikia neutralią informaciją apie tai, kad mokinys laikė vieną iš alternatyviai mokykloje siūlomų dalykų. Vis dėlto, Teismo manymu, toks teisinis reguliavimas taip pat neturi pažeisti mokinių teisės nebūti verčiamais, net ir netiesiogiai, atskleisti savo religinių įsitikinimų arba jų nebuvimo. Įvertinęs bylos aplinkybes EŽTT nustatė, kad, nesant „religijos / etikos“ dalyko įvertinimo, kiekvienas protingas žmogus pagalvos, jog mokinys nelankė visiems prieinamų tikybos pamokų, tikėtina, dėl to, kad jis netikintis. Teismo nuomone, įvertinimo „religijos / etikos“ dalykui nebuvimas yra specifinis ir išskiria asmenis iš tų, kurie yra įvertinti²⁰².

Įdomu pastebėti tai, kad Lenkijos Konstitucinis Teismas analizavo dekretu konstitucingumą ir atmetė argumentus dėl galimo tikinčiųjų ir netikinčiųjų išskyrimo. Konstitucinio Teismo sprendimas buvo pagrįstas prielaida, kad bet kuris suinteresuotas mokinys galės lankyti tikybos arba etikos pamokas, todėl pažymių knygelėje visuomet bus „religijos / etikos“ dalyko įvertinimas. Vis dėlto EŽTT pastebėjo, kad Konstitucinis Teismas nesvarstė situ-

201 Buyse, A. Judgment on Non-Religious Education in Poland [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <<http://echrblog.blogspot.com/2010/06/judgment-on-non-religious-education-in.html>>.

202 *Grzelak v. Lenkija*, *supra* note 177, para. 94.

acijos, kai „religijos / etikos“ dalykas pažymių knygelėje lieka neįvertintas, nepaisant pakartotinio tėvų prašymo mokyklai negalint suorganizuoti etikos pamokų²⁰³.

Padėtis gali dar labiau komplikuo­ti, jei dalyvavimas „religijos / etikos“ pamokose yra vertinamas pažymiais ir gautas įvertinimas yra naudojamas mokinio pažymių vidurkiui skaičiuoti. Pvz., minėtas Lenkijos švietimo ministro dekretas įvedė taisyklę, kad dalyvavimo tikybos ir etikos pamokose įvertinimas bus įtrauktas skaičiuojant metinį mokinio pažymių vidurkį ir vidurkį, pasiekus tam tikrą ugdymo lygį. Vertindamas šią situaciją, EŽTT pastebėjo, jog toks teisinis reguliavimas gali neigiamai paveikti mokinių, kurie, nepaisant jų norų negali lankyti etikos pamokų, padėtį. Tokiems mokiniams bus sunku pagerinti vidurkį, be to, tam, kad pagerintų savo vidurkį, jie gali jausti spaudimą (prieš savo sąžinę) lankyti tikybos pamokas²⁰⁴.

Keletas mokslininkų ir praktikų išreiškė nuomonę, kad *Grzelak* sprendime Teismas nukrypo nuo savo praktikos panašiose bylose. Kaip pavyzdys pateikiamas sprendimas byloje *Saniewski v. Lenkija*²⁰⁵, kur peticija dėl panašių aplinkybių buvo paskelbta akivaizdžiai nepagrįsta. Teismo nuomone, buvo mažiausiai trys priežastys, atskiriančios *Grzelak* bylą nuo *Saniewski* bylos. Visų pirma, skirtingai nuo *Saniewski*, *Grzelak* atveju buvo skundžiamasi ne dėl vienu, o dėl keleto metų įrašų pažymių knygelėje, įskaitant pareiškėjo pradinio ir pagrindinio ugdymo mokyklos baigimo atestatą. Antra, šioje byloje probleminius klausimus Teismas nagrinėjo dviejų EŽTK straipsnių, 9 ir 14, pagrindu. Trečia, svarbus veiksnys *Grzelak* byloje priimant sprendimą buvo aukščiau paminėtas 2007 m. liepos 13 d. švietimo ministro dekretas²⁰⁶.

Nesutikdamas su EŽTT sprendimu, teisėjas D. Thóras Björgvinssonas išreiškė nuomonę, kad Teismo minėtas kiekybinis skirtumas negali būti pagrindas *Grzelak* byloje netaikyti *Saniewski* byloje suformuluotų kriterijų. Teisėjas nesutiko su Teismo sprendimu *Grzelak* bylos faktus kvalifikuoti skirtingai tik dėl to, kad *Saniewski* byloje buvo skundžiamasi dėl vienu metų įrašų pažymių knygelėje, tuo tarpu *Grzelak* byloje buvo nagrinėjami visi pradinio

203 *Grzelak v. Lenkija*, supra note 177, para. 95.

204 *Ibid.*

205 *Saniewski v. Lenkija* (nut.), Nr. 40319/98, EŽTT, 2001 m. birželio 26 d. nutarimas.

206 *Grzelak v. Lenkija*, supra note 177, para. 98.

ir vidurinio ugdymo metu padaryti įrašai²⁰⁷. A. Buyse, palaikydamas teisėjo nuomonę, pastebėjo, jog tokia Teismo pozicija rodo, kad po devynerių metų Teismas keičia savo praktiką, ir būtų buvę aiškiau, jeigu Teismas tai būtų deklaravęs²⁰⁸.

Kitas nesenas analizuojamos grupės bylų pavyzdys yra *Appel-Irrgang* byla, kurioje pareiškėjai skundėsi, jog privalomas 7–10 klasės mokinių dalyvavimas etikos pamokose pažeidžia Konvenciją, motyvuodami tuo, kad pasaulietinis ugdymas prieštarauja jų kaip protestantų tikėjimui. Teismas pažymėjo, kad pagal atitinkamas Berlyno mokyklų akto, kuris numatė tokį reikalavimą, nuostatas, etikos pamokų metu buvo siekiama išnagrinėti pagrindinius etikos klausimus, neatsižvelgiant į mokinių kultūrinę, etninę ir religinę kilmę, dėl ko dalykas atitinka pliuralizmo ir objektyvumo principus. Vertindamas pareiškėjų argumentą, jog Aktas nepaiso krikščioniškosios tradicijos Vokietijoje ir krikščionių religija yra nepakankamai pristatoma etikos pamokų metu, Teismas pažymėjo, kad valstybė gali savo nuožiūra nuspręsti, ar, atsižvelgiant į šalies tradicijas, skirti daugiau dėmesio tam tikrai religijai, ar etikos pamokų nesieti su religija. Vertindamas pareiškėjų teiginį dėl etikos dalyko prieštaravimo jų religiniams įsitikinimams, Teismas pastebėjo, kad nei Mokyklų aktas, nei mokomojo dalyko programa neteikė pirmenybės vienam tikėjimui, be to, pareiškėjas galėjo dalyvauti protestantų religijos dalyko, siūlomo mokykloje, pamokose²⁰⁹.

Į trečiąją grupę aptariamų atvejų patenka bylos, susijusios su privalomu dalyvavimu tam tikro pobūdžio pamokose ir veiklose, tokiose kaip seksualinis švietimas, kurios dėl savo pobūdžio gali kelti diskusijų, ypač religingose šeimose. Teisinio argumentavimo požiūriu šios bylos nesiskiria nuo bylų dėl mokinių dalyvavimo religijos dalykui alternatyviose pamokose, kur Teismas pabrėžia valstybių vertinimo laisvę formuojant mokyklos ugdymo programą ir taiko objektyvumo testą.

Byla *Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen* dėl atsisakymo dalyvauti seksualinio švietimo pamokose buvo viena iš pirmųjų bylų, nagrinėtų Pirmojo protokolo 2 straipsnio pagrindu. Atmesdamas pareiškėjų skundą, Teismas pasiūlė tėvų teises vaikų ugdymą orientuoti religine ir filosofine linkme iš-

207 Iš dalies prieštaraujanti teisėjo D. T. Björgvinsson nuomonė byloje *Grzelak v. Lenkija*, Nr. 7710/02, EŽTT, 2010 m. birželio 15 d. sprendimas, para. 8 (vii).

208 Buyse, A., *supra* note 201.

209 *Appel-Irrgang v. Vokietija* (nut.), Nr. 45216/07, EŽTT, 2009 m. spalio 20 d. nutarimas.

kinti ribojančiai²¹⁰. EŽTT nurodė, kad valstybės mėginimai mokinius informuoti apie reiškinis, kurie valstybei kėlė nerimą, pvz., didelis nesantuokinių vaikų skaičius, priverstiniai abortai ir venerinės ligos, buvo bendro pobūdžio ir neperžengė to, kas demokratinėje valstybėje yra laikoma viešuoju interesu. Teismo nuomone, Valstybinių mokyklų aktu, kuris numatė seksualinio švietimo pamokas, nebuvo siekiama ideologizuoti ugdymo, propaguojant konkretų seksualinį elgesį, ir tai negalėjo įžeisti pareiškėjo religinių ir filosofinių įsitikinimų²¹¹.

Skundas neseniai išspręstoje byloje *Dojan ir kiti v. Vokietija* taip pat buvo atmetas kaip akivaizdžiai nepagrįstas, nes nebuvo jokių požymių, kad ginčijamos seksualinio švietimo pamokos ir kita mokyklinė veikla pažeistų tėvų teisę į vaikų ugdymą, suderinamą su religiniais įsitikinimais. Buvo konstatuota, jog įgyvendindami veiklas atsakingi mokyklos asmenys neteikė pirmenybės jokiai religijai arba įsitikinimams. Seksualinio ugdymo pamokomis, nuo kurių lankymo pareiškėjai prašė atleisti savo vaikus, buvo siekiama neutraliai perteikti šiuolaikinius mokslo ir švietimo standartus atitinkančias žinias apie dauginimąsi, kontracepciją, nėštumą ir gimdymą. Vizualinio seminaro tikslas buvo didinti žinomumą apie seksualinį vaikų išnaudojimą, siekiant užkirsti jam kelią. Karnavalo, kurį pareiškėjai laikė katalikiška švente, metu nebuvo atliekama jokia su religija susijusi veikla, be to, gerbiant tėvų, ypač priklausančių evangelikų krikščionių baptistų bendruomenei, religinius įsitikinimus, vaikams buvo sudaryta galimybė dalyvauti alternatyviose veiklose. Kaip ir ankstesnėse bylose, Teismas pabrėžė, kad Konvencija neužtikrina teisės nesusidurti su nuomonėmis, nesutampančiomis su vieno asmens įsitikinimams. Be to, pareiškėjai galėjo šviesti savo vaikus po mokyklos ir savaitgaliais pagal savo religinius įsitikinimus²¹².

Apibendrinant galima teigti, kad daugelis Europos valstybių siekia užtikrinti, kad švietimas ir ugdymas nebūtų indoktrinizuotas, ir teisės aktuose numato galimybę mokiniams nelankyti tam tikrų su religija susijusių dalykų pamokų, organizuoja alternatyvių tikybai dalykų mokymą arba tikybos pamokoms suteikia alternatyvaus dalyko statusą. Vis dėlto pasirinkimo buvimas *ipso facto* negarantuoja, kad teisė į mokslą valstybėse narėse bus įgy-

210 Martínez-Torrón, J. The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal Law Religion*. 2012, 1(1): 1–25.

211 *Kjeldsen Kjeldsen, Busk Madsen ir Pedersen v. Danija*, *supra* note 180, paras. 54–55.

212 *Dojan ir kiti v. Vokietija* (nut.), Nr. 319/08, EŽTT, 2011 m. rugsėjo 13 d. nutarimas.

vendinama suderinamai su tėvų religiniais įsitikinimais, laikantis Pirmojo protokolo 2 straipsnyje ir EŽTK 9 straipsnyje įtvirtintų reikalavimų. Nors valstybės turi plačią diskrecijos laisvę formuojant mokyklos ugdymo programą ir rengiant mokomųjų dalykų programas, jos privalo užtikrinti, kad dalyko programoje nurodyta informacija ir žinios bus perteiktos objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai, o asmenys, siekiantys pasinaudoti alternatyvomis religiniam mokymui, nebus verčiami atskleisti savo tikėjimo ar religinių įsitikinimų arba jų neturėjimo, ir neatsidurs tokioje situacijoje, kuri atskleistų asmenų tikėjimą, jų religinius įsitikinimus ar jų neturėjimą.

2.5. Atsisakymas atlikti tarnybą dėl įsitikinimų

Istoriškai daugumoje valstybių atsisakymas atlikti karinę tarnybą dėl įsitikinimų buvo tiesiogiai siejamas su karine prievole, kuri nors ir leidžiama tarptautinių teisinių dokumentų²¹³, šiandien daugumoje valstybių yra pakeista profesionalia karine tarnyba. Beveik visos Europos Tarybos narės, kurios kada nors turėjo ar vis dar turi privalomą karinę tarnybą, priėmė teisės aktus, didesne ar mažesne apimtimi pripažįstančius ir įgyvendinančius teisę atsisa-kyti atlikti karinę tarnybą dėl įsitikinimų. Anksčiausiai šią teisę įgyvendino Didžioji Britanija (1916 m.), jos pavyzdžiu pasekė Danija (1917 m.), Švedija teisinį reglamentavimą numatė 1920 m., Olandija – 1920–1923 m., Norvegija – 1922 m., Suomija – 1931 m., Vokietija – 1949 m., Prancūzija ir Liuksemburgas – 1963 m., Belgija – 1964 m., Italija – 1972 m., Austrija – 1974 m., Portugalija – 1976 m., Ispanija – 1978 m.²¹⁴.

Jungtinėje Karalystėje, išskyrus Airiją, karinė prievolė tapo viena pagrindinių problemų 1916 m. kovą, kai 18–41 metų vyrai pradėti šaukti į Pirmąjį pasaulinį karą. Po intensyvių diskusijų 1916 m. Karinės tarnybos įstatymas numatė, kad atleidimas nuo karinės prievolės galimas „atsisakant atlikti karinius veiksmus dėl įsitikinimų“. Panašios nuostatos buvo numatytos 1939 m. Karinio parengimo akte, 1939 m. Valstybės tarnybos (ginkluotųjų pajėgų) akte ir kituose teisės aktuose, kurie reguliavimo karinę prievolę pokario laikotarpiu. Šiuo metu Jungtinės Karalystės teisės aktai nenumato galimybės

213 Taylor, P. M. *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. New York: Cambridge University Press, 2005, p. 148.

214 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], Nr. 23459/03, EŽTT, 2011 m. liepos 7 d. sprendimas, para. 46.

atleisti nuo karinės prievolės vykdymo dėl įsitikinimų reguliariose ginkluotose pajėgose, bet tai numatyta Karalienės reglamente dėl armijos ir kituose vidiniuose dokumentuose dėl laivyno ir oro pajėgų, t. y. visų rūšių karinės tarnybos turi specifinį atleidimo nuo karinės prievolės dėl įsitikinimų teisinį reguliavimą²¹⁵.

Italijoje teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų teisės aktuose įtvirtinta 1972 m. Šiuo metu šios teisės įgyvendinimą reguliuoja 1998 m. Įstatymas dėl atleidimo nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų Nr. 230/1998. Įstatymo 13(4) straipsnis numato, jog dėl karinio konflikto atnaujinus karinę prievolę, atleistieji nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų atliks civilinę tarnybą arba dirbs Raudonajame Kryžiuje²¹⁶. Be to, Įstatymo 2 straipsnyje numatyta, jog teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų nesuteikiama tiems, kurie prašymą pateikė likus mažiau nei dviem metams iki tarnybos ginkluotosiose karinėse pajėgose ar kitose vyriausybės institucijose, kuriose naudojami ginklai. Iš esmės šis apribojimas reiškia, kad profesionalūs kariai neturi teisės būti atleistiems nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų²¹⁷.

Vokietijoje pirmieji žingsniai pripažįstant teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų žengti 1949 m., šią teisę įtvirtinant Konstitucijos 4b straipsnyje. Šiuo metu šios teisės įgyvendinimą reguliuoja 2003 m. Įstatymas dėl atleidimo nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų, pakeitęs 1983 m. Įstatymą tuo pačiu pavadinimu. Įstatymo 1 straipsnis numato, jog specialus statusas, kaip numatyta Konstitucijoje, gali būti suteikiamas asmeniui, jeigu jis karinę tarnybą atsisako atlikti dėl įsitikinimų²¹⁸.

Prancūzijoje analizuojama teisė teisiškai pripažinta 1963 m. Šią teisę detalizuojantys Prancūzijos teisės aktai numatė daug apribojimų ir dažnai buvo įvardijami kaip neatitinkantys tarptautinių standartų. Prašymai atleisti nuo prievolės galėjo būti paduoti tik prieš pradėdant karinę tarnybą, bet ne ją atliekant, o alternatyvi tarnyba truko du kartus ilgiau nei karinė. 2002 m.

215 Conscientious Objection in Britain. An introductory guide [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <<http://www.ppu.org.uk/coproject/guide.html>>.

216 English translation of Law 230/1998 (New Rules on Conscientious Objection) [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <www.arciserviziocivile.it/entereng.html>. Cituota iš: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, p. 40 [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <<http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/42b141794.pdf>>.

217 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 40.

218 *Ibid.*, p. 33.

sustabdžius privalomosios karinės tarnybos vykdymą, 1983 m. Įstatymas dėl atleidimo nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų Nr. 83/605 pradėtas taikyti tik vyrams, gimusiems iki 1978 m. gruodžio 31 d.²¹⁹

Ispanijoje teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų Ispanijos Konstitucijoje numatyta 1978 m., o 1984 m. – priimtas Įstatymas dėl atleidimo nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų²²⁰. Šiuo metu teisės būti atleistam nuo karo prievolės įgyvendinimą reguliuoja 1998 m. Įstatymas dėl atleidimo nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų ir alternatyvios socialinės veiklos, kurio 1(1) straipsnis numato, jog dėl religinių ir kitokio pobūdžio įsitikinimų karo tarnybos negalintis atlikti asmuo privalo atlikti visuomenei naudingą socialinę veiklą, nesusijusią su ginklo naudojimu ir neturinčią ryšio su kariėmis struktūromis (Įstatymo 6 straipsnis)²²¹.

Didelė teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos banga nuvilnijo dešimto dešimtmečio pabaigoje ir dešimtajame dešimtmetyje, kai dauguma tuometinių ir būsimų valstybių šią teisę įtvirtino nacionaliniuose teisės aktuose. Pvz., Lenkija tai padarė 1988 m., Čekija ir Vengrija – 1989 m., Kroatija – 1990 m., Estija, Moldova ir Slovėnija šią teisę garantavo 1991 m., Ukraina, Kipras, buvusi Jugoslavijos Federalinė Respublika, kuri 2006 m. buvo padalyta į Serbiją ir Juodkalniją, – 1992 m., Latvija – 1993 m., Slovakija ir Šveicarija – 1995 m., Bosnija ir Hercegovina, Lietuva ir Rumunija – 1996 m., Gruzija ir Graikija – 1997 m., Bulgarija – 1998 m.²²²

Šveicarija buvo viena paskutiniųjų Vakarų Europos valstybių, pripažinusi teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų ir numačiusi karinei tarnybai alternatyvią tarnybą²²³. Teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų teisiškai pripažinta 1995 m., priėmus įstatymą dėl civilinės tarnybos. 1999 m. teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsi-

219 European Bureau for Conscientious Objection/Heinrich Böll Foundation (2000). Cituota iš: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 29.

220 Regional Network for Conscientious Objection 'Objection for Peace': To Europe Through Conscientious Objection and Civilian Service, report regional conference, Sarajevo, September 2004. Cituota iš: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 65.

221 Ley 22/1998, de 6 de julio, reguladora de la Objeción de Conciencia y de la Prestación Social Sustitutoria [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/l22-1998.html>.

222 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214, para. 47.

223 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 69.

tikinimų buvo pripažinta konstitucine, ją įtraukus į naujosios Konstitucijos 59 straipsnį, kuris numatė, jog kiekvienas šveicaras privalo atlikti karinę tarnybą, o statutas numato alternatyvią tarnybą. Atitinkamai įstatymo dėl civilinės tarnybos 1 straipsnis numatė, kad šauktiniai, galintys įtikinamai pagrįsti, jog karinės tarnybos atlikimas yra nesuderinamas su jų įsitikinimais, privalo atlikti civilinę tarnybą²²⁴.

Juridinis teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų įgyvendinimo pagrindas Lietuvoje yra 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 139 straipsnis, nurodantis, jog Lietuvos Respublikos piliečiai privalo atlikti karo ar alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą. Analizuojama teisė detalizuojama 1996 m. įstatymo dėl karinės prievolės, pakeisto 2011 m., 17 straipsnyje, kuris numato galimybę būti atleistam nuo karinės prievolės dėl religinių ar pacifistinių įsitikinimų²²⁵.

Iš likusių Europos Tarybos narių Makedonija, kuri jau 1992 m. numatė galimybę atlikti neginkluotą karinę tarnybą, alternatyvią tarnybą įvedė 2001 m. Rusija ir Albanija, kurios atitinkamai 1993 m. ir 1998 m. nagrinėjamą teisę pripažino konstituciniu lygmeniu, galimybes ją visiškai įgyvendinti sudarė atitinkamai 2004 ir 2003 m., priimdamos šią teisę reglamentuojančius įstatymus. Azerbaidžane teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų konstitucine pripažinta 1995 m., tačiau šią teisę įgyvendinantis teisės aktas kol kas nepriimtas. Turkija teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų nepripažino iki šiol²²⁶.

Rusijoje, kaip ir Vokietijoje, Ispanijoje bei Lietuvoje, teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų iš karto numatyta Konstitucijoje, jos 59(3) straipsnis suteikia piliečiams, kurių įsitikinimai ir tikėjimas yra nesuderinami su karine tarnyba, teisę atlikti alternatyvią civilinę tarnybą²²⁷. Vis dėlto nors ši teisė konstituciniu lygmeniu pripažinta 1993 m., jos įgyvendinimo tvarka detalizuota tik 2002 m. Valstybės Dūmai priėmus Federalinį įstatymą dėl alternatyvios tarnybos²²⁸.

224 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 68.

225 Lietuvos Respublikos karo prievolės įstatymas. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 106-2427.

226 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214, para. 48.

227 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 58.

228 English translation of the Law on Alternative Civilian Service [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-05]. <www.zivi-ru.org>. Cituota iš: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 216, p. 58.

Analizuojant teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų turinį, ypač svarbus aspektas yra įsitikinimų, dėl kurių galimas atleidimas, pobūdis bei šios teisės įgyvendinimo *rationae temporis*. Šiuo atžvilgiu reikia pastebėti, kad daugumoje valstybių Europos Tarybos narių, kuriose teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų yra pripažinta ir sudarytos galimybės ją įgyvendinti, asmuo gali būti atleistas nuo karinės tarnybos ne tik dėl religinių, bet ir kitų asmeninių nereliginio pobūdžio įsitikinimų. Tik Rumunijoje ir Ukrainoje numatytas apribojimas analizuojamą teisę įgyvendinti išimtinai religinių įsitikinimų pagrindu. Lenkijoje, Belgijoje ir Suomijoje dėl įsitikinimų asmenys gali būti atleidžiami nuo karinės tarnybos tik taikos metu, tuo tarpu Juodkalnijoje ir Slovakijoje kreiptis dėl šio statuso suteikimo galima tik mobilizacijos ir karo metu. Galiausiai kai kurios valstybės, pvz., Suomija, numato galimybę dėl įsitikinimų atleisti ir nuo civilinės tarnybos²²⁹.

Dėl aukščiau minėtų nacionalinio teisinio reguliavimo pokyčių, tarptautinių institucijų praktika dėl teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų vystėsi dviem kryptimis. Iš pradžių tiek ŽTK, tiek EŽTT laikėsi pozicijos, kad jų aiškinami ir taikomi tarptautinės teisės aktai šios teisės negarantuoja. Pareiškėjo iš Suomijos, kuriam buvo pritaikyta baudžiamoji atsakomybė dėl atsisakymo atlikti karinę tarnybą dėl moralinių priežasčių, pagrįstų etiniais įsitikinimais, skundas buvo paskelbtas nepriimtiniu kaip nesuderinamas su TPPTP nuostatomis. ŽTK nurodė, kad Paktas nenumato teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų; nei Pakto 18²³⁰, nei 19²³¹ straipsnis, ypač atsižvelgiant į 8 straipsnio 3 dalies c punkto ii papunktį²³², negali būti aiškinami kaip suteikiantys tokią teisę²³³.

229 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214, para. 49.

230 TPPTP 18 (1) straipsnis numato: „Kiekvienas asmuo turi teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę. Ši teisė apima laisvę turėti ar pasirinkti religiją arba tikėjimą savo nuožiūra ir laisvę vienam ar kartu su kitais, viešai ar privačiai išpažinti savo religiją ar tikėjimą laikant pamaldas, atliekant tikėjimo apeigas ir mokant jo.“

231 TPPTP 19 straipsnio 1 ir 2 dalys numato: „1. Kiekvienas žmogus turi teisę nekludomai laikytis savo įsitikinimų. 2. Kiekvienas žmogus turi teisę į saviraiškos laisvę; ši teisė apima laisvę nekludomai ieškoti, gauti ir perteikti visokią informaciją bei idėjas, nepaisant valstybių sienų, žodžiu, raštu arba per spaudą, arba meninėmis išraiškos formomis, arba kitokiais būdais savo nuožiūra.“

232 TPPTP 8 (3) (c) (ii) straipsnis numato: „Niekas neturi būti verčiamas dirbti prievartinį arba privalomąjį darbą; ... (c) ... prievartiniu arba privalomuoju darbu nelaikomas: ... (ii) jokia karišio pobūdžio tarnyba, o tose šalyse, kuriose pripažįstamas atsisakymas nuo karo tarnybos dėl įsitikinimų, – jokia tarnyba, įstatymo nustatyta asmenims, atsisakantiems nuo karo tarnybos dėl įsitikinimų...“

233 *L.T.K. v. Suomija*, pranešimo Nr. 185/1984, U.N. Doc. CCPR/C/25/D/185/1984, 1985 m. liepos 9 d., para. 5.2.

Europos žmogaus teisių komisija ilgą laiką, pradėdant nuo sprendimo byloje *Grandrath v. Vokietija*, laikėsi tos pačios pozicijos. Minėtoje byloje komisija sprendė klausimą, ar Jahovos liudytojas, nuteistas dėl atsisakymo atlikti tiek karinę, tiek civilinę tarnybą ir teigiantis, jog jis yra diskriminuojamas, palyginti su Romos katalikais ir protestantais, kuriems tokia galimybė yra suteikta, gali remtis EŽTK 9 ir 14 straipsniais. Įvertinusi argumentus ir situaciją, Komisija nurodė, kad EŽTK 9 straipsnyje yra pateikta bendro pobūdžio teisės į minties, sąžinės ir religijos laisvę garantija, tuo tarpu Konvencijos 4 straipsnyje²³⁴ aiškiai sprendžiamas klausimas dėl asmenų atleidimo nuo privalomos karinės tarnybos dėl įsitikinimų. Komisija padarė išvadą, kad, EŽTK 4 straipsnyje aiškiai pripažinus, jog vietoj karinės tarnybos esant įsitikinimų ir tarnybos konfliktui valstybė gali įpareigoti atlikti civilinę tarnybą, sąžinės ir tarnybos konfliktas pagal Konvenciją negali būti pagrindas įpareigoti valstybę asmenį atleisti ir nuo šios tarnybos²³⁵.

Panaši situacija nagrinėta byloje *X. v. Vokietija*, kurioje pareiškėjui dėl vengimo atlikti alternatyvią civilinę tarnybą buvo paskirta keturių mėnesių laisvės atėmimo bausmė, kuri buvo sustabdyta pradėjus tartis dėl civilinės tarnybos pakeitimo socialine tarnyba ligoninėje ar kitoje institucijoje. Pareiškėjui nepavykus susitarti, bausmė buvo pradėta vykdyti. Įvertinusi situaciją, Komisija pakartojė savo argumentus, suformuluotus byloje *Grandrath v. Vokietija*, nurodydama, jog EŽTK 4 (3) (b) straipsnis leidžia valstybei vietoj privalomos karinės tarnybos numatyti alternatyvią civilinę tarnybą, o Konvencijos 9 straipsnis negali būti aiškinamas kaip suteikiantis teisę asmeniui reikalauti jį atleisti nuo alternatyvios civilinės tarnybos²³⁶.

234 EŽTK 4 (3) (b) straipsnis numato: „Niekas negali būti verčiamas dirbti priverčiamąjį ar privalomąjį darbą... (3) „priverčiamasis ar privalomasis darbas“ nereiškia: ... (b) bet kokios karinės tarnybos ar tarnybos, kurios reikalaujama iš asmenų, atsisakančių nuo privalomosios karinės tarnybos dėl įsitikinimų, vietoj karinės tarnybos tose šalyse, kur toks atsisakymas yra pripažįstamas“.

235 *Grandrath v. Vokietijos Federacinė Respublika* (nut.), Nr. 2299/64, 1966 m. gruodžio 12 d. Komisijos nutarimas.

236 *X. v. Vokietijos Federacinė Respublika* (nut.), Nr. 7705/76, 1977 m. liepos 5 d. Komisijos nutarimas. Pastebėta, kad tuo metu, kai buvo priimtas šis sprendimas, valstybėse, kurios pripažino teisę būti atleistam nuo karo tarnybos dėl įsitikinimų, atsisakymas atlikti ją pakeičiančią tarnybą buvo prilyginimas dezertyravimo nusikaltimui arba dar dažniau sudarė atskirą nusikaltimo, baudžiamo įkalinimu, sudėtį. Legal position of conscientious objectors in the Member States of the Council of Europe. Documents of the Legal Affairs Committee of the Parliamentary Assembly, AS/Jur (28) 24 and 25, nurodyta Komisijos byloje *X. v. Vokietijos Federacinė Respublika* (nut.), Nr. 7705/76, 1977 m. liepos 5 d. Komisijos nutarimas.

Byloje *X v. Austrija* pareiškėjas prašė jį atleisti nuo karinės tarnybos, nes jis kaip Romos katalikas negalėjo tarnauti kaip ginkluotas karo veiksmų dalyvis. Komisija nustatė, kad EŽTK 9 straipsnis, kurį detalizuoja Konvencijos 4 (3) (b) straipsnis, valstybių neįpareigoja pripažinti teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų ir nustatyti specifinio teisinio reguliavimo šauktinių teisei į sąžinės ir religijos laisvę įgyvendinti. Todėl, Komisijos nuomone, Konvencija nedraudžia valstybei, kuri nepripažįsta teisės būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų, bausti asmenis, atsisakančius atlikti karinę tarnybą²³⁷.

Byloje *N. v. Švedija* į Komisiją kreipėsi pareiškėjas, kuris buvo nuteistas už atsisakymą atlikti karinę tarnybą. Asmuo teigė, kad jis yra diskriminuojamas, nes religinių grupių nariai yra atleidžiami nuo karinės tarnybos, o filosofinės priežastys, tokios kaip pacifizmas, nėra laikomos pagrindu atleisti nuo karo prievolės. Komisija nenustatė 14 straipsnio pažeidimo, jį aiškinant kartu su Konvencijos 9 straipsniu, nes, jos nuomone, religinės bendruomenės, pvz., Jehovos liudytojai, iš savo narių reikalauja griežtos dvasinės ir moralinės drausmės, dėl to valstybės nustatytas ribojimas nebuvo diskriminuojančio pobūdžio²³⁸.

Situaciją, susijusią su nuteisimu atsisakius atlikti karinę tarnybą dėl įsitikinimų, EŽTT analizavo dviejose bylose. Vis dėlto abiem atvejais Teismas nematė poreikio nagrinėti klausimo dėl EŽTK 9 straipsnio taikymo ir nusprendė skundą spręsti taikant kitus Konvencijos straipsnius, 14 ir 3²³⁹.

Pozicijos dėl teisės būti atleistam nuo tarnybos dėl įsitikinimų užtikrinimo tarptautiniu mastu kitimas pirmiausia pastebėtas ŽTK praktikoje. 1991 m. byloje *J. P. v. Kanada* ŽTK pirmą kartą pripažino, jog TPPTP 18 straipsnyje įtvirtinta teisė reikšti ir skleisti nuomones ir įsitikinimus, apima ir situaciją, kai asmuo prašo atleisti nuo tarnybos dėl įsitikinimų²⁴⁰. Minėtoje byloje išreikšta nuomonė atkartota ir Bendrojo komentaro Nr. 22 18 punkte, kuriame nurodyta, jog nors Paktas aiškiai nenumato teisės būti atleistam nuo

237 *X v. Austrija* (nut.), Nr. 5591/72, 1973 m. balandžio 2 d. Komisijos nutarimas.

238 *N. v. Švedija* (nut.), Nr. 10410/83, 1984 m. spalio 11 d. Komisijos nutarimas.

239 *Thlimmenos v. Graikija*, Nr. 34369/97, EŽTT, 2000 m. balandžio 6 d. sprendimas, paras. 43 ir 53; *Ülke v. Turkija*, Nr. 39437/98, EŽTT, 2006 m. sausio 24 d. sprendimas, paras. 53–54 ir 63–64. Nurodyta: *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214, para. 97.

240 *J.P. v. Kanada*, pranešimo Nr. 446/1991, U.N. Doc. CCPR/C/43/D/446/1991, 1991 m. lapkričio 7 d.

tarnybos dėl įsitikinimų, Komitetas mano, kad tokia teisė gali būti išvesta iš 18 straipsnio, nes pareiga naudoti mirtį lemti galinčią jėgą gali būti aiškiai nesuderinama su sąžinės laisve ir teise išpažinti savo religiją ar tikėjimą²⁴¹.

Toliau šią poziciją ŽTK plėtojo 2006 m. sprendime byloje *Yeo-Bum Yoon v. Korėjos Respublika* ir *Myung-Jin Choi v. Korėjos Respublika*, kurioje Komitetas turėjo spręsti dviejų nuteistų Jehovos liudytojų skundus prieš valstybę, nepripažinusią teisės būti atleistam nuo tarnybos dėl įsitikinimų. Komitetas pažymėjo, kad, remiantis TPPTP 8 (3) straipsniu, karinio pobūdžio tarnyba, o valstybėse, kuriose teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų, – ir bet kokia kita karinei alternatyvi valstybės tarnyba nelaikoma priverstiniu ar privalomu darbu. Teisė būti atleistam nuo tarnybos dėl įsitikinimų Pakto 8 straipsnyje nėra nei pripažinta, nei paneigta, dėl ko Komitetas nusprendė skundą vertinti tik TPPTP 18 straipsnio pagrindu. Išnagrinėjęs šalių pateiktus argumentus ir aplinkybes, Komitetas konstatavo, jog analizuojamos teisės apribojimas negali būti pateisinamas motyvuojant poreikiu garantuoti nacionalinį saugumą, poreikiu išlaikyti nacionalines gyvybos pajėgas ir užtikrinti socialinę sanglaudą²⁴².

EŽTT Didžiosios kolegijos 2011 m. priimtas sprendimas byloje *Bayatyan v. Armėnija* yra orientyras, rodantis EŽTK 9 straipsnio aiškinimo praktikos pasikeitimą²⁴³. Didžioji kolegija pakeitė sprendimą kolegijos, kuri rėmėsi nusistovėjusia Komisijos praktika, leidžiančia valstybėms narėms nuspręsti, ar garantuoti teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų ar ne. Remdamasis teisės būti atleistam nuo tarnybos dėl įsitikinimų pripažinimo pokyčiais tarptautinėje erdvėje, t. y. ŽTK pateiktu TPPTP 8 ir 18 straipsnio aiškinimu, šios teisės pripažinimu ES Žmogaus teisių chartijos 10 (2) straips-

241 General Comment No. 22, *supra* note 9, para. 11.

242 *Yeo-Bum Yoon v. Korėjos Respublika* ir *Myung-Jin Choi v. Korėjos Respublika*, pranešimų Nr. 1321/2004 ir 1322/2004, U.N. Doc. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004, 2007 m. sausio 23 d., paras. 8.2. ir 8.4.

243 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214. Skundas buvo pateiktas dėl to, kad Jehovos liudytojas buvo nuteistas dėl atsisakymo atlikti karo tarnybą dėl religinių įsitikinimų. Asmuo buvo įkalintas neatsižvelgiant į tai, kad 2001 m. sausio 25 d. tapdama Europos Tarybos nare Armėnija įsipareigojo per trejus metus numatyti alternatyvią tarnybą ir paleisti visus asmenis, kurie buvo nuteisti dėl atsisakymo atlikti karinę tarnybą dėl religinių įsitikinimų.

nyje²⁴⁴, Europos Tarybos pozicija²⁴⁵, Teismas atsisakė patvirtinti Komisijos suformuluotą praktiką, EŽTK 9 straipsnį aiškinančią kartu su EŽTK 4 (3) (b) straipsniu²⁴⁶. Šiuo atžvilgiu Teismas pažymėjo, kad nors EŽTK 9 straipsnyje nėra aiškiai nurodyta teisė būti atleistam nuo tarnybos dėl religinių įsitikinimų, prieštaravimas karinei tarnybai, motyvuotas rimtu ir neišsprendžiamu konfliktu tarp pareigos tarnauti armijoje ir asmens sąžinės arba jo gilių ir tikrų religinių ar kitų įsitikinimų, gali būti laikomas pakankamai įtikinamu, rimtu, darniu ir svarbiu įsitikinimu arba nuomone, ginama EŽTK 9 straipsnio²⁴⁷.

Atskirojoje nuomonėje teisėja A. Gyulumyana kritikavo Didžiosios kolegijos poziciją, pateikdamas du pagrindinius argumentus. Teisėjos manymu, visų pirma Europos institucijos teisės būti atleistam nuo tarnybos dėl įsitikinimų nelaiškė EŽTK garantuojama teise²⁴⁸, taigi EŽTT negali išplėsti Konvencijos garantuojamų teisių sąrašo savo nuožiūra, kai Konvencija diskrečiau pripažinti tam tikras teises palieka valstybėms. Antra, valstybė negali būti kaltinama dėl to, kad laikėsi praktikos, kuri teisės būti atleistam nuo karinės

244 Chartijos 10 (2) straipsnis numato, kad teisė atsisakyti atlikti karinę tarnybą dėl vidinių įsitikinimų yra pripažįstama pagal šios teisės įgyvendinimą reglamentuojančius nacionalinius įstatymus.

245 Tiek Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja, tiek Ministrų Komitetas ne kartą ragino valstybes pripažinti teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų. Be to, šios teisės pripažinimas tapo Europos Tarybos narystės sąlyga. 2001 m. Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja pažymėjo, jog teisė būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų yra vienas esminių EŽTK garantuotų minties, sąžinės ir religijos laisvės aspektų. 2010 m. Ministrų Komitetas, nurodydamas į ŽTK praktiką bei ES Pagrindinių teisių chartijos nuostatas, patvirtino tokį minties, sąžinės ir religijos laisvės supratimą ir valstybėms narėms rekomendavo atleisti šauktinius nuo karo tarnybos esant tarnybos ir įsitikinimų konfliktui. *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214, para. 107.

246 Įdomu pastebėti, kad Kolegija, kurios sprendimas buvo pakeistas, atsižvelgė į tai, jog dauguma Europos Tarybos valstybių priėmė teisės aktus, įgyvendinančius teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų, tačiau šis faktas nebuvo pakankamas pagrindas priimti sprendimą, kad valstybė pažeidė sutartinius įsipareigojimus.

247 *Bayatyan v. Armėnija* [DK], *supra* note 214.

248 Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja savo rekomendacijose 1518 (2001) ir 1742 (2006) nesėkmingai siūlė Ministrų Komitetui teisę atsisakyti atlikti karinę tarnybą dėl įsitikinimų įtvirtinti atskirame protokole prie EŽTK. Europos Parlamentas, kaip ir Parlamentinė Asamblėja, manė, jog teisė atsisakyti atlikti karinę tarnybą dėl įsitikinimų yra sudedamoji minties, sąžinės ir religijos laisvės dalis, ir taip pat ragino šią teisę numatyti Konvencijoje. Atskiroji prieštaraujanti teisėjos A. Gyulumyan nuomonė byloje *Bayatyan v. Armenia* [DK], Nr. 23459/03, EŽTT, 2011 m. liepos 3 d. sprendimas.

tarnybos dėl įsitikinimų nepripažino ir neatsižvelgė į praktikos tarptautinėje erdvėje pakitimus, išryškėjusius vėliau, nei buvo pateiktas skundas²⁴⁹.

Nepaisant kritikos, EŽTT nuomonė nekito ir vėlesnėse bylose prieš Turkiją ir Armėniją (*Erçep v. Turkija*²⁵⁰, *Feti Demirtaş v. Turkija*²⁵¹, *Bukharatyan v. Armėnija*²⁵², *Tsaturyan v. Armėnija*²⁵³), valstybes, iki šiol nesuteikiančias galimybės atlikti alternatyvią tarnybą asmenims, kuriems kyla įsitikinimų ir tarnybos konfliktas. Abiejose valstybėse visų šauktinių buvo reikalaujama prisistatyti ir atlikti karinę tarnybą. Tam, kad išliktų ištikimi savo įsitikinimams, asmenys, siekiantys atleidimo nuo tarnybos, galėjo tik atsakyti tarnauti armijoje. Teismo manymu, tai galėjo prilygti jų „civilinei mirčiai“, nes daugeliu atveju tokių asmenų atžvilgiu pradedamas baudžiamasis procesas, kas nėra suderinama su teisės įgyvendinimo demokratinėje visuomenėje standartais²⁵⁴.

Visi šie EŽTT ir ŽTK sprendimai rodo didelį žingsnį į priekį, pripažįstant teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų sudedamąją minties, sąžinės ir religijos laisvės dalimi. Nors ši teisė, kilus pavojui nacionaliniam saugumui, gali būti apribota, Teismas formuoja praktiką, jog nesant ypatingų aplinkybių ir esant aiškiam religinių įsitikinimų bei tarnybos konfliktui valstybės privalo leisti šia teise pasinaudoti. Akivaizdu ir tai, kad ryškūs pokyčiai tarptautinių institucijų praktikoje išprovokuos dar daugiau skundų, ypač susijusių su atleidimu nuo alternatyvios tarnybos, pernelyg ilga jos trukme bei kitomis alternatyvios tarnybos įgyvendinimo sąlygomis.

---

249 Teisėja pabrėžia, kad savo poziciją dėl tokio plataus minties, sąžinės ir religijos laisvės traktavimo Ministrų Komitetas išreiškė tik 2010 m., o ES Pagrindinių teisių chartija, priimta 2000 m. gruodį, įsigaliojo tik 2009 m. Atskiroji prieštaraujanti teisėjos A. Gyulumyan nuomonė byloje *Bayatyan v. Armenia* [DK], Nr. 23459/03, EŽTT, 2011 m. liepos 3 d. sprendimas.

250 *Erçep v. Turkija*, Nr. 43965/04, EŽTT, 2011 m. lapkričio 22 d. sprendimas, paras. 64–65.

251 *Feti Demirtaş v. Turkija*, Nr. 5260/07, EŽTT, 2012 m. sausio 17 d. sprendimas.

252 *Bukharatyan v. Armėnija*, Nr. 37819/03, EŽTT, 2012 m. sausio 10 d. sprendimas.

253 *Tsaturyan v. Armėnija*, Nr. 37821/03, EŽTT, 2012 m. sausio 10 d. sprendimas.

254 *Erçep v. Turkija*, Nr. 43965/04, *supra* note 250, para. 63.

Išvados

Religijos laisvės turinys tarptautinėje žmogaus teisių teisėje yra aiškina-
mas plačiai, suprantant, kad nuostatos, susijusios su religijos laisvės užtikri-
nimu, yra skirtos ne tik teistinio, neteistinio ar ateistinio tikėjimo apsaugai,
bet ir saugo tų asmenų teises, kurie neišpažįsta jokios religijos ar tikėjimo.
Analizuotų valstybių nacionalinės teisės nuostatos atskleidė, kad dauguma
valstybių taip pat linkusios religiją traktuoti plačiai ir neretai vengia pateikti
religijos turinio apibrėžimą (išskyrus Prancūziją).

Svarbu atskirti religijos ir religijos išraiškos laisvę. Kitaip nei religijos
laisvės, kuri yra absoliuti, atveju, universalūs ir regioniniai žmogaus teisių do-
kumentai leidžia riboti religijos išraiškos laisvę, siekiant užtikrinti visuome-
nės saugumą, tvarką, sveikatą ar dorovę arba apsaugoti kitų asmenų pagrin-
dines teises bei laisves. Pastebėtina, kad valstybės savo nacionalinėje teisėje
taip pat nustato ribojimo pagrindus, išplaukiančius iš EŽTK kaip valstybės
nacionalinės teisės sudėtinės dalies. Ribojimo pagrindai arba yra tiesiogiai
perkeliami iš tarptautinių žmogaus teisių dokumentų (pvz., Lietuvoje), arba
įvedami papildomi, t. y. smulkesni kriterijai (pvz., Rusijoje, Italijoje), arba
net nenurodomi jokie ribojimo pagrindai (pvz., Jungtinėje Karalystėje). Kad
ir koks būtų valstybės pasirinktas modelis, itin svarbu, kad nacionalinėje tei-
sėje numatyti religijos laisvės ribojimai būtų proporcingi, t. y. kad įsikišimas
į saugomų teisių užtikrinimą nebūtų didesnis nei būtina. Europos Žmogaus
Teisių Teismo ir Jungtinių Tautų Žmogaus teisių komiteto praktika atsklei-
džia, kad valstybės neretai neišlaiko proporcingumo testo ir pažeidžia religi-
jos išraiškos laisvę. Pasirinktų valstybių praktikos ir EŽTT jurisprudencijos
analizė rodo, kad valstybės susiduria su problemomis, užtikrinant religijos
išraiškos laisvę, tokiose srityse, kaip religinių pastatų statyba, tradicinių prie-
saiškų davimas, religinių simbolių naudojimas, teisės į mokslą užtikrinimas ir
kitais atvejais.

Religinių pastatų (konkrečiai minaretų) statybos problema yra itin ak-
tuali Šveicarijoje, kur konstitucine nuostata buvo apribota religijos išraiškos
laisvė statyti minaretus jos teritorijoje. Kol peticijos, skundžiančios religijos
laisvės ribojimą, yra nagrinėjamos EŽTT, iškilusi problema atskleidė tie-
sioginės demokratijos trūkumus. Visgi EŽTT sprendimas dėl Konvencijos
nuostatų pažeidimo neišspręs susiklaosčiusios situacijos. Šiuo atveju kolizijos

sprendimo problemą tenka spręsti pačiam įstatymų leidėjui, todėl Šveicarijai gali tekti iš naujo peržiūrėti savo konstitucinę teisę, kurios nuostatos užkerta kelią įgyvendinti prisiimtus tarptautinius įsipareigojimus. Kiek kitokia situacija yra susiklosčiusi dėl religinių priesaikų davimo. Dauguma Europos Tarybos valstybių narių arba turi alternatyvų priesaikos tekstą (pvz., Lietuva, Vokietija), arba besiremdamos pasaulietiniu principu iš viso nenumato jokie religinio pareiškimo (pvz., Rusija, Prancūzija). Visgi kai kuriose valstybėse (pvz., Graikijoje, San Marine, Jungtinėje Karalystėje) religinės priesaikos davimo problema yra gaji. Kadangi tiek kai kurie teisminio proceso dalyviai, tiek visuotiniu balsavimu išrinkti kandidatai yra verčiami duoti religines priesaikas net ir tuo atveju, jeigu jie neturi religinių įsitikinimų. Graikijos bei San Marino bylos EŽTT atskleidė tokios problemos, kuri greičiau įkūnija tradiciją nei prievolę, aktualumą šiandien ir poreikį užtikrinti ne tik tikinčiųjų, bet ir jokios religijos ar tikėjimo neišpažįstančių asmenų teises.

Religinių simbolių demonstravimas bei religinių rūbų dėvėjimas mokymosi įstaigose ar viešumoje buvo ir tebėra diskusijų klausimas daugelyje valstybių. Mokiniai (studentai) ir mokytojai (dėstytojai), dėvintys religinius rūbus, tokius kaip islamiškus galvos apdangalus ar sikhų turbanus, taip pat nešiojantys pakabukus su kryželiu, ne vienoje valstybėje buvo pašalinti iš mokyklų, universitetų, atleisti iš darbų ar kitokiu būdu buvo apribotos jų teisės.

Prancūzija vienintelė iš pasirinktų valstybių griežtai reglamentuoja draudimą mokyklose demonstruoti bet kokius išsiskiriančius religinius simbolius. Kitose valstybėse (Šveicarijoje, Didžiojoje Britanijoje) šis klausimas paliktas spręsti pačioms institucijoms. Prancūzijos griežta sekuliarumo politika paskatino asmenis kreiptis ir į EŽTT. Todėl nenuostabu, kad daugiausia bylų dėl religinių simbolių EŽTT nagrinėjo prieš Prancūziją bei Turkiją, kuri taip pat daug dėmesio skiria mokymosi įstaigų sekuliarumui. Didžioji dalis EŽTT pasiekiančių peticijų buvo dėl islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo. Reikia pastebėti, kad EŽTT laikėsi vienos pozicijos ir pateisino valstybių taikomus ribojimus, kaip būtinus „demokratinėje visuomenėje“, siekiant apginti kitų asmenų teises bei laisves ir užtikrinti viešąją tvarką. Be to, EŽTT pabrėžė valstybėms paliktos diskrecijos laisvę. Visgi „Nukryžiuotojo byla“, kurioje EŽTT nenustatė religijos laisvės pažeidimo dėl mokyklos klasėse kabančio Nukryžiuotojo, pakurstė kalbas apie taikomus dvejopus standartus skirtingų religijų simboliams. Todėl nagrinėjimo laukiančios naujos bylos

dėl Prancūzijos draudimo viešumoje dėvėti islamiškas visą veidą dengiančias skraistes bei dėl pakabukų su kryželiu nešiojimo darbe gali pakreipti EŽTT praktiką kita linkme.

Nors daugumos Europos Tarybos narių mokyklose vis dar vyksta religinis ugdymas, vengdamos mokslo doktriniškumo, valstybės teisės aktuose numato galimybę mokiniams nelankyti tam tikrų su religija susijusių dalykų pamokų, organizuoja alternatyvių tikybai dalykų mokymą arba tikybos pamokoms suteikia alternatyvaus dalyko statusą. Vis dėlto, kaip rodo EŽTT sprendimai *Folgerø*, *Hasan* ir *Eylem Zengin* ir *Grzelak* bylose, pasirinkimo buvimas *ipso facto* negarantuoja, kad dalyko programoje nurodyta informacija ir žinios bus perteiktos objektyviai, kritiškai ir pliuralistiškai, o siekiantys pasinaudoti alternatyvomis religiniam mokymui asmenys nebus verčiami atskleisti savo tikėjimo ar religinių įsitikinimų arba jų neturėjimo ir neatsidurs tokioje situacijoje, kuri atskleistų asmenų tikėjimą, jų religinius įsitikinimus ar jų neturėjimą.

Naujausia EŽTT praktika rodo didelį žingsnį į priekį, pripažįstant teisę būti atleistam nuo karinės tarnybos dėl įsitikinimų kaip sudedamąją minties, sąžinės ir religijos laisvės dalį. Nors ši teisė, kilus pavojui nacionaliniam saugumui, gali būti apribota, Teismas formuoja nuomonę, jog nesant ypatingų aplinkybių ir esant aiškiam bei neišsprendžiamam religinių ar kitokio pobūdžio įsitikinimų ir tarnybos konfliktui, valstybės privalo leisti šia teise pasinaudoti.

Limitations to the Freedom of Religion in Democratic Society

Research Study

Contents

List of Abbreviations.....	76
Introduction.....	77
I. Notion and Limitations to the Freedom of Religion or Belief.....	79
1.1. Notion of the Freedom of Religion or Belief.....	79
1.2. Limitations Clause to the Freedom of Religion.....	83
II. Limitations to the Freedom of Religion in Practice.....	92
2.1. Obligation to Swear a Religious Oath.....	92
2.2. Ban on the Construction of Minarets.....	96
2.3. Display of Religious Symbols.....	101
2.4. Education Consistent with Religious Convictions.....	124
2.5. Conscientious Objection to Military Service.....	135
Conclusions.....	146
References.....	149

List of Abbreviations

ECHR – European Convention on Human Rights

ECtHR – European Court of Human Rights

HRC – Human Rights Committee

ICCPR – International Covenant on Civil and Political Rights

UDHR – Universal Declaration of Human Rights

Introduction

On 6 March 2012 the United Nations Special Rapporteur on freedom of religion or belief Heiner Bielefeldt said that “official ‘State religions’ should never be used for purposes of national identity politics, as this may have detrimental effects on the situation of individuals from minority communities.” He also urged the States to make sure that any privileges, financial or otherwise, granted to “official” religions or beliefs should not amount to any kind of discrimination against members of other religions or beliefs.¹

This position of the human rights rapporteur reflects the general tendencies in international human rights law, including the position of the European Court of Human Rights. European countries such as France have adopted the laws separating the church and the state at the beginning of last century; others (Switzerland, Germany and Lithuania) reviewed their practice half a century later. In today’s changing world many European countries are facing challenges brought by globalisation, free movement of persons within the EU borders and refugees and asylum seekers from various continents who find refuge in Europe. The religious repartition in Europe is changing from the creation of the Council of Europe. In 1950’s Christianity was a dominating religion affiliation in most European states, and other religious groups were relatively small in number. Today fewer and fewer people adhere to organised religion in the Western world. Some countries like Switzerland are no exception, with a rising number claiming to have no religious affiliation. However, globalisation, naturalisation, citizenship, marriages as a consequence of full integration in the society and other issues brought new problems to light. Although church attendance in the Western world is decreasing, religion has become a factor, especially with an increasingly large and more visible Muslim population.

As supplementary impact to exercise the freedom of religion was 11 September 2001 which changed the populations’ view towards certain religious minorities. As a remedy to ensure the security of the population,

---

¹ Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Heiner Bielefeldt [interactive]. [accessed on 01-02-2012]. <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-60_en.pdf>.

increased security checks were introduced in the airports, stations and other places of mass gathering. Unfortunately, the threat of terrorism was identified with religion. As a consequence of threat of terrorism certain countries, such as Russian Federation amended their legislation permitting to refuse the registration of religious associations on the basis of threat to national security.

Whilst debates continue over the rightful place of religion in the public life of a liberal democracy, untold numbers of people around the world face the risk or reality of restriction, hostility, violence or death—on an individual or on a communal basis—because of the beliefs they hold, or as a result of their real or perceived religious identities. Recent surveys suggest that over 70% of the world's population live in countries with high or very high levels of restrictions on religious freedom.² The possibility to impose restrictions though is not prohibited. However, limitation of human rights (including the freedom of religion) under international human rights documents may be permissible in limited cases. The limitation has to be based on the ground of national security, public morals and public health. All of those criteria are embedded in national laws of different states. However, it is up to the national authority and following the petition to the European Court of Human Rights to decide if those limitations are “necessary in a democratic society”.

Through the comparative analysis of national legislation of the selected countries (Republic of Lithuania, Russia, France, United Kingdom, Spain, Italy, Switzerland) and the jurisprudence of international human rights bodies this research is aimed at (a) exploring the content of the freedom of religion and (b) identifying the need for and expediency of limitation clauses with regard the freedom of religion. Through the selected problematic issues, the authors seek to disclose the possibility, necessity and limits of the limitation applicable to freedom of religion.

The study consists of several parts: introduction, notion of the religion or belief, limitations clauses, problematic issues related to the freedom of belief: the obligation to swear a religious oath, the ban to construct minarets, display of religious symbols, education consistent with religious convictions, conscientious objection to military service, and conclusions.

---

2 Evans, M. Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change. *Oxford Journal of Law and Religion*. 2012, 1(1): 5–14.

I. Notion and Limitations to the Freedom of Religion or Belief

1.1. Notion of the Freedom of Religion or Belief

In order to examine the limitation clauses, it is important to disclose the concept of religion or belief. Most major international human rights instruments typically contain a clause that provides some form of protection for the freedom of religion and belief. As Johan D. van der Vyver explains, the freedom of religion or belief may be examined individually through the following elements: (1) general directives of freedom of religion or belief and (2) limitations of the freedom to manifest one's religion or right. Alternatively, the scholars present another classification of substantial elements of the freedom of religion, such as: (a) the right to entertain a particular religious or other belief; (b) the rights to change one's religion or belief and (c) the right to manifest one's religion or belief through teaching or practicing the same, or in worship and observance. The third group of scholars present the third way to disclose the content of religion or belief by stating that general directives of freedom of religion or belief are composed of several elements: (a) the right to believe, the right to change religion or belief and (b) the right to manifest religion or belief. The right to believe embraces two closely related but distinguishable elements, such as freedom to adopt a religion or belief of one's own choice and the freedom to manifest that religion or belief in worship, observance, practice and teaching.³ "Religion or belief" is not limited to a theistic belief but comprised of equally nontheistic and even atheistic beliefs. The same guarantees of freedom apply to all these elements and no limitation whatsoever is admitted as far as the realm of personal conscience is concerned. Such absolute freedom, moreover, applies not only to freedom to have such convictions but also to change them and to adopt

---

³ Van der Vyver, J. D. *Limitations of Freedom of Religion or Belief: International Law Perspectives. Emory International Law Review*. 2005, 19: 499–537, p. 502.

new ones. The process of maintaining such convictions as well as the freedom of individual choice are protected against all forms of direct coercion and also against indirect encroachments.⁴

The standard setting norm on the freedom of religion is imbedded in Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights which provides that everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change their religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest their religion or belief in teaching, practice, worship and observance. Since the UDHR serves as a *grundens norm* for the universal human rights documents, its provisions were elaborated in the follow-up document – International Covenant on Civil and Political Rights.

Thus Article 18.1 of the ICCPR provides, in part, that “everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion”. The UDHR also had a certain impact on regional human rights documents, such as the European Convention on Human Rights, as it also included the freedom of religion in its catalogue. The formulation of the freedom of religion or belief in universal and regional documents have slight differences, however the content and interpretation of this freedom does not vary significantly.

International human rights experts and scholars agree that the notion of the freedom of religion or belief is widely construed.⁵ It was pointed out in the General Comment No. 22 of the Human Rights Committee that Article 18 of the ICCPR protects theistic, non-theistic and atheistic beliefs, as well as the right not to profess any religion or belief.⁶ Similar understanding of the universal norm was developed at the regional level, so to say in jurisprudence of the ECtHR in *Kokkinakis* judgment.⁷ *Kokkinakis* judgement demonstrates

4 Partsch, K. J. Freedom of Conscience and Expression, Political Freedoms. In: Henkin, L. (ed.) *The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights*. New York: Columbia University Press, 1981, p. 209–245.

5 For further details see Robbers, G. *Religion and law in Germany*. The Netherlands: Kluwer Law International, 2010, p. 98; Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in France. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 785–840, p. 801–802.

6 General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18): 1993.07.30. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4 (General Comments).

7 *Kokkinakis v. Greece*, no. 14307/88, ECHR, 25 May 1993, para. 31. The Court came to the conclusion that freedom of thought, conscience and religion was one of the foundations of a “democratic society” within the meaning of the Convention. It is, in its religious dimension, one

that the protection of Article 9 extends to a wide range of convictions and philosophies not limited to, for example, religious belief. However, a belief must “attain a certain level of cogency, seriousness, cohesion and importance”.⁸ A belief need not include religious convictions, and the fact that it is not so qualified will not deprive it of the same protection afforded to freedom of religion. Although the same entitlements apply to freedom of religion and freedom of belief, and both freedoms are subject to an identical set of limitations, the concept of “religion” informs the meaning attributed to “belief”.⁹ Although no definition of “thought” or “conscience” is provided, taken together with “religion” they include all possible attitudes of the individual toward the world, toward the society, and toward that which determines his fate and the destiny of the world, be it divinity, some superior being or just reason and rationalism, or chance. The borderline can frequently be difficult to draw, since the belief is, of course, inherently subjective.

Given the conceptual difficulties, many jurisdictions seek to avoid the dilemma of having scrutinised the exact meaning of “religion”.¹⁰ For example, although there are several attempts to define religion – and consequently belief – there is no definite answer in German law as to what religion is. Courts are hesitant to define religion. The Federal Constitutional Court has said that religion and belief determine the goals of the human being, touch the human being in his or her core, and explain in all – encompassing way the meaning of the world and human life.¹¹ In their national law some countries have adopted a wide interpretation of the content, however it is not a rule. According to the German scholars, the legal term “faith”, “belief” and “religion” have to be understood in a broad sense. In this context, religion is the broadest notion encompassing belief and faith. While some have argued that religion and faith should be defined in a Eurocentric and predominantly Christian understanding, the Federal Constitutional Court as well as general opinion

---

of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, skeptics and the unconcerned. The pluralism indissociable from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it.

8 *Campbell and Cosans v. United Kingdom*, nos. 7511/76, 7743/76, ECHR, Judgment of 25 February 1982, para. 36.

9 Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 504 *et seq.*

10 Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G. *The European Convention on Human Rights*. 4th edition. New York: Oxford University Press, 2006, p. 201.

11 Robbers, G., *supra* note 5, p. 98.

in the legal doctrine has a broad understanding of religion, which also covers minority religions. Only a broad view of the concept of belief would make it possible to protect beliefs as varied as monotheism, polytheism, naturalism, animism and pacifism. However, although the majority of scholars agree on this idea, observation of the regulation of religion and the French court decisions reveals a restrictive interpretation of the concept of religion.¹²

Differently from German law, French law officially classifies a belief system as a religion according to specific religious “substrate”. French legal writers are virtually unanimous in their definition of religion. As the author Duguit put it, a religion exists when both of the two elements are present: a subjective element – belief in a faith or a divinity – and an objective element – the existence of a community meeting to practice this belief. Certain courts have accepted this definition.¹³

It is generally said that religion is characterised by a reference to transcendence, the idea that the human being is integrated into a larger context, a “beyond” that the individual can share in prayer or other respective activities”.¹⁴ Religion [...] is concerned with man’s relations with God, and ethics are concerned with man’s relation with man. The two are not the same, and are not made the same by sincere inquiry into the question, what is God. If reason leads people not to accept Christianity or any known religion, but they do believe in the excellence of qualities such as truth, beauty and love, or believe in Platonic concept of the ideal, their beliefs may be to them the equivalent of religion, but viewed objectively they are not religion [...] in its natural and accustomed sense [...]”.¹⁵

However, there should be no need to define a sect or religion. The existence or non-existence of a “religious substrate” is unimportant in a “secular” state, where all beliefs are in principle acceptable, except those whose manifestations damage the social fabric of individuals. Consequently, one can consider that neither the religious “substrate”, the eccentricity nor the small number of members should be used to access the standing and

---

12 Robbers, G., *supra* note 5, p. 98; Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z., *supra* note 5, p. 801–802.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.*

15 Hill, M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in the United Kingdom. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1129–1186, p. 1142.

legitimacy of a group's existence. Similarly, interpretation of the dogma or corpus of beliefs has to be proscribed.¹⁶

For the purposes of applying the international standards applicable to the freedom under consideration, defining "religion" may be avoided entirely, since the same entitlements incorporated into freedom of religion also constitute the substance of freedom of belief. Since freedom of religion is regulated in international human rights instruments in conjunction with the freedom of belief, the kinds of beliefs that come within the protection of those instruments tends to be religious or have something in common with religious belief. Not every belief therefore is included in the protection afforded to religion and belief.¹⁷

In sum, there is a popular tendency to apply a broad interpretation of the content of the freedom of religion. Though it may not always be easy, as the issue is highly subjective and individual and the protection extends from theistic to non-theistic and atheistic convictions. For this reason, in their jurisprudence the international human rights bodies tend to interpret the content broadly. Most countries under research tend to have similar idea and consider that there is no need to define religion. For this reason, the primary attention is given to the implementation of the right itself and not to the content of the freedom.

1.2. Limitations Clause to the Freedom of Religion

The general right to freedom of thought, conscience, and religion is absolute. It must be assumed, however, that some rights may be limited in certain cases and the limitation and derogation clauses are previewed in international and national law¹⁸. The manifestation of religion or belief is one of them.

16 Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z., *supra* note 5, p. 801–802.

17 Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 504 *et seq.*

18 It is also important to distinguish the differences between derogation from the rights in time of public emergency and the permissible limitations of rights. Although the circumstance permitting derogations, "*public emergency which threatens the life of the nation*," resembles the grounds for possible limitations, "*national security*", derogations and limitations differ in character and scope, in terms of the circumstances in which they may be imposed, and in terms of the methods by which they may be affected. Derogations in time of emergency are clearly intended to have only a temporary character; limitations, in contrast, may be permanent.

Thus, the UDHR authorises States to subject freedom of religion and belief to legally sanctioned limitations designed to uphold morality, public order and the general welfare in a democratic society. The ICCPR expanded those grounds to include public safety, order, health or morals¹⁹. Consistent with respect for the importance of the right, the limitation should not be imposed simply because the society might operate more smoothly or efficiently if the right were restricted. Frequently this requirement will be worded to require that the limitation must be “necessary in a democratic society”.²⁰ Finally, the limitation is permissible only if it complies with one or several specific interests of the state or the public. Article 18(3) of the ICCPR for a “limitation clause” provides that “Freedom to manifest one’s religion or beliefs may be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary to protect public safety, order, health or morals or fundamental rights and freedoms of others.”²¹ The typical specified interests of the state and public are public safety, public health, morals or the fundamental freedoms of others. One interest that is particularly complicated is that of the “public order” – a term that may have a wide range of meaning in different countries”.²² Free manifestation of one’s religion or belief is subject to such limitations only as are prescribed by law and necessary to protect public safety²³, order²⁴, health²⁵

---

19 Vitkauskaitė-Meurice, D. The Scope and Limits of the Freedom of Religion in International Human Rights Law. *Jurisprudencija*. 2011, 18(3): 841–857.

20 The public order, morals, security and health that the ECHR establishes as limits are those characteristic to a democratic society. Public order, morals, security and health are not mentioned in Art. 18 of the ICCPR as having to be characteristic of a democratic society.

21 Gunn, T. J. Deconstructing Proportionality in Limitations Analysis. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 465–498.

22 *Ibid.*

23 “Public safety” is defined as “protection against danger to the safety of persons, to their life and physical integrity, or serious damage to their property”. See also *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights*, 28 September 1984, E/CN.4/1985/4 [interactive]. [accessed on 17-02-2012]. <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/4672bc122.html>>.

24 “Order” denotes “an entirety of rules ensuring the functioning of society or the set of fundamental principles on which the society is founded”.

25 Limitations justified by considerations of public health must be confined to measures dealing with serious threat to health of the population or its individual members, and must be geared toward preventing disease or injury, or providing care for the sick and the injured.

or morals²⁶ or the fundamental rights and freedoms of others.²⁷

The language of the limitations clause of Article 18 of the ICCPR as well as the ECHR identifies the basic issues that are implicated when states restrict religious activities. First, the clause implicitly permits limitations only of manifestations of religion and not limitations on conscience itself. It is typically assumed that the “internal” rights of conscience and belief can never be limited by states, but only their outward manifestations. Second, most states will require that limitations be “prescribed by law” in accordance with the rule of law, that is that states should “publish” the rules that permit limitations and they should be applied in a consistent way. Third, limitations should be “necessary”.

The limitations imposed by law on a legally protected right fall into three categories: a) limitations inherent in the concept of the right being protected; b) limitations determined by the rights and freedoms of others; and c) limitations dictated by the general interest. The manifestation of religion or belief is subject to limitations set out in a separate paragraph of the international documents. The ICCPR as does the ECHR repeats the general clause prohibiting activities and acts aimed at the destruction of any of the rights and freedoms enunciated in its substantive provisions, and

---

26 For example, Article 19 of the Italian Constitution provides the first restriction ground which can restrict the freedom of religion, only in case of “rites offensive to public morality”. The clause of public morality has been interpreted by legal doctrine and by the courts as the common social understanding of sexual morality with almost no impact on religious freedom in the last decades. Judges retain a general overriding discretion to punish the behaviour that they regard as being destructive to public morals. Further see Ventura, M. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in Italy. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 913–928, p. 923. The UDHR recognises that public morals vary over time from one culture to another, and, consequently, affords a margin of discretion to national authorities to uphold the moral values prevalent at a given time or within a particular political community, subject though to a decree demanding a national political authority to demonstrate that the limitation founded on moral considerations “is essential to the maintenance of respect for the fundamental values of the community”. As a confirmation of similar point of view, the European Court of Justice has declared that it is for each Member State of the European Union to determine the standards of public morality that prevail in its territory (*R v. Henn and Darby* [1979] ECR 3795 (case 34/79)).

27 See also the UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles*, *supra* note 23. Jurisprudence of the ECtHR further develops the limitation clauses under Article 9 and lists them as follows: *prescribed by law, necessary in a democratic society, interests of public safety, protection of public safety, protection of public order, protection of health or morals, protection of the rights and freedoms of others*.

stipulates that the limitations that apply to a particular right or freedom, where applicable, in the section dealing with the right or freedom concerned. In addition, most human rights instruments contain a second clause that identifies the circumstances under which the guaranteed right might be lawfully and properly limited by a state.²⁸

The international human rights provisions do not make any distinction as to whether “law” means “constitution” or any other enactment. Thus, limitation clauses are transposed in the French²⁹, German³⁰, Russian³¹, Lithuanian³², Spanish³³, Swiss³⁴ and Italian³⁵ national laws and constitutions

-
- 28 Van der Vyver, J. D., *supra* note 3, p. 502. Also compare ICCPR and ECHR: though it must be noted that the implementation of the ECHR diffuses some other grounds such as interests of territorial integrity, economic well-being of the country, prevention of disorder or crime, protection of health or morals, protection of the rights or freedoms of others, prevention of disclosure of information received in confidence and etc.
- 29 The French Constitution consists of 4 elements: the text of the Constitution 1958, the Declaration of Human Rights of 1789, the Preamble to the Constitution of 1946 and “the fundamental principles recognised by the laws of the Republic”. Religious freedom is not guaranteed *expressis verbis* in French constitutional law, however, each of these five elements is likely to prelate to the French law on religions.
- 30 Freedom of faith, conscience, and to profess a religious or philosophical creed in Germany is guaranteed by Article 4 of the Basic Law, i.e. the Constitution (Basic Law (*Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland*) of 23 May 1949 as amended on 29 July 2009 (BGBl.I 2248)), also in Articles 136 and 137 of Weimar Constitution. The Federal Court has provided significant input in developing and interpreting national legislation and gave an explicit interpretation of the freedom of religion in its jurisprudence.
- 31 In the Russian Federation, the freedom of religion is regulated by the provisions of Federal Law No.125-FZ on Freedom of Conscience and Religious Associations (1997, amended in 2004). Article 2 of the aforementioned law presents legal regulation of the freedom of conscience, faith and religious associations which consists of the corresponding rules of the Constitution of the Russian Federation, the Civil Code of the Russian Federation, the Federal Law, other regulatory legal acts of the Russian Federation to be adopted in accordance with normative legal acts of the subjects of the Russian Federation. Different from other states, the Russian Federation provides for more explicit conditions for the limitations which were subject to critique of the other states and NGOs.
- 32 The Constitution of the Republic of Lithuania and the Law on Religious Communities and Associations [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_!p_id=385299>.
- 33 In Spain, the Spanish Constitution and the Organic Law of Religious Freedom enshrines the freedom of religion.
- 34 The freedom of conscience and belief is guaranteed in Article 15 of the Constitution of the Federal Republic of Switzerland.
- 35 The Italian Constitution entered into force in 1948 and included the following Articles and principles: Article 3 forbids discrimination based on religion; Article 7 provides a special status for the Catholic Church; Article 8 proclaims the equality principle, by stating that “religious

and differ depending on the legal system or legal traditions. Some constitutions or national laws foresee limitations in a separate paragraph of the Article. For example, Article 26 of the Constitution of the Republic of Lithuania states that freedom to express convictions, to receive and impart information may not be limited otherwise than by law, if this is necessary to protect the health, honour and dignity, private life, and morals of a human being, or to defend the constitutional order.³⁶ Similarly, the Federal Law on Freedom of Conscience and Religious Associations denotes that the freedom of religion in the Russian Federation may be restricted for the purposes of protection of the basics of the constitutional regime, morals, health, rights and legitimate interests of a human and citizen, for ensuring the defence of the country and the security of the state³⁷.

In that regard, different path was taken by the German, Spanish and British legislators. The German Constitution guarantees in its Article 4 the freedom of religion or belief without providing for any specific or explicit limitations. This does not mean that there are no limitations. It means however, that freedom of religion or belief holds a foremost place in human rights and is considered by the constitution to be of utmost importance. For each fundamental right guaranteed in the constitution, the Basic Law has special limitation rules.³⁸ It is worth noting though that the limitation clause of Article 9 ECHR does not play any significant role in German law, although the ECHR is part of the German domestic ordinary law by way of the relevant law of ratification. The limitation clause of Article 9 ECHR by its wording is more restrictive towards religious freedom than the limitations prescribed under Article 4 of the German Constitution. In theory – or in legal doctrine – the limitation clause of Article 9 ECHR has to be interpreted in conformity with the German Constitution according to the principle of the “constitution conforming interpretation” which means that if a law can be interpreted in

---

creeds are equally free before the law” for all religious groups; Article 19 proclaims the freedom of religion, provided that the rites “are not contrary to good morals”; Article 20 forbids special limitations or fiscal burden regarding the establishment, legal capacity, or activities of religious associations; and Article 21 proclaims the freedom of speech and communication. The new law on religious freedom is still to be approved.

36 Article 26 of the Constitution of the Republic of Lithuania.

37 Different from other states, the laws of the Russian Federation provide for more explicit conditions for the limitations which were subject to critique of other states and NGOs.

38 Robbers, G., *supra* note 5, p. 107.

several ways, the interpretation that keeps the law in conformity with the Constitution shall prevail. This in fact would be possible. The German courts, however, usually simply disregard the respective limitation clause of Article 9 ECHR in practice and directly prelate to the German Constitution, which is the higher-ranking norm and which guarantees more far-reaching freedom of religion or belief than Article 9 ECHR.³⁹ In contrast to the UDHR, the Spanish Constitution does not specify public order, morals, health and security, as well as fundamental rights and public freedoms of others, as common limits to the generality of fundamental rights, but rather specifies a single common limit: respect for the substance of fundamental rights. This has to be understood, therefore, along the lines of the EU Charter and Article 19 of the German Constitution. Apart from this common limit, the Spanish Constitution sets specific limits for each fundamental right or public freedom. Thus, the right to honour, intimacy, one's own image and the protection of the young and children are specified as limits with respect to the freedom of expression, freedom of information and other freedoms proclaimed in Article 20.⁴⁰ The particularities of the common law system affected different jurisprudence of the United Kingdom. As the United Kingdom has no written Constitution, the starting point of the UK domestic law is that every citizen has a right to do what he likes, unless restrained by the common law or by statute. There is thus no general law on the limitation of rights. However, it must be understood that the right to freedom of thought, conscience and religion under Article 9 of the ECHR and now a part of the United Kingdom domestic law (together with other Convention rights) is self-limiting⁴¹.

Despite the differences in national legislation, of utmost importance is the fact that the character of the law imposing limitations and the law must be adequately accessible⁴²: the citizen must be able to have an indication that is adequate in the circumstances of the legal rules applicable to a given case. Secondly, a norm cannot be regarded as "law" unless it is formulated with sufficient precision to enable the citizen to regulate his conduct: he must be able – if need be with appropriate advice – to foresee, to a degree that

---

39 Robbers, G., *supra* note 5, p. 197.

40 González del Valle, J. M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Spain. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1033–1086.

41 Hill, M., *supra* note 15, p. 1152.

42 *Sunday Times v. United Kingdom*, no. 6538/74, ECHR, 26 April 1979, Series A, para. 30.

is reasonable in the circumstances, the consequences which a given action may entail.⁴³ In order to justify the legal basis for the interference one must show that the restriction was in each case “in accordance with the law” or “prescribed by law”. The law must be clear and definite. The scope of the limitation must follow clearly and with certainty from the wording of the law. This also applies for the limits to the fundamental rights guaranteed [...] without limitation clause; they also need a sufficiently concrete provision in law.⁴⁴

Building on the Commission’s case law, the ECtHR has established a test of 3 elements to determine if interference was in accordance with the law. First, it must be established that the interference with the Convention right has certain basis in national law. Secondly, the law must be accessible, and thirdly, the law must be formulated in such a way that a person can foresee, to a degree that is reasonable in the circumstances, the consequences which a given action will entail. This is known as a test of foreseeability. There is no requirement that the law be statutory; it can be unwritten law.⁴⁵ Following the Siracusa Principles, the law enacted to allow a limitation of any rights and freedoms [...] must be compatible with the object and purpose [...], may not sanction discrimination against any group of persons in regard to the limitations imposed, must reflect a necessary response to a pressing public and social need, and must be proportionate to the contingency warranting its enactment.⁴⁶ Similar criteria of proportionality raise up the ECtHR, stating that limitations imposed upon freedom of religion or belief to protect public safety, order, health or morals or fundamental rights of others must be proportional; to the contingency that prompted the limitation. It is not enough that the law qualifies as such in the national legal system, it must also display additional qualities, such as adequate accessibility: the citizen must be able to have an indication that is adequate in the circumstances of the legal rules applicable to a given case. Secondary, a norm cannot be regarded as “law” unless it is formulated with sufficient precision to enable the citizen to

---

43 *Sunday Times v. United Kingdom*, *supra* note 42, para. 48.

44 *Robbers, G.*, *supra* note 5, p. 113.

45 *Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G.*, *supra* note 10, p. 202.

46 UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles*, *supra* note 23.

regulate his conduct: he must be able – if needed be with consequences which a given action may entail.⁴⁷

The ECtHR has developed safeguards so that the state would not have the intention to misuse the limitations. The ECtHR adopts a threefold questioning where a state seeks to rely on a limitation specified in one of the Articles of the Convention. First, it determines whether the interference is in accordance with or prescribed by law, then it looks to see whether the aim of the limitation is legitimate in that it fits one of the expressed heads in the particular Article and finally it asks whether the limitation is in all the circumstances necessary in a democratic society. Establishing that the measure is necessary in a democratic society involves showing that the action taken is in response to a pressing social need, and that the interference with the rights protected is no greater than is necessary to address that pressing social need. The latter requirement is referred to as the test of proportionality⁴⁸. Central to this determination is the proportionality of the interference in securing the legitimate aim. Only minimum interference with the right which secures the legitimate aim will be permitted. The essence of each restriction is that the interests of the society as a whole override the interests of an individual. In such cases, the difficulty the Court will experience is in determining whether the interference goes beyond what is necessary in a democratic society.⁴⁹

In *X and Church of Scientology v. Sweden* the European Commission of Human Rights elaborated limitation principles that apply under the ECHR (in that case, in the context of freedom of expression): it emerged from the case law of the Convention organs that the “necessity” test could not be applied in absolute terms, but required the assessment of various factors. Such factors include the nature of the right involved, the degree of interference, i.e. whether it was proportionate to the legitimate aim pursued, the nature of the public interest and the degree to which it required protection in the circumstances of the case.⁵⁰

It is interesting to note that the principle, according to which only the restrictions provided by the Convention are allowed, has not always been

---

47 *Sunday Times v. United Kingdom*, *supra* note 42, para. 49.

48 Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G., *supra* note 10, p. 209.

49 *Ibid.*, p. 201.

50 *X and Church of Scientology v. Sweden* (dec.), no.7805/77, Commission, 5 May 1979, para. 5.

accepted. In the early days, the Commission appeared to accept that there were certain situations, notably those involving prisoners and other detained persons, in which there were inherent limitations arising from the applicant's situation. The Commission's doctrine that certain restrictions are an "inherent feature" of detention seems to have been disapproved by the Court in *Vagrancy*⁵¹ cases. There are two basic principles concerning the restrictions on the rights guaranteed. The first principle is that only the restrictions expressly authorised by the Convention are allowed. The principle is nowhere stated in the Convention, but it is presupposed by the whole system of the Convention. Further, it is presupposed, in particular by the second basic principle which is expressly stated in Article 18. This principle is that "the restrictions permitted under this Convention to the said rights and freedoms shall not be applied for any purpose other than those for which they have been prescribed". The importance of requiring that restrictions must, in every case, be justified by an express provision of the Convention, is immense. It enables the Court to control the alleged interference by reference to those express provisions. In dealing with exceptions to the Convention rights, the Court adopts a narrow interpretation. Once the Court is satisfied that any restriction has a legal basis which meets the requirements of "law" under the Convention provisions, it will go on to consider whether the restriction is one of the specified legitimate aims such as the interests of national security, interests of public security, the economic well being of the country, prevention of disorder or crime, protection of health or morals etc., and then the Court will identify if the limits to manifestation of religion or belief occurred.

The jurisprudence of the Court with regard to the implementation of the freedom of religion revealed several problematic issues faced by various applicants from the states of the Council of Europe. Among those the ECtHR has considered issues such as the obligation to swear a religious oath, the right to wear a religious dress and display religious symbols, proselytism, freedom of religion and the right to education, ban on the construction of minarets. Those aspects will be explicitly dealt with in subsequent chapters.

---

51 *De Wilde, Ooms and Versup v. Belgium*, nos. 2832/66; 2835/66; 2899/66, ECHR, 18 June 1971, Series A, No. 12.

II. Limitations to the Freedom of Religion in Practice

2.1. The Obligation to Swear a Religious Oath

The practice of forced religious oath is not wide-spread most probably due to the principle of *laïcité* when religion is clearly separated in national legislation and the text of the oath excludes an obligation to swear the religious affirmation. Such practice is applicable in the Russian Federation. Some countries have adopted alternative way of the solution. The Republic of Lithuania, for example, foresees an optional text of oath including a reference to religious affirmation (“So help me God”), required for high rank officials occupying the office of the President of the Republic of Lithuania, that of a Prime-Minister or ministers, members of parliament, judges and other officials, where taking an oath is mandatory. Similar practice is applied in the German legislation. The President of the Republic takes an oath that refers to God, as stated in Article 56 of the Basic Law. According to Article 64(2) of the Basic Law, the federal chancellor and the federal ministers take the same oath of office. While it is an expression of freedom of religion or belief that the oath can be taken without the religious affirmation, it is important that the Constitution entails a religious affirmation as the standard way of taking an oath. This is different from the 1919 Constitution of the Weimar Republic, which provided in Article 42 for an oath of office of the president without religious affirmation while allowing for a religious formula by way of an exception, where a person taking the oath should wish so. This development is a significant signal for the increased openness of the German constitutional law to religion after the experience of national socialism.⁵²

Ongoing debates concerning religious oaths are also taking place in the United Kingdom. The debates call for the review of existing legal practice which has long-lasting traditions. Here it is perhaps important to say that there is no single form of giving an oath in common law. It is a relatively modern statute, the Oaths Act 1978, which insists on the current elaborate gesture of swearing oaths. Recently, the solicitors in the UK have started

---

52 Robbers, G., *supra* note 5, p. 79.

the debates whether the current status of the religious oath and secular affirmations should not be reviewed and the single text with a secular oath which would be suitable for everyone regardless of their belief or religion introduced. Currently, witnesses in the UK choose between taking a religious oath or making a secular affirmation to promise that they will tell the truth in court. Advocates are discussing that the affirmation makes a witness stand out, and could make a juror biased and call for the creation of a single oath that everyone can use. According to its proponents, a single oath removes any distinction between witnesses. It introduces a level playing field that takes away the need for a person to reveal their religious beliefs before they even give evidence.⁵³ This position is supported by the solicitors who see the practice of law and the litigation process as entirely secular activities, unless one is dealing with canon or ecclesiastical law.⁵⁴

Some countries, however, remained with their traditional oaths, including the sentence with religious affiliation, however, this issue was also dealt by the ECtHR. The practice of the ECtHR in this regard is not numerous. Yet the ECtHR has considered a few cases raising the issue of obligatory religious oath. In the case of *Buskarni and Others v. San Marino*⁵⁵ the applicants have complained about the national requirement to take an oath on the Gospels, on pain of forfeiting their parliamentary seats, complaining that their right to freedom of religion and conscience had been infringed. The applicants demonstrated that at the material time in the Republic of San Marino the exercise of a fundamental political right, such as holding a parliamentary office, was subject to public professing of a particular faith, in breach of Article 9. The Government contested that the wording of the oath in question was not religious but, rather, historical and social in significance and based on tradition. The Court reiterated that “As enshrined in Article 9, freedom of thought, conscience and religion is one of the foundations of a ‘democratic society’ within the meaning of the Convention. It is, in its religious dimension, one of the most vital elements that go to make up

---

53 Templeton, S. Advocate calls for end to religious oaths in court [interactive]. [accessed on 01-03-2012]. <<http://news.stv.tv/scotland/290960-advocate-calls-for-end-to-religious-oaths-in-court/>>.

54 Please can we stop religious oaths in the legal process? February10, 2012 [interactive]. [accessed on 01-03-2012]. <<http://www.thelawyer.com/please-can-we-stop-religious-oaths-in-the-legal-process/?1011354.Article>>.

55 *Buscarini and Others v. San Marino* [GC], no. 24645/94, ECHR, 18 February 1999.

the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, skeptics and the unconcerned. The pluralism indissociable from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it”.⁵⁶ That freedom entails, *inter alia*, freedom to hold or not to hold religious beliefs and to practice or not to practice a religion. In the instant case, requiring that applicants take an oath on the Gospels did indeed constitute a limitation within the meaning of the second paragraph of Article 9, since it required them to swear allegiance to a particular religion on pain of forfeiting their parliamentary seats. Such interference will be contrary to Article 9 unless it is “prescribed by law”, pursues one or more of the legitimate aims set out in paragraph 2 and is “necessary in a democratic society”. Despite the Government’s argument that in any democracy, an oath taken by elected representatives of the people, which, in their view, was a pledge of loyalty to republican values, is needed in order to maintain public order, the Court found a violation of Article 9 and denoted that the limitation complained could not be regarded as “necessary in a democratic society” since in the instant case, requiring the applicants to take an oath on the Gospels was tantamount to requiring that the two elected representatives of the people swore their allegiance to a particular religion, a requirement which was not compatible with Article 9 of the Convention.

The Court came to a similar conclusion in *Alexandridis v. Greece*⁵⁷ and *Dimitras and Others v. Greece*⁵⁸. Both cases derive from the provisions embedded in national law. The general rule in the Greek penal law requires witnesses to take an oath on the Gospels. Accordingly, the witnesses are *a priori* considered to be of the Orthodox Christian faith. Individuals who have another religion or who do not have a religion must declare this explicitly to the judge during the hearing. When a witness follows a religion which is recognised or tolerated by the state, they can follow the oath taking rules of that religion. When the religion of a witness has no oath taking rules or when a witness has no religion, a solemn declaration is sufficient.

The main issue in the *Alexandridis v. Greece* was the applicant’s allegation that when taking an oath of office he was obliged to reveal that he was not

56 See the *Kokkinakis v. Greece*, *supra* note 7, para. 31.

57 *Alexandridis v. Greece*, no. 19516/06, ECHR, 21 February 2008.

58 *Dimitras and Others v. Greece*, nos. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 and 6099/08, ECHR, 3 June 2010.

an Orthodox Christian. The Court observed, that the freedom to manifest one's beliefs also contained a negative aspect, namely, the individual's right not to be obliged to manifest his or her religion or religious beliefs and not to be obliged to act in such a way as to enable the conclusions to be drawn regarding whether he or she held – or did not hold – such beliefs. In that connection the Court also noted that, under the Greek law, an oath that any civil servant was invited to take was in principle a religious oath (first paragraph of Article 19 of the Civil Service Code). In order to be allowed to make a solemn declaration, the applicant was obliged to state that he was an atheist or that his religion did not allow him to take the oath. The Court held that the fact that the applicant had had to reveal to the court that he was not an Orthodox Christian had interfered with his freedom not to have to manifest his religious beliefs. There had therefore been a violation of Article 9.

In the case of *Dimitras and Others v. Greece* the Court examined whether the Greek legislator provided for a possibility to witnesses to opt for the solemn declaration instead of taking an oath, taking into account the negative aspect of the religious freedom protected by Article 9 ECHR. The first concern of the Court was that the Greek penal legislation presumed that a witness was of Orthodox Christian faith. Consequently, when someone wants to deviate from the general rule, he has to reveal his religion to the judge, or has to reveal that he has no religion. Moreover, before the hearing takes place, all witnesses must inform the court about their religion. The Court further highlighted the differences between the penal and civil procedures before the Greek courts. In the civil procedures, witnesses can choose between taking a religious oath or making a solemn declaration. Since in the current Greek penal law witnesses have to declare what their religion is so as to be able to make a solemn declaration instead of taking a religious oath, the Court found a violation of Article 9 ECHR. The Court concluded that the interference was not justified in its principle and not proportionate to the legitimate aim.

Since the ECtHR has not considered many cases dealing with obligatory religious oaths, it may lead to the presumption that many European countries such as Germany, Lithuania, France either renounced the possibility to apply religious texts in the public life or have adopted an opportunity to use alternative texts of an oath required to take certain posts. However, it must be noted that the religious oaths are still taking an important place within

national legal systems as a symbol of tradition and law. The jurisprudence of the ECtHR rejected such arguments. Yet it must be taken into consideration that certain traditional oath texts still exist, occupying seemingly traditional positions in the British Government. Thus, in the future some other cases may reach the ECtHR.

2.2. The Ban on the Construction of Minarets

The problematic issue concerning the ban on the construction of minarets is attributed exclusively to Switzerland. The Swiss Constitution does not state explicitly the principle of religious neutrality of the State, but the jurisprudence has conferred constitutional status on such neutrality. This principle bars the State from interfering in religious matters or taking sides for or against a specific religion or belief and it confers the right of self-determination on churches. The religious neutrality of the State also applies with regard to schooling: public schools must be secular (Article 62(2) of the Constitution), and this secular requirement also applies to marriage and civil registers of the State.⁵⁹

The freedom of conscience and belief is guaranteed in Article 15 of the Constitution of the Federal Republic of Switzerland. Article 15 establishes a general norm that guarantees the freedom of conscience and belief, provides the possibility to choose one's religion and to form one's ideological convictions and to profess them individually or jointly, the right to join and belong to a religious community and to receive religious education and safeguard from being forced to join or belong to a religious community, to perform a religious rite.

Article 72 of the Constitution regulates the interrelation between the church and the state. That Article states that regulation of the relationship between the church and the state shall be the responsibility of the Cantons, acting within the scope of their powers, the Confederation and the Cantons may take measures to preserve public peace between the members of

---

59 Report of Switzerland to the Human Rights Committee. CCPR/C/CHE/3 (2007) [interactive]. [accessed on 01-03-2012]. <<http://www.bayefsky.com/docs.php/area/reports/state/167/node/3/treaty/ccpr/opt/0>>.

different religious communities. Recently, the amendment of Article 72 was introduced by referendum. Article 72(3) reads as follows: “The construction of minarets is prohibited”.⁶⁰

The popular initiative “against the building of minarets,” supported by the signatures of 113,540 Swiss citizens, was submitted on 8 July 2008 to the Federal Chancellery (Swiss Government). The initiative sought a partial amendment of the Swiss Constitution to prohibit the building of minarets. On 28 July 2008 the Federal Chancellery noted that the initiative was valid.⁶¹ On 12 June 2009 the Federal Assembly (Federal Parliament) passed a decree confirming the validity of the popular initiative and deciding to submit it to the vote of the people and the cantons. The referendum was held on 29 November 2009. 57.5% of those voting supported the initiative. Since the results were positive in 17 cantons and five half-cantons, the constitutional amendment was approved. As a logical sequence of this limitation, some groups (*Association Ligue de Musulman de Suisse and Others v. Switzerland*⁶²) or individuals (*Ouadiri v. Switzerland*⁶³, *Baechler v. Switzerland*⁶⁴, *Koella Naouali v. Switzerland*⁶⁵, *Al-Zarka v. Switzerland*⁶⁶) applied to the ECtHR claiming a violation of Article 9. The outcome of the vote attracted attention from all over the world and was widely condemned, not least by the UN Human Rights Council and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, as a discriminatory measure in violation of the right to freedom of religion.⁶⁷ The UN human rights officials claimed that this initiative

60 The Federal Authorities of the Swiss Confederation [interactive]. [accessed on 01-03-2012]. <<http://www.admin.ch/ch/e/rs/101/a72.html>>.

61 According to Article 139(3) of the Federal Constitution, there are three elements to review the initiative provided by people. First, the initiative must take the form of either a general proposal or a specific draft, but not a hybrid between the two. Second, it must observe the single-subject rule. Third, it must not conflict with peremptory norms of international law. A fourth, unwritten, requirement is that it must be practically feasible for the initiative to be implemented.

62 *Association Ligue de Musulman de Suisse and Others v. Switzerland* (dec.), no. 66274/09, ECHR, 28 June 2011.

63 *Ouadiri v. Switzerland* (dec.), no. 65840/09, ECHR, 28 June 2011.

64 *Baechler v. Switzerland*, no. 66270/09, ECHR (pending).

65 *Koella Naouali v. Switzerland*, no. 1317/10, ECHR (pending).

66 *Al-Zarka v. Switzerland*, no. 9113/10, ECHR (pending).

67 Human Rights Council Resolution 13/16, 25 March 2010, A/HRC/RES/13/16, at para. 8; and PACE Res 1743 (2010) at para. 13.

discriminated the Muslim communities in Switzerland.⁶⁸ In Switzerland, only the mosques in Geneva and Zurich have a minaret but they cannot issue a call to prayer. In addition, according to the Federation of Islamic Organisations in Switzerland, there are around 150 “centres of worship” mainly in warehouses and old buildings. The cantonal parliaments of Zurich, Bern, St Gallen and Ticino are considering proposals to make the construction of buildings of worship, such as minarets, temples and churches, dependent on approval at the ballot box.⁶⁹ It seems that the issue of discrimination may be proved giving the example that non-native religions have proved easy bed fellows for the Swiss, others – notably Islam – have found it more difficult to be accepted. The construction of Buddhist and Hindu temples was approved by local community, but not the minaret. According to scholars, the situation may be explained as follows: “Islam is presented as the absolute opposite in religious and cultural terms to the fundamentals of Swiss and European society. There is a problem of perception post-9/11, and it is seen as a threat unlike other non-native religions”. Another reason is that “there are so many more [Muslims] than in other non-Swiss religions. This is part of the reason why the Swiss have a certain fear of Muslims: that too many could change the demographic balance”⁷⁰. This is not the case with other non-native religions, because their numbers are so small. At the last census there were 18.000 Jews, 21.000 Buddhists and 28.000 Hindus.⁷¹

These recent popular initiatives have triggered a major debate in Switzerland as to the appropriate relationship between direct democracy and human rights. Simply put, this debate opposes, on the one hand, those who depict the people as the absolute sovereign on whose will, finding its expression in direct democratic processes, no limits can be imposed, and, on the other hand, those who argue that in a state based on the rule of law, even

68 The complaint against the ban on minarets has been nullified [interactive] [accessed on 05-03-2012]. <http://www.humanrights.ch/en/Switzerland/Human-Rights-in-Internal-Affairs/Groups/cultural/idart_7532-content.html>.

69 Some religions are more welcome than others [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <www.swissinfo.ch/eng/specials/religion_in_switzerland/Some_religions_are_more_welcome_than_others.html?cid=42424>.

70 Recent polls in Switzerland indicate that the population is distributed as follows: Roman Catholic – 41.8%; State-recognised Protestant – 33.0%; Free (mainly evangelical) Protestant – 2.2%; Old Catholic – 0.2%; Orthodox – 1.8%; Other Christians – 0.2%; Jewish community – 0.2%; Muslim – 4.3%; Buddhist – 0.3%; Hindu – 0.4%; Other – 0.1%; No religion – 11.1%.

71 Some religions are more welcome than others, *supra* note 69.

the people must comply with certain fundamental rules, including respect for human rights, and that courts can review expressions of the popular will for compliance with these rules.⁷²

Following Article 139 of the Federal Constitution, the central requirement for the present context is that the initiative must not conflict with peremptory norms of international law. The Federal Assembly and the Federal Council have adopted a narrow definition of the term, limiting it to the rules that are of such fundamental importance to the international community that they must be regarded as binding upon any state that respects the rule of law and that they can thus never be derogated from. These rules are said to include the prohibitions of genocide, slavery and torture, the principle of non-refoulement, the core guarantees of international humanitarian law, and the non-derogable guarantees of the ECHR and the ICCPR. Given its narrow definition, however, this validity requirement does not present a major obstacle. Neither in the case of the minarets initiative nor in that of the expulsion initiative did the federal authorities think that there was a violation of peremptory norms of international law, arguing in the former case that the freedom to exercise one's religion and the prohibition of discrimination do not form part of *ius cogens*, and in the latter case that the proposal can be implemented in a way that respects the principle of non-refoulement. In case of the initiatives at issue here, this leads to a conflict between the new constitutional norm and, on one hand other norms of constitutional law (namely those guaranteeing fundamental rights) and, on the other hand, international human rights treaties, most importantly the ECHR. As far as the first conflict is concerned, the Swiss Federal Constitution does not provide for a hierarchy between its different norms as, for example, the German Basic Law does. Therefore, it is relatively uncontentious that, in accordance with the general rules of interpretation, the newer and more specific norm (for example, the minarets ban) prevails over the older and more general guarantees of fundamental rights (for example, the guarantees of freedom of religion and freedom from discrimination). The second conflict, however, inevitably leads to a dilemma: either Switzerland violates its obligations under international human rights law or a constitutional norm approved in a democratic process is not given effect. In some cases, however, including

---

72 Moeckli, D. Swiss Direct Democracy and Human Rights. *Human Rights Law Review*. 2011, 11(4): 774–794.

most probably that of the minarets ban, an interpretation in conformity with international law is simply impossible. The Swiss Federal Constitution does not contain any explicit rules as to how the conflict is then to be solved, that is, whether the constitutional norm or international law prevails. Although Article 5(4) provides that “the Confederation [...] shall respect international law”, it does not explain what body of law prevails in case of conflict.⁷³

As a natural consequence of this islamophobic initiative which had an impact on discussions between the constitutionalists and human rights experts, certain applicants have addressed to ECtHR. In July 2011, the ECtHR has declared two applications (*Association Ligue de Musulman de Suisse and Others v. Switzerland* and *Ouadiri v. Switzerland*) against Switzerland inadmissible in the case related to a ban on the building minarets in Switzerland. The application of the presumable violation of the Article 9 was sent to the ECtHR. ECtHR ruled that the plaintiffs — three Muslim organisations and a private citizen — were not victims of an alleged human rights violation. The Strasbourg-based court announced that the complaints by the applicants were not admissible. The ECtHR confirmed that the main complaint was that a disputed constitutional provision offended their religious beliefs. However, they did not allege that it had had any practical effect on them.⁷⁴ Meanwhile the other 3 applications are still pending (*Baechler v. Switzerland*, *Koella Naouali v. Switzerland*, *Al-Zarka v. Switzerland*).

Taking in consideration the permissible limitations clause and the recent Swiss initiative, it is most probable that the ECtHR (in case it finds the applications admissible) most likely will confirm the discriminating nature of the aforementioned provision and will find it as not “*necessary in a democratic society*”. The ECtHR may also take into account that France⁷⁵,

73 Moeckli, D., *supra* note 72.

74 The applicants could not prove either that they were indirect victims because none of them was planning on building a mosque with a minaret in Switzerland in the near future. The appeals were lodged in December 2009 following approval of a controversial rightwing initiative in a nationwide vote. A total of six complaints have been filed—three of which are still pending [interactive]. [accessed on 12-06-2011]. <http://www.swissinfo.ch/eng/politics/Legal_move_against_minaret_ban_thrown_out.html?cid=30640398>.

75 In France, the principle of separation of religion and state is stipulated in the law of 1905 and establishes secularism. It allows various religions, on the one hand, to build houses and temples for praying, but, on the other hand, the funding of any faith through the state is prohibited. According to the news, there are about 1600 mosques and prayer halls in France and most of them are less than 20 m². Recently, debates have started if the state should be allowed to fund

Germany⁷⁶, UK⁷⁷ and some other members of the Council of Europe do not restrict building of religious buildings, unless for reasons of national security, as it is previewed in the legislation of the Russian Federation or the Republic of Lithuania.⁷⁸

2.3. Display of Religious Symbols

Universal and regional human rights instruments do not expressly refer to the right to manifest religion or belief through wearing or display of items of religious significance⁷⁹. The Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief more specifically enumerates the freedom to “make, acquire and use to an adequate extent the necessary articles and materials related to rites or customs of a religion or belief”⁸⁰. According to the Human Rights Committee’s General Comment No. 22 on Article 18 of the Covenant, “the concept of worship extends to [...] the display of symbols [...]. The observance and practice of religion or belief may include [...] the wearing of distinctive clothing

---

such buildings, paying attention to the increasing number of Muslims and the danger that radical imams are able to preach without control in such small mosques, which are often in flats or backyards. Furthermore, the construction of mosques must be in harmony with the “*Plan Local d’Urbanisme*”, which stipulates the dimensions of buildings in general. Please compare to the British legislation.

- 76 The construction of houses of worship and the protection of religions in Germany is regulated in Article 4 of the Basic Law. The “undisturbed practice of religion” is guaranteed and allows believers of all religions to build the religious buildings in the Federal Republic at the request of worship in order to pursue their religion undisturbed.
- 77 UK legislator 1812 has adopted Places of Worship Act which provides that no meeting for religious worship may take place with doors locked, bolted or barred to prevent any person.
- 78 Law on Religious Communities and Associations. *Official Gazette*. 1996, No. 4 [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=27643>.
- 79 Universal and regional human rights refer to the freedom for everyone “freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance”. Universal Declaration of Human Rights, Article 29; International Covenant on Civil and Political Rights, Article 18; European Convention on Human Rights, Article 9; Charter of Fundamental Rights of the European Union, Article 10; American Convention on Human Rights, Article 12.
- 80 Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. Proclaimed by General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981 [interactive]. [accessed on 15-03-2012]. <<http://www2.ohchr.org/english/law/religion.htm>>.

or headcoverings [...]”⁸¹. It should be mentioned that most international judicial or quasi-judicial bodies consider the display of religious symbols as a manifestation of religion or belief (*forum externum*) rather than being part of internal conviction (*forum internum*), which is not subject to limitation⁸².

International judicial or quasi-judicial bodies in their jurisprudence neither determine the meaning of the religious symbol nor provide the list of such symbols. The ECtHR (and the European Commission of Human Rights) have used different terms in its case-law to describe such concepts as *religious symbols*⁸³, *religious objects*⁸⁴, *objects of religious veneration*⁸⁵, *religious items*⁸⁶.

Summarising the case-law of the Strasbourg Court, we could consider the religious symbols in broader terms as objects which contribute to the exercise of the freedom to manifest one’s religion or belief, in worship, teaching, practice and observance. Religious symbols would include not only things directly used in worship (for instance, cross, rosary, Bible⁸⁷), but things that have a symbolic significance to religious believers (for instance, diverse forms of clothing: Islamic headscarves, Sikh turbans). Religious objects with symbolic significance could embrace religious buildings (for instance, minarets⁸⁸) and a whole host of additional items (for instance, incense sticks, pictures, icons, written materials and etc.).

81 General Comment No. 22, *supra* note 6, para. 4.

82 Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. 9 January 2006, E/CN.4/2006/5, para. 40 [interactive]. [accessed on 15-03-2012]. <<http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Annual.aspx>>.

83 *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR, 18 March 2011; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR, 10 November 2005; *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR, 15 February 2001; *Dogru v. France*, no. 27058/05, ECHR, 4 December 2008; *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), no. 65500/01, ECHR, 24 January 2006; *Srbić v. Croatia* (dec.), no. 4464/09, ECHR, 21 June 2011 and others.

84 *Episcopia de E dini e ş i Briceni v. Moldova* (dec.), no. 22742/06, ECHR, 7 September 2010; *X and Church of Scientology v. Sweden* (dec.), *supra* note 50.

85 *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, no. 13470/87, ECHR, 20 September 1994; *Wingrove v. the United Kingdom*, no. 17419/90, ECHR, 25 November 1996; *İ.A. v. Turkey*, no. 42571/98, ECHR, 13 September 2005; *Dubowska and Skup v. Poland* (dec.), no. 33490/96 and 34055/96, Commission, 18 April 1997; *Kubalska and Kubalska-Holuj v. Poland* (dec.), no. 35579/97, Commission, 22 October 1997.

86 *Kovaļkova v. Latvia* (dec.), no. 35021/05, ECHR, 31 January 2012.

87 In the jurisprudence of ECtHR, the Bible as a religious symbol was analysed mostly through the obligation to swear a religious oath. See the Chapter entitled “*Obligation to Swear a Religious Oath*”.

88 See the Chapter entitled “*Ban on the Construction of Minarets*”.

Since there is no specified list of religious symbols, diverse items could be acknowledged as having a religious nature. For example, the early case of *X and Church of Scientology v. Sweden*⁸⁹ concerned an injunction that has been awarded against the applicants prohibiting them from advertising the sale of an “E-meter”, described as “a religious artifact used to measure the state of the electrical characteristics of the “static field” surrounding the body and believed to reflect or indicate whether or not the confessing person has been relieved of the spiritual impediment of their sins”. The Commission considered the advertisement to be more commercial than religious in nature and falling outside the proper scope of Article 9.

Attention should be paid not only to the symbols as such, but to the question whether the person is manifesting his religion or belief by wearing or displaying such symbol. This is clear from the cases concerned with issues of religiously-inspired clothing. For example, in the case of *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*⁹⁰ the Court accepted that the wearing of militaristic style uniforms was a manifestation of their beliefs. In the case of *Leyla Şahin v. Turkey*⁹¹ the Court noted that the applicant claimed that, “by wearing the headscarf, she was obeying a religious percept and thereby manifesting her desire to comply strictly with the duties imposed by the Islamic faith”. In its judgment the Court said that it “proceeds on the assumption that the regulations in issue [...] constituted an interference with the applicant’s right to manifest her religion’ if an individual believes that in wearing a particular form of clothing or by adorning themselves in a particular fashion they are following the dictates of their beliefs, then this self-assessment ought to be respected by others”. Of course, it should be noted that “Article 9 does not protect every act motivated or inspired by a religion or belief”⁹².

There are some symbols so closely associated with a particular form of religion or belief that any form of display of them might reasonably be associated with the faith in question (for example, Crucifix). Although on close examination of the facts it might turn out that they were not being displayed for religious reasons at all. Prof. M. D. Evans concluded that “it is difficult to offer any categorical answers to the abstract question of ‘what is a

89 *X and Church of Scientology v. Sweden* (dec.), *supra* note 50.

90 *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, no. 72881/01, ECHR, 5 October 2006, para. 92.

91 *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], *supra* note 83, para. 78.

92 *Ibid.*, paras. 105 and 212.

religious symbol’ as the answer may change from time to time and vary from place to place”⁹³. Consequently, these issues should be analysed in each case individually.

In 2010 the research department of Spain’s second largest bank BBVA conducted a study on the issues regarding religious symbols in schools⁹⁴. According to the study, a total 52.6% of those polled in 12 European Union Member States along were “opposed” or “totally opposed” to the use of the garment in schools. More than 80% of the Bulgarian and 65% of the French respondents said they were opposed to the veil. Opposition was the lowest in Poland with only 25.6% against, followed by Denmark with 28.1% opposed. By contrast, 54.4% of those polled were in favour of classrooms displaying crucifixes. In Spain and Italy, two nations with a strong Roman Catholic tradition, support for the use of crucifixes in classrooms stood at 69.9% and 49.3% respectively. Support for the use of crucifixes in classrooms shot up to 77% in Britain and 78.8% in Denmark⁹⁵.

A comparative analysis of the factual aspects reveals a set of regulations or prohibitions on wearing religious symbols in more than 25 countries all over the world. There are different levels of regulation or prohibition on the wearing of religious symbols, including constitutional provisions, legislative acts at the national level, regulations and mandatory directives of regional or local authorities, rules in public or private organisations or institutions (e.g. school rules) and court judgements⁹⁶.

For more than twenty years the place of the Islamic headscarf in State education has been the subject of debate across Europe⁹⁷. In most European

93 Evans, M. D. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*. Council of Europe Publishing, 2009, p. 68.

94 The researchers polled 1,500 people in 12 EU Member States — Belgium, Britain, Bulgaria, Denmark, France, Germany, Greece, Italy, Poland, Portugal, Spain and Sweden — as well as in Switzerland and Turkey.

95 Estudio Fundación BBVA European Mindset [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimhora/media/201004/27/sociedad/20100427elpepusoc_1_Pes_PDF.pdf>.

96 Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir, *supra* note 82, para. 37.

97 For example, see: Melmore, N. New Trends in Religious Freedom: The Battle of the Headscarf. *Plymouth Law and Criminal Justice Review*. 2012, 1: 96–116; Skjeie, H. Headscarves in Schools: European Comparisons. In: *Religious pluralism and human rights in Europe: where to draw the line?* Loenen, L. M. P.; Goldschmidt, J. E. (eds.). Antwerpen; Oxford: Intersentia, 2007,

countries, the debate has focused mainly on primary and secondary schools. However, in Turkey, Azerbaijan and Albania it concerned not only the question of individual liberty, but also the political meaning of the Islamic headscarf. These are the only states members of the Council of Europe to have introduced regulations on wearing the Islamic headscarf in universities⁹⁸. Such strict regulation has influenced the amount of the applications lodged with the Strasbourg Court against Turkey.

It should be noted that in its early case-law the European Commission of Human Rights had decided that the requirement for submitting a photograph without headscarf to obtain a university certificate did not raise an issue under the freedom of religion enshrined in Article 9 of the Convention. The Commission dismissed the applications of *Karanduman*⁹⁹ and *Bulut*¹⁰⁰ on the basis that the fact that a secular university had regulations on students' dresses and that its administrative services were subject to compliance with those regulations did not constitute an interference with the right to freedom of religion and belief.

In contrast, in its subsequent case-law the Strasbourg Court departed from the earlier assessments of the Commission and qualified the wearing of headscarves as a religious practice protected by Article 9 of the Convention.

One of the best known cases regarding the issue of wearing a headscarf in educational institutions is a case of *Leyla Şahin v. Turkey*¹⁰¹. Coming from a traditional family of practicing Muslims, Ms Şahin considered it to be her religious duty to wear the Islamic headscarf. She was a fifth-year student at the faculty of medicine of Istanbul University when the university authorities issued a circular directing that students with beards and students wearing the Islamic headscarf would be refused admission to lectures, courses and

---

p. 129–145; Evans, C. The 'Islamic Scarf' in the European Court of Human Rights. *Melbourne Journal of International Law*. 2006, 7(1): 52–73.

98 *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], *supra* note 83, para. 55.

99 *Karanduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, Commission, 3 May 1993.

100 *Bulut v. Turkey* (dec.), no. 18783/91, Commission, 3 May 1993.

101 More on the case see: Nathwani, N. Islamic Headscarves and Human Rights: a Critical Analysis of the Relevant Case Law of the European Court of Human Rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(2): 221–254; Gibson, N. An Unwelcome Trend: Religious Dress and Human Rights Following *Leyla Şahin vs Turkey*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(4): 599–640; Gunn, J. Fearful Symbols: The Islamic Headscarf and the European Court of Human Rights in *Sahin v. Turkey*. *Annuaire Droit et Religions*. 2006-2007, 2: 639–665.

tutorials¹⁰². Since the applicant kept wearing the Islamic headscarf, she was refused access to the exam and the course and subsequently she was suspended from the university. The applicant pursued her studies in Austria.

The applicant complained under Article 9 that she had been prohibited from wearing the Islamic headscarf at the university. Like the Chamber¹⁰³, the Grand Chamber proceeded on the assumption that the circular in issue, which placed restrictions of place and manner on the right to wear the Islamic headscarf in universities, constituted an interference with the applicant's right to manifest her religion. But the Court considered that the impugned interference primarily pursued the legitimate aims of protecting the rights and freedoms of others and of protecting public order. The ECtHR held that there was a legal basis in Turkish law for the interference with Ms Şahin's right to manifest her religion, as the Turkish Constitutional Court had ruled before that wearing a headscarf in universities was contrary to the Constitution¹⁰⁴. As to whether the interference was necessary, the Court noted that it was based in particular on the principles of secularism and equality. The Court considered that, "when examining the question of the Islamic headscarf in the Turkish context, there had to be borne in mind the impact which wearing such a symbol, which was presented or perceived as a compulsory religious duty, may have on those who chose not to wear it"¹⁰⁵. The Court did not lose sight of the fact that there were extremist political movements in Turkey which sought to impose on society as a whole their religious symbols and conception of a society founded on religious precepts¹⁰⁶. Finally, the Court concluded that having regard to the Contracting States' margin of appreciation, the interference in issue was justified in principle and proportionate to the aims pursued, and could therefore be considered to have been "necessary in a democratic society". It therefore found no violation of Article 9.

The judgment of the Grand Chamber was widely discussed and criticised¹⁰⁷. In her dissenting opinion judge Tulkens disagreed with the

102 *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], *supra* note 83, para. 16.

103 *Leyla Şahin v. Turkey*, no. 44774/98, ECHR, 29 June 2004.

104 *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], *supra* note 83, para. 116.

105 *Ibid.*, para. 115.

106 *Ibid.*

107 See: Rorive, I. Religious Symbols in the Public Space: In Search of a European Answer. *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6): 2669–2698, p. 2680–2685; Nathwani, N., *supra* note 101; Gibson, N., *supra* note 101; Gunn, J., *supra* note 101.

manner in which the principles of secularism and equality were applied and with the way they were interpreted in relation to the practice of wearing the headscarf¹⁰⁸. Judge Tulkens criticised that firstly, the judgment did not address the applicant's argument – which the Government did not dispute – that she had no intention of calling the principle of secularism, a principle with which she agreed, into question. Secondly, there was no evidence to show that the applicant, through her attitude, conduct or acts, contravened that principle. Lastly, the judgment makes no distinction between teachers and students (see the case of *Dahlab*). Regarding the principle of equality Tulkens hesitates, if there is a connection between the ban on wearing the headscarf and sexual equality¹⁰⁹. And the majority of the Court did not even consider that excluding an adult woman from university was peculiar path to achieve gender equality¹¹⁰.

In all subsequent cases concerning wearing of religious signs by students or teachers in public schools, the Court used the same approach and reasoning as in case of *Leyla Şahin*. For instance, in the case of *Köse and 93 Others v. Turkey*¹¹¹ the ECtHR justified the ban to wear Islamic headscarves at school. The Court found that the obligation imposed on pupils to wear a school uniform and not to cover their heads at school was a general rule applicable to all pupils irrespective of their religious beliefs. Consequently, even assuming that the applicants' right to manifest their religion was interfered with, the Court found no violation of Article 9 of the Convention.

It should be mentioned that the restrictions concerning wearing of Islamic headscarves in public education institutions were applicable not only to students, but also to teachers. For instance, in the case of *Kurtulmuş v. Turkey*¹¹² an associate professor at the Faculty of Economics of the University of Istanbul was deemed to have resigned from her post on the ground that she had willfully failed to comply with the Rules on Dress applicable to Staff in State Institutions, which prohibited female members of staff from wearing a headscarf when performing their duties in educational institutions. The applicant submitted that the ban on her wearing a headscarf when teaching had violated her right guaranteed by Article 9 of the Convention to manifest

108 *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], *supra* note 83, dissenting opinion of Judge Tulkens.

109 *Ibid.*

110 Rorive, I., *supra* note 107, p. 2684.

111 *Köse and 93 Others v. Turkey* (dec.), no. 26625/02, ECHR, 24 January 2006.

112 *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), *supra* note 83.

her religion freely. The Court noted that the rules on dress applied equally to all public servants, irrespective of their functions or religious beliefs. Because public servants act as representatives of the State when they perform their duties, the rules require their appearance to be neutral in order to preserve the principle of secularism and the principle of a neutral public service as its corollary. On this subject, the Court referred to the case of *Vogt*¹¹³ and noted that a democratic State may be entitled to require public servants to be loyal to the constitutional principles on which it is founded (as it was mentioned above, in Turkey secularism is considered as one of the constitutional principles). The Court also took into account the margin of appreciation that has to be left to the States in determining the obligations on teachers in the State education system depending on the level of education concerned. Consequently, the Court found that the impugned interference was justified in principle and proportionate to the aim pursued and declared the application inadmissible.

Subsequently, the Court dealt with other cases against Turkey¹¹⁴ concerning the dismissed teachers on the ground that they had willfully failed to comply with the Rules on Dress and wore the headscarves when performing their duties in educational institutions. However, all applications were declared inadmissible and the interference was justified on the basis of secularism and neutrality of education institutions.

It could be noted that a communication against Turkey concerning the ban for a teacher to wear a headscarf was lodged with the Committee on the Elimination of Discrimination against Women. The applicant complained that by dismissing her and terminating her status as a civil servant for wearing a headscarf, the State party was said to have violated the author's right to work, her right to the same employment opportunities as others, as well as her right to promotion, job security, pension rights and equal treatment (Article 11 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women¹¹⁵). However, the communication was declared inadmissible for

---

113 *Vogt v. Germany* [GC], no. 17851/91, ECHR, 26 September 1995, para. 59.

114 *Çağlayan v. Turkey* (dec.), No. 1638/04, ECHR, 3 April 2007; *Yılmaz v. Turkey* (dec.), no. 37829/05, ECHR, 3 April 2007; *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 41296/04, ECHR, 3 April 2007; *Tandoğan v. Turkey* (dec.), no. 41298/04, ECHR, 3 April 2007.

115 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. New York, 18 December 1979.

failure to exhaust domestic remedies¹¹⁶.

France's conception of secularism is the most rigidly defined, with strictly enforced policies that keep religion out of the public sphere¹¹⁷. This applied policy was followed by several applications against France lodged with the Strasbourg Court. In the cases of *Dogru*¹¹⁸ and *Kervanci*¹¹⁹ the applicants, both Muslims, were expelled from school for refusal to remove their headscarves during physical education classes despite repeated requests to do so and for breaching the duty of assiduity by failing to participate actively in those classes. The Court found no violation of Article 9 in both cases, holding in particular that the conclusion reached by the national authorities that the wearing of a veil, such as the Islamic headscarf, was incompatible with sports classes for reasons of health or safety was not unreasonable. It accepted that the penalty imposed was the consequence of the refusal of the applicants to comply with the rules applicable on the school premises – of which they had been properly informed – and not of their religious convictions, as they alleged.

Despite massive protests across the country in 2004, the French National Assembly passed the Law on Laïcité and Conspicuous Religious Symbols in Schools. The law forbids pupils to wear any religious sign in public primary (age from 11 to 15) and secondary schools (age from 15 to 18). The ban does not concern private schools and universities. The law prohibits public school employees and students from wearing conspicuous religious symbols, including the Islamic headscarf, Jewish skullcap, Sikh turban, and large Christian crosses. However, the Law does not prohibit more discreet symbols, such as necklaces with a cross, Star of David, or hand of Fatima. In order to enforce the law, the Minister of Education issued a circular for its services, specifying practical examples of “conspicuous” symbols. The law and circular

116 *Rahime Kayhan v. Turkey*, Communication No. 8/2005, CEDAW/C/34/D/8/2005, 27 January 2006 [interactive]. [accessed on 19-03-2012]. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/decisions-views/8_2005.pdf>.

117 See, for example: Nancini, S. The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence. *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6): 2629–2668; Tarhan, G. Roots of the Headscarf Debate: Laicism and Secularism in France and Turkey. *Journal of Political Inquiry*. 2011, 4: 1–32 [interactive]. [accessed on 2012-03-19]. <<http://jpi-nyu.org/wp-content/uploads/2011/02/Roots-of-the-Headscarf-Debate-Laicism-and-Secularism-in-France-and-Turkey.pdf>>.

118 *Dogru v. France*, *supra* note 83.

119 *Kervanci v. France*, no. 31645/04, ECHR, 4 December 2008.

gave headmasters the power to decide whether particular attires were or were not acceptable, allowing them to refer to the 2004 law¹²⁰.

The law has caused outrage and prompted students or their parents apply to the domestic courts and lodge applications with the Strasbourg Court. It should be mentioned that the applications concerned not only Islamic headscarves, but Sikh turbans as well. The 2004 Law was often referred to as the anti-Islamic veil Act, but the lodged applications proved that the Law banned wearing of any conspicuous religious signs in public schools.

In 2008, six pupils lodged applications concerning their expulsion from school for wearing conspicuous symbols of religious affiliation. Four Muslims girls,¹²¹ who were wearing a headscarf or kerchief, and two boys,¹²² who were wearing a “keski”, an under-turban worn by Sikhs, were expelled from school for failure to comply with the Education Code, as they refused to remove the offending headwear. In these cases the ECtHR had indirectly assessed the Law on Laïcité and Conspicuous Religious Symbols in Schools. The Court declared the applications inadmissible, holding in particular that the interference with the pupils’ freedom to manifest their religion was prescribed by law and pursued the legitimate aim of protecting the rights and freedoms of others and public order. As to the punishment of definitive expulsion, it was not disproportionate to the aims pursued as the pupils still had the possibility of continuing their schooling by correspondence courses.

It should be noted that the issue of Islamic headscarf in public educational institutions was analysed by the Human Rights Committee, which, contrary to the Strasbourg case-law, found a violation of freedom of religion. In the case of *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*¹²³ the applicant claimed that she was a victim of violation of her right to freedom of religion, as she was excluded from the university because she wore a headscarf for religious reasons and refused to remove it. The Committee noted that the State party

120 VEIL-project. Executive summary: France [interactive]. [accessed on 19-03-2012]. <<http://www.univie.ac.at/veil/Home3/index.php?id=7,52,0,0,1,0>>.

121 *Aktas v. France* (dec.), no. 43563/08, ECHR, 30 June 2009; *Bayrak v. France* (dec.), no. 14308/08, ECHR, 30 June 2009; *Gamaleddyn v. France* (dec.), no. 18527/08, ECHR, 30 June 2009; *Ghazal v. France* (dec.), no. 29134/08, ECHR, 30 June 2009.

122 *J. Singh v. France* (dec.), no. 25463/08, ECHR, 30 June 2009; *R. Singh v. France* (dec.), no. 27561/08, ECHR, 30 June 2009.

123 *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*, Communication no. 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, 5 November 2004 [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/html/931-2000.html>>.

had not invoked any specific ground for which the restriction imposed on the author would in its view be necessary within the meaning of Article 18(3). Instead, the State party sought to justify the expulsion of the author from the university because of her refusal to comply with the ban. The Committee concluded that, in the absence of any justification provided by the State party, there had been a violation of freedom of religion. The Committee did not follow the case-law of the ECtHR and did not justify the interference on the basis of the secularism principle.

In some countries (for example, Switzerland, the United Kingdom), the issue of wearing religious garments in public educational institutions can be regulated by regional acts or rules of the institution. For example, the canton of St. Gallen (Switzerland) asked local municipalities to ban the wearing of headdresses in schools, but the Federal Commission against Racism criticised the ban as discriminatory. The school council of the municipality of Bad Ragaz followed the recommendation of the canton, but after a complaint of a 15-year-old Muslim girl over the ban with the regional education authority, the school revoked the ban¹²⁴. The decision was different in the case regarding the ban for a teacher to wear a headscarf. In the case of *Dahlab v. Switzerland*¹²⁵ the applicant, a primary-school teacher who had converted to Islam, complained of the school authorities' decision to prohibit her from wearing a headscarf while teaching. She had previously worn a headscarf in school for a few years without causing any obvious disturbance. The Court declared the application inadmissible, holding that the measure had not been unreasonable and "necessary in a democratic society". The Court accepted that it was very difficult to assess the impact that a "powerful external symbol" such as wearing a headscarf might have on the freedom of conscience and religion of very young children (pupils were aged between four and eight). The Court admitted that it could not be denied outright that the wearing of a headscarf might have some kind of "proselytising"¹²⁶ effect". The Strasbourg Court noted that "it therefore appears difficult to reconcile

---

124 U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Switzerland [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168342.htm>.

125 *Dahlab v. Switzerland* (dec.), *supra* note 83.

126 *Proselytizing* is the act of attempting to convert people to another opinion and, particularly, another religion [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Proselytism>>.

the wearing of an Islamic headscarf with the message of tolerance, respect for others and, above all, equality and non-discrimination that all teachers in a democratic society must convey to their pupils¹²⁷. Accordingly, weighing the right of a teacher to manifest her religion against the need to protect pupils by preserving religious harmony, the Court considered that, in the circumstances of the case and having regard, above all, to the tender age of the children, the authorities did not exceed their margin of appreciation.

British schools (which generally have responsibility for setting their own uniform regulations) have been the chief site of debates and disputes about female Islamic dress. The Shabina Begum *jilbab* case raised the debate to new levels of public consciousness, and the new levels of legal ruling¹²⁸. Denbigh High School prohibited Shabina Begum from wearing a *jilbab* (long and loose-fit garment) to school. In 2006, the House of Lords ruled in favour of the school and noted that it had successfully accommodated Muslim female students by permitting the wearing of the *hijab* (headscarf). Furthermore, there were other schools that she might have transferred to which would allowed her to wear *jilbab*. It should be noted that the House of Lords ruling does not prevent other schools from reaching a different conclusion on wearing the *jilbab*, and there are state and private schools in England that allow the *jilbab* (and/or *niqab*) to be part of the school uniform.

In 2006, in a widely-reported case, a teaching assistant Aishah Azmi was asked to remove her *niqab* (a veil covering all the upper body with the exception of the eyes) because it made language teaching difficult. An employment tribunal rejected Ms Azmi's case of religious discrimination, but she was awarded £1000 for victimisation (for injury to feelings) in the way the dispute was handled. This ruling does not make it illegal for other institutions that allow women to wear the *niqab* while teaching¹²⁹.

In public educational institutions the problem of display of other religious symbols could also arise. In the great majority of the States Members of the Council of Europe, the question of presence of religious symbols in State schools is not governed by any specific regulations. The presence of religious

127 *Dahlab v. Switzerland* (dec.), *supra* note 83.

128 *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, [2006] UKHL 15; [2007] 1 AC 100.

129 VEIL-project. Executive summary: UK [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://www.univie.ac.at/veil/Home3/index.php?id=7,52,0,0,1,0>>.

symbols in State schools is expressly forbidden only in a small number of member States: the former Yugoslav Republic of Macedonia, France and Georgia. It is expressly prescribed – in addition to Italy – in a few member States, namely: Austria, certain administrative regions of Germany (*Länder*) and Switzerland (*communes*), and Poland. Nevertheless, such symbols are found in the State schools of some member States where the question is not specifically regulated, such as Spain, Greece, Ireland, Malta, San Marino and Romania¹³⁰.

The question has been brought before the supreme courts of a number of member States. In Spain, the High Court of Justice of Castile and Leon, ruling in a case brought by an association militating in favour of secular schooling which had unsuccessfully requested the removal of religious symbols from schools, held that the schools concerned should remove them if they received an explicit request from the parents of a pupil (14 December 2009; no. 3250)¹³¹. In Switzerland, the Federal Court has held a communal ordinance prescribing the presence of crucifixes in primary school classrooms to be incompatible with the requirements of confessional neutrality enshrined in the Federal Constitution, but without criticising such a presence in other parts of the school premises (26 September 1990; ATF 116 1a 252)¹³². The issue of the display of religious symbols was dealt with in some regions of Switzerland as well. For example, school authorities in Stalden dismissed a teacher who had refused to teach in classrooms with a crucifix on the wall. Another school in Triengen decided to replace crucifixes with simple stone crosses following a complaint by the father of two students¹³³.

In 2006 Ms Lautsi lodged an application¹³⁴ with the ECtHR regarding the display of crucifixes in the classrooms of a public school¹³⁵. Ms Lautsi's children attended a state school where all the classrooms had a crucifix

130 *Lautsi v. Italy* [GC], *supra* note 83, paras. 26–27.

131 *Ibid.*, para. 28.

132 *Ibid.*

133 U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Switzerland [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168342.htm>.

134 *Lautsi v. Italy* [GC], *supra* note 83.

135 For more information on the case, see: Panara, C. *Lautsi v. Italy: The Display of Religious Symbols by the State*. *European Public Law*. 2011, 17(1): 139–168.

on the wall, which she considered contrary to the principle of secularism by which she wished to bring up her children. Following a decision of the school's governors to keep religious symbols in classrooms, Ms Lautsi brought administrative proceedings and complained in particular, without success, of an infringement of the principle of secularism. She complained before the Court that the display of the crucifix in the State school attended by her children was in breach of Article 9 (freedom of thought, conscience and religion) and of Article 2 of Protocol No. 1 (right to education).

The ECtHR Chamber acknowledged crucifixes as “powerful external symbols”¹³⁶ and held that a display of such symbol in the classrooms “may be emotionally disturbing for pupils of other religions or those who profess no religion”¹³⁷. The Court considered that the compulsory display of a symbol of a particular faith in classrooms restricts the right of parents to educate their children in conformity with their convictions and the right of schoolchildren to believe or not to believe. Such restrictions are incompatible with the State's duty to respect neutrality in the exercise of public authority, particularly in the field of education.

The judgment of the Chamber was met with a strong indignation and the Government of Italy asked for the case to be referred to the Grand Chamber. Several states members¹³⁸ of the Council of Europe, including Lithuania¹³⁹, intervened as third parties and submitted their written statements.

The Grand Chamber concluded that the decision whether crucifixes should be present in State-school classrooms was, in principle, a matter falling within the margin of appreciation of the respondent State. Moreover, the fact that there is no European consensus on the question of presence of religious symbols in State schools speaks in favour of that approach. Furthermore, a crucifix on a wall is an essentially passive symbol and this point is of importance, in the Court's view, particularly having regard to the

¹³⁶ *Lautsi and Others v. Italy*, no. 30814/06, ECHR, 3 November 2009, para. 54.

¹³⁷ *Ibid.*, para. 55.

¹³⁸ Armenia, Bulgaria, Cyprus, the Russian Federation, Greece, Lithuania, Malta, Monaco, Romania and the Republic of San Marino.

¹³⁹ Lithuania paid attention to the margin of appreciation given to the states to choose the ways for the implementation of rights and freedoms guaranteed by the Convention, and in the present case – the ways of implementing the principle of secularism. Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji kolegija paskelbė sprendimą Lautsi prieš Italiją byloje [interactive]. [accessed on 14-03-2012]. <<http://www.tm.lt/ezt/naujiena/119>>.

principle of neutrality. It cannot be deemed to have an influence on pupils comparable to that of didactic speech or participation in religious activities¹⁴⁰. The Court also underlined that the presence of crucifixes is not associated with compulsory teaching about Christianity and Italy opens up the school environment in parallel to other religions (it was not forbidden for pupils to wear Islamic headscarves or other symbols or apparel having a religious connotation; alternative arrangements were possible to help schooling fit in with non-majority religious practices, etc.). Finally, the Court observed that the applicant retained in full her right as a parent to enlighten and advise her children, to exercise in their regard her natural functions as educator and to guide them on a path in line with her own philosophical convictions. In its Grand Chamber judgment, the Court found no violation of Article 2 of Protocol No. 1, and it held that no separate issue arose under Article 9¹⁴¹.

The judgment of the Grand Chamber raised the discussion about “double standards” applicable to different religions. In all cases regarding the wearing of Islamic headscarves in public educational institutions, the European Court of Human rights justified the bans applied by the state on the grounds of the margin of appreciation and the principles of secularism and neutrality of the educational institutions. However, in the Crucifix case, the Court did not impose such an important role to the principle of secularism.

Recently, the issue of full-face veils in public is widely discussed¹⁴². In 2011, France became the first country in the Western world to pass legislation outlawing full facial veils in public. The legislation makes it illegal to wear garments such as the *niqab*¹⁴³ or *burqa*¹⁴⁴ anywhere in public. The Constitutional Court of France ruled that the ban on veil did not impinge upon civil liberties. However, the court made a change to the law as it was

140 *Folgerø and Others v. Norway* [GC], no. 15472/02, ECHR, 29 June 2007, para. 94; *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, no. 1448/04, ECHR, 9 October 2007, para. 64.

141 *Lautsi v. Italy* [GC], *supra* note 83.

142 Legal Comment. Bans on the Full Face Veil and Human Rights: A Freedom of Expression Perspective [interactive]. [accessed on 15-03-2012]. <<http://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/bans-on-the-full-face-veil-and-human-rights.pdf>>.

143 The *niqab* is a veil for the face that leaves the area around the eyes clear. However, it may be worn with a separate eye veil. It is worn with an accompanying headscarf. Muslim headscarves [interactive]. [accessed on 15-0302012]. <http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/beliefs/niqab_1.shtml#h2>.

144 The *burqa* (or *burka*) is the most concealing of all Islamic veils. It covers the entire face and body, leaving just a mesh screen to see through. *Ibid*.

passed by the French legislature: the law will now not apply to public places of worship where it may violate religious freedom¹⁴⁵. The French Ministry of Interior prepared a circular “for instructions on carrying out identity checks and for the issuing of fines”. According to the document, police officers do not have the right to forcibly remove a veil. “Either the person wearing the veil removes it, or else that person is conducted to a police station so that their identity can be verified,” the circular instructs. In no instance can a woman wearing a *niqab* be placed under arrest simply for wearing the full veil. But she can be held at a police station for up to four hours, held liable for a 150 euro fine and required to take a citizenship course. The circular also defines the public spaces where wearing a veil would be banned as all places open to the public, including parks, shops, cinemas, restaurants and public transport. The law also stipulates that forcing someone to wear a veil, through “abuse of authority or power”, is a much more serious criminal offence, punishable by imprisonment. The legislation does not explicitly target Muslim women, and bans any full face covering of anyone masking their identity instead. A man could be similarly fined for wearing a ski mask in a restaurant or on a bus¹⁴⁶.

One year passed after the Law was adopted and according to the Interior Minister Claude Guéant, from the date that the law was passed in April 2011, over 350 women were stopped for wearing the prohibited item, but only 20 cases were pursued to the point of a fine which could cost the women up to 150 euro¹⁴⁷.

On the same day when the law in France was passed a Muslim woman filed an application to the ECHR¹⁴⁸. The applicant is a French national, a practicing Muslim, who declares that she wears the burqa in order to comply with her faith, her culture, and her personal convictions. She emphasizes that neither her husband nor any other member of her family puts any pressure upon her to dress in this fashion. She therefore agrees not to wear the niqab in public all the time, but she wishes to be able to make the choice, under

145 Legal Comment, *supra* note 142, p. 7.

146 France readies for ban on full Islamic veil. *France 24*. 06/04/2011 [interactive]. [accessed on 15-0302012]. <<http://www.france24.com/en/20110404-islamic-veil-outlawed-next-week-france-law-burqa-niqab-ban-face-covering>>.

147 Carpenter, E. Twelve months on from the burqa ban. *The Riviera Times*. 12.04.2012 [interactive]. [accessed on 15-0302012]. <<http://www.rivieratimes.com/index.php/provence-cote-dazur-article/items/twelve-months-on-from-the-burqa-ban.html>>.

148 S.A.S. v. France, no. 43835/11, ECHR (communicated).

certain appropriate spiritual conditions, as, for example, for religious events during Ramadan. Her goal is not to create a nuisance for others, but to be able to be in accord with her own religious feelings and beliefs. She alleges a violation of several Convention rights, amongst which are her freedom of religion, her right to private life and her right not to be discriminated against. The case was communicated on 1 February 2012 to the French Government. In this case the Court will have a duty to assess the Law on “*burqa ban*”. If the Court will follow its judgment in the case of *Ahmet Arslan and Others*, the Law of France could be found in a breach of the freedom of religion.

In the case of *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*¹⁴⁹ the applicants, 127 members of a religious group known as *Aczimendi tarikati*, complained of their conviction in 1997 for a breach of the law on the wearing of headgear and of the rules on wearing religious garments in public, after having toured the streets and appeared at a court hearing wearing the distinctive dress of their group (made up of a turban, baggy trousers, a tunic and a stick). The Court found a violation of Article 9, holding in particular that there was no evidence that the applicants had represented a threat to the public order or that they had been involved in proselytism by exerting inappropriate pressure on passers-by during their gathering. The Court emphasised that in contrast to other cases, the case concerned punishment for the wearing of particular dress in public areas that were open to all, and not regulation of the wearing of religious symbols in public establishments (for example, schools), where religious neutrality might take precedence over the right to manifest one’s religion.

Following the example of France, Belgium adopted the law banning full-face veils; the necessity for such law is discussed in other countries as well (Italy, Netherlands). In 2005 Italy adopted the Antiterrorism Decree, which penalised those who attempted to hide their identity and it might affect those who chose to wear face-concealing attire, such as the niqab or burqa¹⁵⁰. Some restrictions already exist at the municipal level as well. For example, the north-western town of Novara is one of several local authorities that have already brought in rules to deter public use of the Islamic veil. In 2010, a

149 *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*, no. 41135/98, ECHR, 23 February 2010.

150 U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Italy [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168318.htm>.

fine of 500 euros was imposed on Amel Marmouri, a Tunisian woman, who was stopped by carabinieri for wearing a veil that completely covered her features¹⁵¹. Moreover, in August 2011, an Italian parliamentary commission approved a draft law which would ban women from wearing veils that cover their faces in public¹⁵².

Though there is no a national ban in Spain, in 2010 the city of Barcelona has announced a ban on full face-veils in some public spaces such as municipal offices, public markets and libraries. At least 11 cities, mostly in Catalonia, have also imposed such bans.¹⁵³ Catalonia's regional parliament, however, struck down an initiative that would have banned the burqa in all public spaces throughout the autonomous region. The proposal by the largest opposition party, the Popular Party (PP), for a nationwide ban on burqas, niqabs, or other face-covering garments or accessories in all public areas, was rejected in the chamber of deputies¹⁵⁴.

In September 2011 the lower house of the Swiss parliament has taken a first step towards banning full-face veils, voting in favour of a measure brought by the political party that spearheaded the 2009 campaign against building new minarets¹⁵⁵. But in March 2012 the National Council rejected a ban of wearing burqa in certain situations. The Council decided by a significant majority that imposing such a ban was unnecessary, since the majority of women wearing burqas in Switzerland were tourists¹⁵⁶.

---

151 Hooper, J. Imam tells Italy that wearing of veil is in tradition of the Madonna. *The Observer*. Sunday 9 May 2010 [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://www.guardian.co.uk/world/2010/may/09/muslim-women-italy-veil>>.

152 U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Italy [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168318.htm>.

153 Barcelona to ban full face veil in public areas Monday, June 14, 2010 [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://jurist.org/paperchase/2010/06/spain-city-bans-use-of-face-veil-in-public-areas-managed-by-the-city.php>>; The Islamic veil across Europe, 22 September 2011 [interactive]. [accessed on 12-03-2012]. <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-13038095>>.

154 U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Spain [interactive]. [accessed on 25-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168340.htm>.

155 The lower house of the Swiss parliament passes motion to ban full face veils 29 September 2011 [interactive]. [accessed on 25-03-2012]. <<http://blogs.reuters.com/faithworld/2011/09/29/swiss-lower-house-of-parliament-passes-motion-to-ban-full-face-veils/>>.

156 Anti-minaret group mulls burqa ban initiative. *The Local*. 07 March 2012 [interactive]. [accessed on 25-03-2012]. <<http://www.thelocal.ch/2762/20120307/>>.

There is no a national ban on the headscarves in Russia, but in contrast, the regional government of Chechnya purportedly encouraged women to wear headscarves in educational establishments and governmental offices. The Chechen President Ramzan Kadyrov continued to enforce his ban against women entering governmental institutions without headscarves¹⁵⁷.

The restrictions on the display of religious symbols can be imposed not only under special national legislation, but in pursuance of legitimate aims in the interests of public safety, for the protection of public order. Such limitations are provided in Article 9 (2) of the Convention.

In an early case of *X v. the United Kingdom*¹⁵⁸ the applicant, a Sikh, was required by his religion to wear a turban. He was convicted and fined for failing to wear a crash helmet when riding his motor cycle. He complained that the requirement to wear a crash helmet, which obliged him to remove his turban, whilst riding his motor cycle interfered with his freedom of religion. However, the Commission considered that the compulsory wearing of crash helmets is a necessary safety measure for motor cyclists and any interference that there may have been with the applicant's freedom of religion was justified for the protection of health in accordance with Article 9 (2)¹⁵⁹. The same approach was followed by the Human Rights Committee in the case concerning safety headgear at work. The applicant, a practicing Sikh, who wore a turban, claimed that his right to manifest his religious beliefs has been restricted by virtue of the enforcement of the hard hat regulations. The Committee decided that the legislation requiring that workers in federal employment be protected from injury and electric shock by the wearing of hard hats was to be regarded as reasonable and directed towards objective purposes that were compatible with the Covenant¹⁶⁰.

---

157 News media reported a series of incidents in Chechnya in which unknown men in police and military uniforms had fired paintball pellets at women who were not wearing headscarves. President Kadyrov expressed approval of the paintball attacks and said he was ready to give an award to the men who participated. According to Human Rights Watch, this practice ceased in the second half of 2010. U.S. Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report: Russia [interactive]. [accessed on 25-03-2012]. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/168335.htm>.

158 *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 7992/77, Commission, 12 July 1978.

159 At the end of 1976 an amendment to the legislation exempted Sikhs from wearing crash helmets.

160 *Karnel Singh Bhinder v. Canada*, Communication no. 208/1986, U.N. Doc. CCPR/C/37/D/208/1986, 9 November 1989 [interactive]. [accessed on 30-03-2012]. <<http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session37/208-1986.html>>.

In the case of *Phull v. France*¹⁶¹ the applicant was a practicing Sikh, who was required by his religion to wear a turban. He stated that on his return journey he was compelled by security staff at Entzheim Airport to remove his turban for inspection as he made his way through the security checkpoint prior to entering the departure lounge. The applicant complained of a violation of his right to freedom of religion by the airport authorities. The ECtHR followed the Commission's approach and considered that security checks in airports were undoubtedly necessary in the interests of public safety within the meaning of that provision. The arrangements for implementing them fell within the respondent State's margin of appreciation, particularly as the measure was only resorted to occasionally. The application was declared inadmissible.

In the case of *El Morsli v. France*¹⁶² the applicant, a Moroccan national married to a French man, was denied an entry visa to France, as she refused to remove her headscarf for an identity check by male personnel at the French consulate general in Marrakech. She alleged a violation of her rights under Article 9 and Article 8. The Court declared the application inadmissible, holding in particular that the identity check as part of the security measures of a consulate general served the legitimate aim of public safety and that the applicant's obligation to remove her headscarf was very limited in time.

The Court declared inadmissible the complaint of a Sikh in *Mann Singh v. France*¹⁶³. The applicant had tried to obtain a duplicate driving licence after the original had been stolen. His request was refused, because he did not want to pose for the identity photographs without his turban (Sikh men are required to wear a turban at all times), although the applicable rules required that a person should be "bareheaded and facing forward" on an identity photograph. The European Court of Human Rights found that the French requirement interfered with the applicant's freedom of religion, but that it was provided by law and served the legitimate aim of ensuring public safety. In this context, it was necessary for the authorities to be able to identify persons under road traffic regulations to check whether someone was authorised to drive.

---

161 *Phull v. France* (dec.), no. 35753/03, ECHR, 11 January 2005.

162 *El Morsli v. France* (dec.), no. 15585/06, ECHR, 4 March 2008.

163 *Mann Singh v. France* (dec.), no. 24479/07, ECHR, 13 November 2008.

It should be mentioned that the similar case regarding the photograph on the residence permit was lodged with the Human Rights Committee¹⁶⁴. The Committee found a violation of the freedom of religion of the applicant. The Committee chose not to follow the line of reasoning of the Strasbourg Court. The Committee observed that the State party has not explained why the wearing of a Sikh turban covering the top of the head and a portion of the forehead but leaving the rest of the face clearly visible would make it more difficult to identify the author than if he were to appear bareheaded, since he wore his turban at all times. Consequently, the Committee was of the view that the State party did not demonstrate that the limitation placed on the author was necessary within the meaning of article 18(3) of the Covenant¹⁶⁵.

It could be mentioned that in 1997 the Ministry of Interior of the Russian Federation adopted a ruling that forbade women from wearing headscarves in passport photos. However, in 2003 the Supreme Court of the Russian Federation upheld an appeal by ten Muslim women from the Republic of Tatarstan and cancelled the decree¹⁶⁶.

Another group of cases concerning the wearing or display of religious symbols in the places of detention could be mentioned. In its early jurisprudence, the European Commission of Human Rights took a fairly robust approach, seemingly willing to justify restrictions on prisoners. For example, in the case of *X v. Austria*¹⁶⁷ the Commission justified the prison authorities' refusal to allow a practicing Buddhist to grow a beard on the grounds that it would hinder identification and would violate 'public order'. It should be mentioned that the Human Rights Committee found that forced removal of the beard of a Muslim prisoner violated his freedom of religion or

---

164 *Ranjit Singh v. France*, Communication no. 1876/2009, CCPR/C/102/D/1876/2009, 22 July 2011 [interactive]. [accessed on 27-03-2012]. <http://www.ccprcentre.org/doc/OP1/Decisions/102/1876%202009%20France_en.pdf>.

165 Chaib S. O. *Ranjit Singh v. France: The UN Committee asks the questions the Strasbourg Court didn't ask in turban case* [interactive]. [accessed on 27-03-2012]. <<http://strasbourgobservers.com/2012/03/06/ranjit-singh-v-france-the-un-committee-asks-the-questions-the-strasbourg-court-didnt-ask-in-turban-case/>>.

166 *Russian Muslim Women Win Headscarves Case 15.05.2003* [interactive]. [accessed on 27-03-2012]. <<http://english.pravda.ru/russia/15-05-2003/2807-muslims-0/>>.

167 *X v. Austria* (dec.), no. 1753/63, Commission decision of 1965.

belief¹⁶⁸. In a subsequent case of *X v. the United Kingdom*¹⁶⁹, the Commission concluded that there had been no violation of Article 9 where a Sikh was required to wear prison clothing, which, as he claimed, violated his religious beliefs.

The Court also followed the same line. In the recent case of *Kovaļkova v. Latvia*¹⁷⁰ the applicant alleged that he was prevented from adequately performing the fundamental rituals of Vaishnavism (the Hare Krishna movement): he had no possibility to be alone for praying, reading religious literature, and meditating; besides that, the incense sticks were taken away from his cell. The Court considered that the impugned restrictions of the applicant's freedom of religion were proportionate to the legitimate aims sought to be achieved. The Court held that restricting the list of items permitted for storage in prison cells by excluding items (such as incense sticks) which are not essential for manifesting a prisoner's religion is a proportionate response to the necessity to protect the rights and freedoms of others.

Recently in the employment context the issue of a cross or crucifix on a chain around the neck has come into question. In 2010, two applications were lodged with the ECtHR. In the case of *Eweida v. the United Kingdom*¹⁷¹, the applicant worked part-time as a member of check-in staff for British Airways Plc, a private company and was required to wear a uniform. She decided to start wearing the cross openly, as a sign of her commitment to her faith. The applicant refused to conceal or remove the cross and was sent home without pay until such time as she chose to comply with her contractual obligation to follow the uniform code. But after the critical articles in the newspapers, British Airways changed the uniform policy and the display of religious and charity symbols was permitted where authorised.

In the second almost identical case of *Chaplin v. the United Kingdom*¹⁷² the applicant was a practicing Christian and considered it a manifestation

168 *Clement Boodoo v. Trinidad and Tobago*, Communication no. 721/1997, CCPR/C/74/D/721/1996, 15 April 2002 [interactive]. [accessed on 01-04-2012]. <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/3f588ef27.html>>.

169 *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 8231/78, Commission, 6 March 1982.

170 *Kovaļkova v. Latvia* (dec.), *supra* note 86.

171 *Eweida v. the United Kingdom*, no. 48420/10, ECHR (communicated).

172 *Chaplin v. the United Kingdom*, no. 59842/10, ECHR (communicated).

of her religion to wear visibly a crucifix on a chain around her neck. The applicant worked in the State hospital, which had a uniform policy. She was refused to wear the chain and crucifix on the ground that it might cause injury if an elderly patient pulled on it, but the applicant insisted that the visible wearing of the crucifix was an essential part of her religious faith.

The applicants complained that domestic law failed to adequately protect their right to manifest their religion, contrary to Article 9 of the Convention, taken alone or in conjunction with Article 14. In the first applicant's case, the question of the positive obligation of the State to protect the applicant's rights to freedom of religion was raised. And in the second applicant's case, the Court was asked if the interference was "necessary in a democratic society". Both cases have been communicated to the Government of the State and the hearing by the Chamber was held in September 2012 (to date the decision was not adopted). After the analysis of the case-law of the Court, it could be concluded that the Court did not find an interference with the freedom of religion or belief by requiring the applicant to fulfill his/her duties at work. The Court was of the view that this was attributable not to the actions of the state but to the choices made voluntarily by the applicants¹⁷³. If the Court will follow the same line, it is likely that in the cases regarding the cross and chain around the neck, the State will not be found in breach of the right to freedom of religion.

It should be noted that the issue of the display of religious symbols was analysed in the jurisprudence of the Strasbourg Court not only according to the Article 9, but under the Article 10 (freedom of expression) as well¹⁷⁴.

Summarising the case-law analysed above, it could be concluded that the European Court of Human Rights (as well as the Commission and Human Rights Committee) have dealt with diverse forms of religious symbols. The relevance of the issue could be proved by new applications, which raise new aspects of the display/wearing of religious symbols. And as the President of the Strasbourg Court Sir Nicolas Bratza indicated, "this may be far from

173 *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 8160/78, Commission, 12 March 1981; *Konttinen v. Finland* (dec.), no. 24949/94, Commission, 3 December 1996; *Stedman v. the United Kingdom* (dec.), no. 29107/95, Commission, 9 April 1997; *Pichon and Sajous v. France* (dec.), no. 49853/99, ECHR, 2 October 2001.

174 *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, *supra* note 85; *Wingrove v. the United Kingdom*, *supra* note 85; *İ.A. v. Turkey*, *supra* note 85. For more detail see: Gailiūtė, D. Religious Symbols in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Societal Studies*. 2012, 4(2): 777–800.

the Court's last word on the question of the wearing of religious dresses or symbols.¹⁷⁵

In its rulings the ECtHR highlighted the State's margin of appreciation and emphasized the importance of the principles of secularisms and equality. Thus, the Court acknowledged the interference with the freedom of religion, it was justified on the grounds laid down in the limitation clause (Article 9(2) of the Convention).

The jurisprudence of the Strasbourg Court raised the discussion about "double standards" applicable to different religions. In all cases regarding the wearing of Islamic headscarves in public educational institutions, the European Court of Human Rights justified the bans applied by the state on the grounds of the margin of appreciation and the principles of secularism and neutrality of the educational institutions. However, in the Crucifix case the Court did not impose such an important role to the principle of secularism. Such approach of the Court leads to the conclusion that "Islam is not compatible with the values of the Convention".¹⁷⁶

2.4. Education Consistent with Religious Convictions

The legal regulation and values of education in the European states have developed in the light of the practice of the ECtHR and the HRC in interpreting Article 9 of the ECHR, Article 2 of Protocol No. 1 of the ECHR¹⁷⁷ and Article 18(4) of the ICCPR¹⁷⁸. As has been mentioned above, in a number of cases the Court reiterated that freedom of thought, conscience and religion, as enshrined in Article 9, entails, *inter alia*, freedom to hold or

175 Bratza, N. The 'Precious Asset': Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. In: *Religion and Discrimination Law in the European Union*. Hill, M. (ed.). Trier: European Consortium for Church and State Research, 2012, p. 22.

176 Soirila, U. The European Court of Human Rights, Islam and Foucauldian Biopower. *Helsinki Law Review*. 2011, 2: 365–400, p. 368.

177 Article 2 of Protocol No. 1 provides: "No person shall be denied the right to education. In the exercise of any functions which it assumes in relation to education and to teaching, the State shall respect the right of parents to ensure such education and teaching in conformity with their own religious and philosophical convictions."

178 Article 18(4) of the ICCPR provides: "The States Parties to the present Covenant undertake to have respect for the liberty of parents and, when applicable, legal guardians to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own convictions".

not to hold religious beliefs and to practice or not to practice a religion¹⁷⁹, including the right of individuals not to be required to reveal their faith or religious beliefs and not to be compelled to assume a stance from which it may be inferred whether or not they have such beliefs¹⁸⁰. The Court accepted that Article 9 was also a precious asset for non-believers: there would be an interference with the negative aspect of this provision when a state brought about a situation in which individuals were obliged – directly or indirectly – to reveal that they are non-believers¹⁸¹. This is all the more important when such obligations occur in the context of education where Article 2 of Protocol No. 1, which is regarded as *lex specialis* in relation to Article 9 of the ECHR, comes into play¹⁸².

Under well-established jurisprudence of the ECtHR, Article 2 of Protocol No. 1 does not permit a distinction to be drawn between religious instruction and other subjects. It enjoins a state to respect parents' convictions, be they religious or philosophical, throughout the entire State education programme¹⁸³. That duty is broad in its extent as it applies not only to the content of education and the manner of its provision but also to the performance of all of the “functions” assumed by the state. The verb “respect” means more than “acknowledge” or “take into account”. The term “conviction”, taken on its own, is not synonymous with the words “opinions” and “ideas”. It denotes views that attain a certain level of cogency, seriousness, cohesion and importance¹⁸⁴.

Furthermore, the Court emphasises that by binding themselves not to “deny the right to education”, the states guarantee to anyone within their jurisdiction a right of access to educational institutions existing at a given time and the possibility of drawing, by official recognition of the studies

---

179 *Kokkinakis v. Greece*, *supra* note 7, para. 31; *Buscarini and Others v. San Marino* [GC], *supra* note 55, para. 34; *Grzelak v. Poland*, no. 7710/02, ECHR, 15 June 2010, para. 85.

180 *Alexandridis v. Greece*, *supra* note 57, para. 38; *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, para. 76; *Grzelak v. Poland*, *supra* note 179, para. 87.

181 *Grzelak v. Poland*, *ibid.*, para. 87.

182 *Folgerø and Others v. Norway* [GC], *supra* note 140, para. 54; *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, nos. 5095/71, 5920/72, 5926/72, ECHR, 7 December 1976, para. 50.

183 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, *supra* note 182, para. 51.

184 *Valsamis v. Greece*, no. 21787/93, ECHR, 18 December 1996, paras. 25 and 27; *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, *supra* note 8, paras. 36–37.

which she or he has completed, profit from the education received¹⁸⁵. It is in the discharge of a natural duty towards their children – parents being primarily responsible for the “education and teaching” of their children – that parents may require a state to respect their religious and philosophical convictions. Their right thus corresponds to a responsibility closely linked to the enjoyment and the exercise of the right to education¹⁸⁶.

However, the setting and planning of the curriculum fall in principle within the competence of the States¹⁸⁷. In particular, the second sentence of Article 2 of Protocol No. 1 does not prevent States from imparting through teaching or education information or knowledge of a directly or indirectly religious or philosophical kind. It does not even permit parents to object to the integration of such teaching or education in the school curriculum, for otherwise all institutionalised teaching would run the risk of proving impracticable¹⁸⁸. On the other hand, the second sentence of Article 2 of Protocol No. 1 implies that a state, in fulfilling the functions assumed by it in regard to education and teaching, must take care that information or knowledge included in the curriculum is conveyed in an objective, critical and pluralistic manner. The State is forbidden to pursue an aim of indoctrination that might be considered as not respecting parents’ religious and philosophical convictions¹⁸⁹.

Due to the guidelines on the implementation of the right to education consistent with religious convictions formulated mainly by the ECtHR, national jurisdictions faced a number of changes in their legal regulation. Religious education in Europe has been closely tied in with secular education. Still in most states religious education forms a part of secondary school curriculum providing for exemption from the classes of religion or giving an alternative. Of the 47 States members of the Council of Europe, 43 provide religious education classes in state schools. Only Albania, France (not including Alsace and Moselle regions), Macedonia and Montenegro are the exceptions to this rule. In Slovenia, non-confessional teaching is offered

---

185 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, *supra* note 182, para. 52.

186 *Ibid.*

187 *Valsamis v. Greece*, *supra* note 184, para. 28.

188 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, *supra* note 182, para. 53.

189 *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, para. 71.

in the last years of state education¹⁹⁰. In 25 of the 47 member States (including Turkey), religious education is a compulsory subject. However, the scope of this obligation varies depending on the State. In five countries, namely Finland, Greece, Norway, Sweden and Turkey, the obligation to attend classes in religious education is absolute. All pupils who belong to the religious faith taught in the classes are obliged to follow them, partially or fully. However, ten States allow for exemptions under certain conditions. This is the case in Austria, Cyprus, Denmark, Ireland, Iceland, Liechtenstein, Malta, Monaco, San Marino and the United Kingdom. In the majority of these countries, religious education is denominational¹⁹¹.

Ten other countries give pupils the opportunity to choose a substitute lesson in place of compulsory religious education. This is the case in Germany, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Luxembourg, the Netherlands, Serbia, Slovakia and Switzerland. In those countries, denominational education is included in the curriculum drawn up by the relevant ministries and pupils are obliged to attend unless they have opted for the substitute lesson proposed¹⁹². In contrast, 21 member States do not oblige pupils to follow classes in religious education. Religious education is generally authorised in the school system but pupils only attend if they have made a request to that effect. This is what happens in the largest group of States: Andorra, Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Croatia, Spain, Estonia, Georgia, Hungary, Italy, Latvia, Moldova, Poland, Portugal, the Czech Republic, Romania, Russia, Ukraine and Lithuania. Finally, in the third group of States, pupils are obliged to attend a religious education or a substitute class¹⁹³.

This general overview of religious education in Europe shows that, in spite of the variety of teaching methods, almost all member States offer at least one route by which pupils can opt out of religious education classes (by providing an exemption mechanism or the option of attending a lesson in a substitute subject, or by giving pupils the choice of whether or not to sign up to a religious studies class)¹⁹⁴. However, the choice itself does not guarantee that in practice the member States ensure the education consistent

---

190 *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, para. 30.

191 *Ibid.*, para. 31.

192 *Ibid.*, para. 32.

193 *Ibid.*, para. 33.

194 *Ibid.*, para. 34.

with religious convictions in line with the requirements set forth explicitly and implicitly in Article 2 of Protocol No. 1 and Article 9 of the ECHR.

Taking into account the legal regulation existing in the states, there are several situations relevant to the question of education consistent with religious convictions, which have to be distinguished and analysed: (a) obligatory instruction in a particular religion or belief or subjects involving religious elements; (b) attending lessons in a substitute subject, directly non-related to the religion; (c) coercive participation in the classes of certain type that by their nature have a potential for discussion, particularly in very religious families.

Obligatory instruction in a particular religion or belief or subjects involving religious elements, e.g. the general history of religions and ethics, has been discussed before the ECtHR in a number of cases. In interpreting the right to education consistent with religious convictions, the ECtHR consistently reiterated that under Article 2 of Protocol No. 1 it remained, in principle, within the national margin of appreciation left to the States to decide whether to provide religious instruction in public schools and, if so, what particular system of instruction had to be adopted¹⁹⁵. Nevertheless, a state was forbidden to pursue an aim of indoctrination that might be considered as not respecting parents' religious and philosophical convictions¹⁹⁶.

For checking the compliance of national legal regulation with this aim, both the ECtHR and the HRC¹⁹⁷ have developed a two steps system. First of all, the institutions analyse whether the curriculum is conveyed in an objective, critical and pluralistic manner. Priority to knowledge of one religion itself cannot be viewed as a departure from the principles of pluralism and objectivity which would amount to indoctrination, having regard to the fact that, notwithstanding the State's secular nature, a particular religion is the majority religion practiced in the state. It could be considered as remaining within acceptable limits for the purposes of Article 2 of Protocol No. 1 as long

---

195 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, *supra* note 182, para. 53.

196 *Ibid.*, para. 53; *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, para. 52.

197 The HRC emphasises that public education that includes instruction in a particular religion or belief is inconsistent with article 18.4 unless provision is made for non-discriminatory exemptions or alternatives that would accommodate the wishes of parents and guardians. General Comment No. 22, *supra* note 6.

as, as has been stated above, the information or knowledge in the syllabus is disseminated in an objective, critical and pluralist manner¹⁹⁸.

Secondly, where a state includes religious instruction, which amounts to indoctrination, in the study curriculum, it is then necessary, in so far as possible, to avoid a situation where pupils face a conflict between the religious education given by the school and the religious or philosophical convictions of their parents by providing an exemption mechanism or the option of attending a lesson in a substitute subject, or making attendance at religious studies classes entirely optional¹⁹⁹.

The recent cases decided before the ECtHR, *Folgerø and Others v. Norway*²⁰⁰ and *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*²⁰¹, showed the lack of pluralism and objectivity in a religious education and did not avoid the conflict between religious education and religious convictions of parents.

In the case of *Folgerø and Others* the Court reviewed under Article 2 of Protocol No. 1 the arrangements for a compulsory subject in Christianity, Religion and Philosophy taught during the ten years of compulsory schooling in Norway. Besides the curriculum of the subject, which was compounded by a preponderance of Christianity, the Court took into account the legal provisions of the Education Act 1998, aiming at giving pupils a Christian and moral upbringing during primary and lower secondary education, and concluded that the curriculum of the subject failed to comply with the requirements of pluralism and objectivity. Furthermore, the Court went on to analyse whether a partial exemption from the subject ensured consistency between the religious education and the religious convictions of the applicants and came to negative conclusion. The Court took into account the fact that, first of all, parents could face difficulties in identifying the parts of the teaching that they considered as amounting to the practice of another religion or adherence to another philosophy of life; secondly, the requirement to give reasonable grounds in the request for the exemption was a risk that the parents might feel compelled to disclose to the school authorities taking a decision intimate aspects of their own religious and philosophical convictions; thirdly, parental note requesting partial exemption did not

---

198 *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, para. 71.

199 *Ibid.*, para. 63; *Folgerø and Others v. Norway* [GC], *supra* note 140, para. 89.

200 *Folgerø and Others v. Norway* [GC], *supra* note 140.

201 *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140.

necessarily mean that the pupil concerned would be exempted from the part of the curriculum²⁰².

In the case of *Hasan and Eylem Zengin* the ECtHR concluded that the instruction provided in the school subject “religious culture and ethics”, which seemed to be neutral from its title, could not be considered to meet the criteria of objectivity and pluralism and to respect the religious and philosophical convictions of the applicant, a follower of the Alevi faith. The Court emphasised that the religious diversity which prevailed in the Turkish society was not taken into account as pupils received no teaching on the confessional or ritual specificities of the Alevi faith, although the proportion of the Turkish population belonging to it was very large. Furthermore, there were no appropriate means to ensure respect for parents’ convictions, as only children of Turkish nationality who belonged to the Christian or Jewish religion had the option of exemption, provided they affirmed their adherence to those religions, revealing their religious beliefs and convictions²⁰³.

The ECtHR’s position in this and other cases clearly shows that Turkey and other countries having the same system of virtuous education have either to stop making religious classes compulsory (by exemption or giving

---

202 *Folgerø and Others v. Norway* [GC], *supra* note 140, paras. 85–100. It is noteworthy that the HRC analysed the same problem and adopted an analogous position. *Leirvåg v. Norway*, Communication no. 1155/2003, CCPR/C/82/D/1155/2003, 23 November 2004. The view of the court was shared by the scholars. E.g. C. Evans highlights the danger of allowing for sole or predominant focus on the dominant religion. Where there is a religious majority in a state to which most students, parents and teachers belong and where that religion dominates the set curriculum it is quite possible for even well-meaning teachers to begin to blur the line between religious instruction and education about religion. Teachers may well have deeper knowledge about, and greater enthusiasm for, teaching their own religion than other religions or beliefs and a teacher with a deep commitment to a religious position may find it personally challenging to teach it in a neutral and objective manner. Evans, C. Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective. *Human Rights Law Review*. 2008, 8(3): 449–473, p. 464. However, one should bear in mind that the decision was supported by 9 judges out of 17 and, therefore, was the background for separate and dissenting opinions. Two judges of the Grand Chamber submitted a separate opinion stating that the Grand Chamber of the ECtHR had to declare the application inadmissible. Separate opinion of judges B. M. Zupančič and J. Borrego Borrego in the case *Folgerø and Others v. Norway* [GC]. Besides that, 8 judges (in contrast to 9 who supported the submissions of the applicants) presented a joint dissenting opinion stating that information or knowledge included in the curriculum of the subject was conveyed in an objective, critical and pluralistic manner and there was no violation of Article 2 of Protocol No. 1. Joint dissenting opinion of judges Wildhaber, Lorenzen, Birsan, Kovler, Steiner, Borrego Borrego, Hajiyev and Jebens in the case *Folgerø and Others v. Norway* [GC].

203 *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, *supra* note 140, paras. 73–74.

alternatives) or have to ensure that the syllabus treats all belief systems equally. However, in recent discussions in Turkey, experts have expressed the view that the latter is virtually impossible²⁰⁴.

The subjects that form part of virtuous education as an alternative to religious classes, e.g. ethics, have also been the object of discussions before the ECtHR. In *Grzelak v. Poland* the applicant complained about the discriminatory nature of the non-provision of courses in ethics and the resultant absence of a mark for “religion/ethics” on his school reports. The parents of the applicant systematically requested the school authorities to organise a class in ethics for him, as provided for in the Ordinance of the Minister of Education of 13 July 2007. However, no such class was organised for the applicant throughout his entire schooling at primary and secondary level due to the lack of sufficient number of pupils interested in following such a class.

The Court took the view that the provisions of Ordinance of the Minister of Education of 13 July 2007, which provided for a mark to be given for “religion/ethics” on school reports could not, as such, be considered to infringe Article 14 taken in conjunction with Article 9 of the Convention as long as the mark constituted neutral information on the fact that a pupil had followed one of the optional courses offered at school. However, the ECtHR decided that a regulation of this kind had also respected the right of pupils not to be compelled, even indirectly, to reveal their religious beliefs or lack thereof and found that the absence of a mark for “religion/ethics” would be understood by any reasonable person as an indication that the pupil did not follow religious education classes, which were widely available, and that he was thus likely to be regarded as a person without religious beliefs. In the Court’s view, the fact of having no mark for “religion/ethics” inevitably had a specific connotation and distinguished the persons concerned from those who had a mark for the subject²⁰⁵.

Interestingly, the Constitutional Court of Poland analyzed the constitutionality of the Ordinance and dismissed the arguments concerning the risk of a division between believers and non-believers. The judgment of

---

204 Buyse, A. Judgment on Non-Religious Education in Poland [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <<http://echrblog.blogspot.com/2010/06/judgment-on-non-religious-education-in.html>>.

205 *Grzelak v. Poland*, *supra* note 179, para. 94.

the Constitutional Court was based on the assumption that any interested pupil would be able to follow a class in either of the two subjects concerned, consequently, there would always be a mark on the school report for “religion/ethics”. However, the ECtHR noted that the Constitutional Court had overlooked the situation, where a pupil had no mark for “religion/ethics” on his/her school reports because the schools could not organise ethics classes despite repeated requests from his/her parents²⁰⁶.

The situation could get even more problematic if the participation in the classes of “religion/ethics” are marked and marks obtained for religious education class or ethics are included in the calculation of the “average mark”. E.g. The Ordinance of the Polish Minister of Education mentioned above introduced the rule that marks obtained for religious education class or ethics would be included in the calculation of the “average mark” obtained by a pupil in a given school year and at the end of a given level of schooling.

The situation has already been evaluated by the ECtHR, which observed that the above rule might have a real adverse impact on the situation of pupils who could not, despite their wishes, follow a course in ethics. Such pupils would either find it more difficult to increase their average mark as they could not follow the desired optional subject or might feel pressurised – against their conscience – to attend a religion class in order to improve the average of their marks²⁰⁷.

Several scholars and practitioners expressed the view that in the *Grzelak* case the Court departed from its practice in similar cases, e.g. *Saniewski v. Poland*, in which a complaint in similar situation had been declared manifestly ill-founded. In the Court’s view, there were at least three grounds that distinguished *Grzelak* case from *Saniewski* case. Firstly, different from *Saniewski*, in the *Grzelak* case the allegations concerned all the consecutive school reports of the applicant, including his leaving certificate for primary and lower secondary schools. Secondly, in the present case the Court has examined the issues raised in the light of Article 14 taken in conjunction with

---

206 *Grzelak v. Poland*, *supra* note 179, para. 95.

207 *Ibid.* It is noteworthy in this respect that the Constitutional Court of Poland in its judgment of 2 December 2009 referred to the risk that the choice of religion as an optional subject could have been the result of pressure from local public opinion, but nevertheless did not address this issue as lying outside its jurisdiction.

Article 9. Thirdly, the relevant new factor for the Court was the amended the Ordinance of the Minister of Education of 13 July 2007²⁰⁸.

Disagreeing with the finding of the Court, Judge D. Thór Björgvinsson expressed the view that quantitative difference in the facts of the case could not render the reasoning in the *Saniewski* case irrelevant in relation to the facts of the *Grzelak* case. He could not support the view that facts of the *Grzelak* case were different from those in the *Saniewski* case just in that the impugned school reports covered all of the third applicant's primary and secondary schooling, whereas in the *Saniewski* case only one report had been at issue²⁰⁹. Supporting the position of the judge, A. Buyse noted that it seemed rather that nine years later the Court simply took a different position. It would have been clearer if it had argued so²¹⁰.

Another example is the recent *Appel-Irrgang* case concerning the mandatory ethics classes for pupils of grade 7 to 10, which the applicants considered to be contrary to their Protestant belief. Regarding the applicants' claims that the ethics classes were not neutral, the Court observed that according to the relevant provisions of the Berlin School Act that envisaged the requirement the aim of the ethics classes was to examine fundamental questions of ethics independently of pupils' cultural, ethnic and religious origins and that the classes were therefore in conformity with the principles of pluralism and objectiveness established by Article 2 of Protocol No. 1. Addressing the applicants' complaint that despite the Christian tradition of Germany the Christian religion was not adequately represented in the ethics course, the Court noted that it fell within a State's margin of discretion to decide whether or not a school curriculum was, in view of the country's tradition, to dedicate more attention to a particular religion and whether ethics should be taught in separate classes. As regards the applicants' claims that the ethics course was contrary to their religious belief, the Court observed that neither the School Act nor the curriculum gave priority to one particular belief; moreover, nothing impeded the first applicant from continuing to attend the Protestant religion course offered by the school²¹¹.

---

208 *Grzelak v. Poland*, *supra* note 179, para. 98.

209 Partly dissenting opinion of Judge David Thór Björgvinsson in the case *Grzelak v. Poland*, para. 8 (vii).

210 Buyse, A., *supra* note 204.

211 *Appel-Irrgang v. Germany* (dec.), no. 45216/07, ECHR, 20 October 2009.

The third group of cases and activities is related to the compulsory participation in the classes of certain type that by their nature have potential for discussion, e.g. sexual education. In essence, these cases do not differ in argumentation from the cases concerning attendance of the subjects, alternative to religious classes, where the ECtHR employs the test of objectiveness and emphasises the margin of appreciation enjoyed by the states in construction of school curriculum.

Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, which concerned the conscientious objection to sex education in school, was one of the first cases to be dealt before the ECtHR in the light of Article 2 Protocol No. 1. Deciding the case in favour of the respondent government, the Court proposed a restrictive interpretation of the parents' rights with regard to the religious and philosophical orientation of their children's education²¹². The ECtHR concluded that the attempts to warn pupils against phenomena the state viewed as disturbing, for example, the excessive frequency of births out of wedlock, induced abortions and venereal diseases, were very general in character and did not entail overstepping the bounds of what a democratic State might regard as the public interest. In the opinion of the Court, the legislation in dispute did not attempt at indoctrination aimed at advocating a specific kind of sexual behavior and thus could not offend the applicants' religious and philosophical convictions²¹³.

The recent complaint in the case *Dojan and Others v. Germany* was also rejected as manifestly ill-founded as there was no indication that the classes and activities at issue had questioned the consistency of children's education with their parents' religious convictions. Neither had the school authorities manifested a preference for a particular religion or belief within those activities. The sex education classes, from which the applicants had requested exemption for their children, were aimed at the neutral transmission of knowledge about procreation, contraception, pregnancy and childbirth, based on current scientific and educational standards. The goal of the theatre workshop had been to raise awareness of sexual abuse of children with a view to its prevention. The carnival celebrations had not been accompanied by any religious activities and the possibility of attending alternative activities

212 Martínez-Torrón, J. The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal Law Religion*. 2012, 1(1): 1–25.

213 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, *supra* note 140, paras. 54–55.

had aimed to accommodate the moral and religious convictions of children and parents belonging to the Christian Evangelical Baptist community as far as possible. The Court underlined that the Convention did not guarantee the right not to be confronted with opinions that were opposite to one's own convictions. The applicants had furthermore been free to educate their children after school and at weekends in conformity with their religious convictions²¹⁴.

To conclude, the majority of the European states seek to avoid indoctrination in state education and teaching offering exemption mechanisms or lessons in substitute subjects, or by giving pupils the choice of whether or not to sign up to a religious study class. However, as it is clear from the practice of the ECtHR, the exemption or choice itself does not guarantee that in practice the member states ensure the education consistent with religious convictions in line with the requirements set forth explicitly and implicitly in Article 2 of Protocol No. 1 and Article 9 of the ECHR. Although a state enjoys wide discretion in setting and planning the school curriculum, it must guarantee that the information and knowledge in the curriculum is conveyed in an objective, critical and pluralistic manner, and the individuals seeking to benefit from the exemptions or alternatives are not obliged to reveal their belief or the fact that they are non-believers, and do not appear in the position from which it may be inferred whether or not they have such beliefs.

2.5. Conscientious Objection to Military Service

Historically, in most of the countries conscientious objection was directly related to conscription that, although allowed by international human rights treaties²¹⁵, nowadays in majority of the jurisdictions is changed by professional military service. Almost all the States members of the European Council, which have ever had or still have compulsory military service, introduced laws at various points recognising and implementing the right to conscientious objection. The earliest was the United Kingdom in 1916,

---

214 *Dojan and Others v. Germany* (dec.), no. 319/08, ECHR, 13 September 2011.

215 Taylor, P. M. *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. New York: Cambridge University Press, 2005, p. 148.

followed by Denmark (1917), Sweden (1920), the Netherlands (1920-1923), Norway (1922), Finland (1931), Germany (1949), France and Luxembourg (1963), Belgium (1964), Italy (1972), Austria (1974), Portugal (1976) and Spain (1978)²¹⁶.

In the United Kingdom, conscription became a major issue in March 1916 when men in Britain (conscription was not applied in Ireland) between 18 and 41 (later extended to 51) became liable for call-up to full time service in the army for the duration of the First World War. After intense debate, the Military Service Act of 1916 provided that exemption could be obtained on the ground of “a conscientious objection to the undertaking of combatant service”. Similar provisions were made in the Military Training Act 1939, the National Service (Armed Forces) Act 1939, and its successors which continued conscription into the post-war period. Currently, no statutory provision has been made for conscientious objection in the regular armed forces, but it is included in Queen’s Regulations for the Army, and in other internal documents in the Navy and Air Force. Each one of the three services has its own regulations governing the right to conscientious objection²¹⁷.

In Italy, the right to conscientious objection was legally recognised in 1972. Legal provisions for conscientious objection are laid down in the 1998 Law on Conscientious Objection No. 230/1998. If conscription is reintroduced in case of war or national emergency, conscientious objectors will be called up to serve in civil protection or the Red Cross (Article 13.4)²¹⁸. In addition, according to Article 2 of the 1998 Law on Conscientious Objection, the right to conscientious objection to military service does not apply to those “who have presented a request within less than two years to serve in the Military Armed Forces” or any other governmental institutions which involve the use of weapons. This restriction practically excludes professional soldiers from claiming the right to conscientious objection²¹⁹.

216 *Bayatyan v. Armenia* [GC], no. 23459/03, ECHR, 7 July 2011, para. 46.

217 Conscientious Objection in Britain. An introductory guide [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <<http://www.ppu.org.uk/coproject/guide.html>>.

218 English translation of Law 230/1998 (New Rules on Conscientious Objection), www.arciserviziocivile.it/entereng.html. Cited in: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, p. 40 [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <<http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/42b141794.pdf>>.

219 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 40.

In Germany, the first steps related to the recognition of conscientious objection were taken in 1949, including the right in Article 4b of the 1949 Constitution. Legal provisions were laid down in the 2003 Law on Conscientious Objection, which replaced the previous 1983 Law on Conscientious Objection²²⁰. According to Article 1 of the Law on Conscientious Objection, Conscientious objector's status is to be granted to those who refuse military service for reasons of conscience as described in the Constitution²²¹.

In Spain, the right to conscientious objection was included in the Spanish Constitution in 1978, after which the Law on Conscientious Objection No. 48/1984 was introduced in 1984²²². Currently the conscientious objection is regulated by the Law on Conscientious Objection and social service of 1998. Article 1 of the Law provides that instead of military service a conscientious objector has to do social service unrelated to the use of weapon and any military structure²²³.

In France, the right to conscientious objection was legally recognised in 1963. The French Conscientious Objection legislation was restrictive and did not comply with international standards on conscientious objection. Applications of conscientious objectors could only be made before starting military service and not by serving conscripts, and substitute service lasted twice as long as military service. With the suspension of conscription in 2002, the 1983 Law on Conscientious Objection No. 83/605 became applicable only to men born before 31 December 1978²²⁴.

---

220 Law on Conscientious Objection [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/kdvg_2003/inhalt.html>. Cited in: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 33.

221 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, p. 33, *supra* note 218.

222 Regional Network for Conscientious Objection 'Objection for Peace': To Europe Through Conscientious Objection and Civilian Service, report regional conference, Sarajevo, September 2004. Cited in: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 65.

223 Ley 22/1998, de 6 de julio, reguladora de la Objeción de Conciencia y de la Prestación Social Sustitutiva [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/l22-1998.html>.

224 European Bureau for Conscientious Objection/Heinrich Böll Foundation (2000). Cited in: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 29.

A big wave of recognition of conscientious objection ensued in the late 1980s and the 1990s, when almost all the then or future member States introduced such a right into their domestic legal systems. These include Poland (1988), the Czech Republic and Hungary (1989), Croatia (1990), Estonia, Moldova and Slovenia (1991), Cyprus, the former Federal Republic of Yugoslavia (which in 2006 divided into two member States: Serbia and Montenegro, both of which retained that right) and Ukraine (1992), Latvia (1993), the Slovak Republic and Switzerland (1995), Bosnia and Herzegovina, Lithuania and Romania (1996), Georgia and Greece (1997), and Bulgaria (1998)²²⁵.

Switzerland was one of the last Western European countries to recognise the right to conscientious objection and provide for a substitute service outside the armed forces²²⁶. The right to conscientious objection was legally recognised with the 1995 Law on Civilian Service. In 1999, the right to conscientious objection was included in Article 59 of the new Constitution, which envisaged that every Swiss man had to render military service and statute had to provide for an alternative service. Respectively, Article 1 of the Law on Civilian Service provides, that “those liable for compulsory military service who can credibly assert that performing military service is incompatible with their conscience, must perform civilian substitute service”²²⁷.

The legal background of the right to conscientious objection in Lithuania is Article 139 of the Constitution of the Republic of Lithuania of 1992, according to which citizens of the Republic of Lithuania are to serve in the national defense or to perform alternative service in the manner established by law. Further provisions for conscientious objection are embedded in the Law on National Conscription, amended in 1 September 2011, namely Article 17, which provides for the possibility to be exempted from the national conscription due to religious or pacifist beliefs²²⁸.

---

225 *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216, para. 47.

226 The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 69.

227 *Ibid.*, p. 68.

228 Republic of Lithuania Law on National Conscription. *Official Gazette*. 1996, No. 106-2427 [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_?p_id=403776>.

From the remaining member States Macedonia, which as early as in 1992 had provided for a possibility to perform non-armed military service, introduced a genuine alternative civilian service in 2001. Russia and Albania, which in 1993 and 1998 respectively had constitutionally recognised the right to conscientious objection, fully implemented it through laws in 2004 and 2003 respectively. Azerbaijan constitutionally recognised the right to conscientious objection in 1995 but no implementing laws have yet been introduced. Conscientious objectors are not recognised in Turkey²²⁹.

As in case of Germany, Spain and Lithuania, in Russia the introduction of conscientious objection was of constitutional nature. The right to conscientious objection was enshrined in Article 59.3 of the Constitution, according to which citizens “whose convictions and faith are at odds with military service [...] shall have the right to the substitution of an alternative civil service for military service”. Although the right to conscientious objection was included in the Constitution in 1993, further legislation was only introduced in 2002 when the State Duma passed the Federal Bill on Alternative Civilian Service²³⁰.

As to the content of conscientious objection, it is important to identify the background and *rationae temporis* of the implementation of the right. In most of the member States where conscientious objection is recognised and fully implemented, conscientious objector status could or can be claimed on the basis not only of religious beliefs but also of a relatively broad range of personal beliefs of a non-religious nature, the only exceptions being Romania and Ukraine, where the right to claim conscientious objector status is limited to religious grounds alone. In some member States the right to claim conscientious objector status only applied or applies during peacetime, as in Poland, Belgium and Finland, while in others, like Montenegro and the Slovak Republic, the right to claim such status by definition applies only in time of mobilisation or war. Finally, some member States, like Finland, allow certain categories of conscientious objectors to be exempted also from alternative service²³¹.

---

229 *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216, para. 48.

230 English translation of the Law on Alternative Civilian Service [interactive]. [accessed on 05-03-2012]. <www.zivi-ru.org>. Cited in: The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation, *supra* note 218, p. 58.

231 *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216, para. 49.

Due to the changes of national legal regulation, the case-law of international institutions concerning conscientious objection had two different trends of development. Initially both, the HRC and the ECtHR, were of the view that the relevant international documents did not guarantee the right to conscientious objection. A complaint brought by a Finnish conscientious objector, who was criminally prosecuted because of his refusal to perform military service for serious moral considerations based on his ethical convictions, was declared inadmissible as incompatible with the provisions of the ICCPR. The HRC considered that the Covenant did not provide for the right to conscientious objection; neither Article 18²³², nor Article 19²³³ of the Covenant, especially taking into account paragraph 3 (c) (ii) of Article 8²³⁴, could be construed as implying that right²³⁵.

The European Commission of Human Rights stood on exactly the same position in its case-law for many years, starting from the case of *Grandrath v. the Federal Republic of Germany*. The Commission analysed whether a minister of Jehovah's Witnesses, who was convicted for refusing to perform substitute civilian service and alleged that he was discriminated against in comparison with Roman Catholic and Protestant ministers, exempted from this service, could rely on Articles 9 and 14 of the ECHR. The Commission took the view that while Article 9 guaranteed the right to freedom of thought, conscience and religion in general, Article 4 of the Convention²³⁶ contained

232 Article 18 (1) reads as follows: "Everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include freedom to have or to adopt a religion or belief of his choice, and freedom, either individually or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practice and teaching".

233 Article 19 (1) and (2) reads as follows: "1. Everyone shall have the right to hold opinions without interference. 2. Everyone shall have the right to freedom of expression; this right shall include freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of frontiers, either orally, in writing or in print, in the form of art, or through any other media of his choice".

234 Paragraph 3 (c) (ii) of Article 8 reads as follows: „No one shall be required to perform forced or compulsory labour; [...] (c) For the purpose of this paragraph the term "forced or compulsory labour" shall not include: [...] (ii) Any service of a military character and, in countries where conscientious objection is recognized, any national service required by law of conscientious objectors [...]".

235 *L.T.K. v. Finland*, Communication no. 185/1984, U.N. Doc. CCPR/C/25/D/185/1984, 9 July 1985, para. 5.2.

236 Article 4 (3) (b) of the ECHR reads as follows: "No one shall be required to perform forced or compulsory labour [...] (3) For the purpose of this article the term "forced or compulsory labour" shall not include: [...] (b) any service of a military character or, in case of conscientious objectors in countries where they are recognized, service exacted instead of compulsory military service".

a provision, which expressly dealt with the question of compulsory service exacted in the place of military service in the case of conscientious objectors. It concluded that, since Article 4 expressly recognised that civilian service might be imposed on conscientious objectors as a substitute for military service, objections of conscience did not, under the Convention, entitle a person to exemption from such service²³⁷.

Similarly, in the case of *X. v. the Federal Republic of Germany*, where the applicant complained of the revocation of a stay of execution of a sentence of four months imprisonment, imposed on him for refusing to perform civilian service after he failed to negotiate a service agreement to do social work in a hospital or other institution, the Commission reiterated that since the text of Article 4 (3) (b) of the ECHR expressly recognised that conscientious objectors might be required to perform civilian service in substitution for compulsory military service, conscientious objection did not imply a right to be exempted from substitute civilian service²³⁸.

In the case of *X. v. Austria*, where the applicant asked to exempt him from the military service because for him as for a Roman Catholic it was impossible to serve as an armed combatant, the Commission found that Article 9, as qualified by Article 4 (3) (b) of the Convention, did not impose on a State the obligation to recognise conscientious objectors and, consequently, not to make special arrangements for the exercise of their right to freedom of conscience and religion as far as it affected their compulsory military service. Thus, in Commission's opinion, the Convention did not prevent a State, which had not recognised conscientious objectors, from punishing those who refused to do military service²³⁹.

In the case of *N. v. Sweden*, where a pacifist, convicted for refusing to perform compulsory military service, alleged to be a victim of discrimination,

237 *Grandrath v. the Federal Republic of Germany* (dec.), no. 2299/64, Commission, 12 December 1966.

238 *X. v. the Federal Republic of Germany* (dec.), no. 7705/76, Commission, 5 July 1977. Furthermore, it should be observed in this connection that at that time in nearly all State members of the Council of Europe that recognised conscientious objection, the refusal to perform substitute service was either treated as equivalent to the offence of desertion or much more commonly constituted a separate offence liable to imprisonment. Legal position of conscientious objectors in the Member States of the Council of Europe. Documents of the Legal Affairs Committee of the Parliamentary Assembly, AS/Jur (28) 24 and 25, cited by the Commission in *X. v. the Federal Republic of Germany* (dec.).

239 *X. v. Austria* (dec.), no. 5591/72, Commission, 2 April 1973.

since members of various religious groups were exempted from service, the Commission did not find the violation of Article 14 in conjunction with Article 9 of the Convention as, in the Commission's view, it was not discriminatory to limit exemption from military service and substituted service to conscientious objectors belonging to a religious community which required of its members general and strict discipline, both spiritual and moral, such as the Jehovah's Witnesses²⁴⁰.

In two cases the issue of conviction for conscientious objection was brought before the ECtHR. However, in both cases the Court did not find it necessary to examine the question of applicability of Article 9 and decided to deal with the issue under other provisions of the Convention, namely Articles 14 and 3²⁴¹.

The change of interpretation of the right to conscientious objection at international level first took place in the practice of the HRC which in its decision in the case of *J.P. v. Canada* of 1991 accepted for the first time that Article 18 of the ICCPR protected the right to hold, express and disseminate opinions and convictions, including conscientious objection to military activities²⁴². The position was replicated in the General Comment no. 22 on Article 18, providing that the Covenant did not explicitly refer to a right to conscientious objection, but the Committee believed that such a right could be derived from Article 18, inasmuch as the obligation to use lethal force might seriously conflict with the freedom of conscience and the right to manifest one's religion or belief²⁴³.

A further development in the HRC's position occurred in its views adopted on 3 November 2006 in the cases of *Yeo-Bum Yoon v. Republic of Korea* and *Myung-Jin Choi v. Republic of Korea*, in which the HRC for the first time had to deal with complaints of two convicted Jehovah's Witnesses with respect to a country where the right to conscientious objection was not recognised. The Committee noted that Article 8 (3) of the ICCPR excluded

240 *N. v. Sweden* (dec.), no. 10410/83, Commission, 11 October 1984.

241 *Thlimmenos v. Greece*, no. 34369/97, ECHR, 6 April 2000, paras. 43 and 53; *Ülke v. Turkey*, no. 39437/98, ECHR, 24 January 2006, paras. 53–54 and 63–64. Cited by: *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216, para. 97.

242 *J.P. v. Canada*, Communication no. 446/1991, U.N. Doc. CCPR/C/43/D/446/1991, 7 November 1991.

243 General Comment No. 22, *supra* note 6, para. 11.

from the scope of forced or compulsory labour any service of a military character and, in countries where conscientious objection was recognised, any national service required by law of conscientious objectors. Article 8 of the Covenant itself neither recognised nor excluded a right of conscientious objection, thus, the claim before the Committee was to be assessed solely in the light of Article 18 of the Covenant²⁴⁴.

The landmark decision demonstrating the change of practice in the interpretation of Article 9 ECHR was adopted by the Grand Chamber in 2011 in the case *Bayatyan v. Armenia*²⁴⁵. The Grand Chamber overruled the judgment of the Chamber, which relied on the well-established practice of the Commission leaving the choice of recognising conscientious objectors to each state. Relying on the developments concerning recognition of the right to conscientious objection in various international fora, i.e. the recent interpretation by the HRC of the provisions of the ICCPR (Articles 8 and 18), Article 10 (2) of the Charter, the provisions of the Charter of Fundamental Rights of the European Union²⁴⁶, the position of the Council of Europe²⁴⁷, the Court took the view that it was not possible to confirm the case-law established by the Commission, and that Article 9 should no longer be read

---

244 *Yeo-Bum Yoon v. Republic of Korea and Myung-Jin Choi v. Republic of Korea*, Communication nos. 1321/2004 and 1322/2004, U.N. Doc. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004, 23 January 2007, para. 8.2.

245 *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216. The case concerned the conviction of a conscientious objector - a Jehovah's Witness - for his refusal to perform military service. He was imprisoned despite Armenia's undertaking, when joining the Council of Europe on 25 January 2001, to introduce civilian service as an alternative to compulsory military service within three years and to pardon all conscientious objectors sentenced to imprisonment.

246 Article 10 (2) of the Charter explicitly states that the right to conscientious objection is recognised in accordance with the national laws governing the exercise of this right.

247 Both the PACE and the Committee of Ministers have also on several occasions called on the member States, which had not yet done so, to recognise the right to conscientious objection. Furthermore, recognition of the right to conscientious objection became a pre-condition for admission of new member States into the organisation. In 2001 the PACE, having reiterated its calls made previously, stated specifically that the right to conscientious objection was a fundamental aspect of the right to freedom of thought, conscience and religion enshrined in the Convention. In 2010 the Committee of Ministers, relying on the developments in the HRC case-law and the provisions of the European Union Charter of Fundamental Rights, also confirmed such interpretation of the notion of freedom of conscience and religion as enshrined in Article 9 of the Convention and recommended that the member States ensure the right of conscripts to be granted conscientious objector status. *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216, para. 107.

in conjunction with Article 4 § 3 (b)²⁴⁸. In this respect, the Court noted that Article 9 did not explicitly refer to a right to conscientious objection. However, it considered that opposition to military service, where it was motivated by a serious and insurmountable conflict between the obligation to serve in the army and a person's conscience or his deeply and genuinely held religious or other beliefs, constituted a conviction or belief of sufficient cogency, seriousness, cohesion and importance to attract the guarantees of Article 9 of the ECHR²⁴⁹.

In a separate dissenting opinion Judge Gyulumyan criticised the position of the Grand Chamber by presenting two major arguments. First of all, various European institutions did not consider the right to conscientious objection to be a part of the ECHR²⁵⁰ and the Court could not broaden the rights protected when the Convention itself left the recognition of particular rights to the discretion of the Contracting Parties. Secondly, a state could not be blamed for following the existing case-law, which did not guarantee, as such, any right to conscientious objection, and for not implementing an approach reflecting the developments that only had come about at a later date²⁵¹.

---

248 Interestingly, the Chamber, whose decision was overruled, took into account that the majority of the Member States of the Council of Europe had adopted laws providing for alternative service for conscientious objectors, but this fact in its view could not be relied upon to hold a state, which had not done so, to be in violation of its obligations under the Convention.

249 *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216.

250 In its Recommendations 1518 (2001) and 1742 (2006), the Parliamentary Assembly of the Council of Europe recommended that the Committee of Ministers incorporated the right of conscientious objection into the Convention by means of an additional protocol – a proposal that was not accepted by the Committee of Ministers. Like the Parliamentary Assembly, the European Parliament considered that the right to conscientious objection was inherent in the concept of freedom of thought, conscience and religion and also called for the incorporation of that right into the Convention. Separate dissenting opinion of Judge Gyulumyan in the case *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216.

251 The judge pays attention to the fact that it was only in its most recent recommendation of 2010 that the Committee of Ministers of the Council of Europe considered the right to conscientious objection as an integral part of the freedom of conscience and religion under Article 9, in the light of developments in the international arena. The European Union Charter of Fundamental Rights, adopted in December 2000, which recognises the right to conscientious objection under the right to freedom of thought, conscience and religion, entered into force only in December 2009. Separate dissenting opinion of Judge Gyulumyan in the case *Bayatyan v. Armenia* [GC], *supra* note 216.

Despite the criticism, the position of the Grand Chamber was followed in a number of cases against Turkey and Armenia (*Erçep v. Turkey*²⁵², *Feti Demirtaş v. Turkey*²⁵³, *Bukharatyan v. Armenia*²⁵⁴, *Tsaturyan v. Armenia*²⁵⁵), where there was no alternative civilian service for conscientious objectors. In both states, all citizens declared fit for national service were required to report for duty when called up and to perform military service. No alternative civilian service existed. Conscientious objectors had no option but to refuse to enroll in the army if they wished to remain true to their convictions. In the Court's opinion, in so doing, they laid themselves open to a sort of "civil death" because of the numerous sets of criminal proceedings which the authorities invariably brought against them; they could face prosecution for the rest of their lives. The Court considered that that situation was not compatible with law enforcement in a democratic society²⁵⁶.

These judgments altogether show a significant move towards clear recognition of the right to conscientious objection as a constituent part of the freedom of thought, conscience and religion. Although it is clear that the right can be limited in certain circumstances, especially when national security is at stake, in the absence of particular conditions persons can benefit from conscientious objection. However, current developments of the ECtHR practice will clearly bring new challenges and the institutions will soon be asked to deal with questions related the excessive length of alternative service and exemption from it.

---

252 *Erçep v. Turkey*, no. 43965/04, ECHR, 22 November 2011, paras. 64–65.

253 *Feti Demirtaş v. Turkey*, no. 5260/07, ECHR, 17 January 2012.

254 *Bukharatyan v. Armenia*, no. 37819/03, ECHR, 10 January 2012.

255 *Tsaturyan v. Armenia*, no. 37821/03, ECHR, 10 January 2012.

256 *Erçep v. Turkey*, *supra* note 252, para. 63.

Conclusions

The content of the freedom of religion in international human rights law is interpreted broadly. The choice to adopt broad interpretation of the freedom of religion is taken into account due to the fact that provisions regarding the freedom of religion protect theistic, non-theistic and atheistic beliefs, as well as the right not to profess any religion or belief. The national practice of the member States of the Council of Europe disclosed that most countries intended to embrace similar broad interpretation in national legislation, however, the example of France indicated that some countries preferred to define the content of religion by extracting substantive elements composing the content of the freedom of religion.

In this regard, it is worth noting that freedom of religion is absolute, nonetheless the manifestation of religion or belief may be limited under very specified conditions. The universal and regional human rights documents permit human rights limitations in order to protect public safety, morals and security. It should be mentioned that the states either establish grounds for the limitation in its national legislation which may be directly transposed from the international human rights documents (Republic of Lithuania), or introduce additional and more detailed limitation criteria (Russian Federation and Italy). In rare cases, some countries avoid listing concrete limitation grounds (the case of United Kingdom), since the European Convention on Human Rights is directly applicable as it comprises a part of national law. Whatever the model of limitation clauses States have chosen, the proportional application of the law in the present situation is of utmost importance. The principle of proportionality needs to be respected in order that the state would not breach the permissible boundaries of limitation.

The practice of the European Court of Human Rights and the Human Rights Committee indicates that the states nevertheless breach the limits of the protected right. Thus the limitation of the right extends beyond the permissible grounds. The analysis of the selected countries shows that the states meet the challenges in securing the freedom of religion when speaking of the construction of religious buildings (namely construction of minarets), the use of religious oaths, display of religious symbols and other cases.

The ban on the construction of minarets is particularly important in the case of Switzerland, which banned the construction of minarets by a constitutional provision. While individual petitions claiming the violation of human rights are still pending in the European Court of Human Rights, the issue discloses a much deeper problem rooted in the inter-relations between the Swiss constitutional norms and international obligations. The conflict leads to the possibility to review the constitutional provisions and the limits of direct democracy.

The situation is quite different with regard to the use of religious oaths. Many members of the Council of Europe include either alternative text with a religious affirmation (Republic of Lithuania, Germany) or exclude the religious affirmation from the text at all (Russia, France), however in some countries such as Greece, San Marino and United Kingdom the issue remains problematic due to its use in legal process or in political process for persons who might not have any religious convictions, but nevertheless are obligated to swear religious oaths. The decisions adopted by the Court in the cases against Greece and San Marino revealed importance to present day with regard to non-believers.

The role of religious symbols, including wearing religious garments in school and displaying religious symbols in public, has been, and continues to be, a matter of controversy in a number of countries. Students or teachers observing religious dress codes, including Islamic headscarves and Sikh turbans, employees wearing crosses and chains around their neck have in some countries been expelled from schools, denied access to higher education, suspended from their jobs or their other rights were restricted.

France is the only country from the ones that we have selected where it is strictly forbidden to wear conspicuous religious symbols at schools. In other countries (Switzerland, United Kingdom) this issue is left for the regulation at institutional level. France's rigidly defined concept of secularism led to applications being lodged with the ECtHR. Thus it is not surprising that most cases regarding the wearing of religious symbols are brought against France and Turkey as well, as the principle of secularism in educational institutions is also very important in this country. In most of the cases, having regard to the Contracting States' margin of appreciation, the European Court of Human Rights justified the interference as "necessary in a democratic society"

in pursuance of the legitimate aim of protecting the rights and freedoms of others and of public order. However, the judgment in “Crucifix” case, where the Court did not find that hanging crucifixes in classrooms violated the freedom of religion, raised the discussion about “double standards” applicable to different religions. Consequently, pending cases regarding the ban on the full-face veil in France and the prohibition to wear a cross and chain around the neck at work, could draw a new line in the jurisprudence of the European Court of Human Rights.

Although the majority of States members of the Council of Europe still provide religious education classes in state schools, most of them offer exemption mechanisms or lessons in substitute subjects, or give pupils the choice of whether or not to sign up to a religious study class in order to comply with the prohibition of indoctrination. However, the ECtHR’s decisions in cases of *Folgerø*, *Hasan and Eylem Zengin* and *Grzelak* show, that the exemption or choice itself does not guarantee that in practice the member states ensure that the information and knowledge in the curriculum is conveyed in an objective, critical and pluralistic manner, and the individuals seeking to benefit from the exemptions or alternatives are not obliged to reveal their belief or the fact that they are non-believers, and do not appear in the position from which it may be inferred whether or not they have such beliefs.

The recent practice of the ECHR shows a significant move towards a clear recognition of the right to conscientious objection as a constituent part of the freedom of thought, conscience and religion. Although it is clear that the right can be limited in certain circumstances, especially when national security is at stake, in the absence of particular conditions, an individual can benefit from conscientious objection if a person demonstrates serious and insurmountable conflict between the obligation to serve in the army and the person’s conscience or his or her deeply and genuinely held religious or other beliefs.

Naudoti šaltiniai / References

Teisės aktai / Legislation

1. Basic Law (Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland) of 23 May 1949 as amended on 29 July 2009 (BGBl.I 2248).
2. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. New York, 18 December 1979.
3. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. Proclaimed by General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981.
4. Ley 22/1998, de 6 de julio, reguladora de la Objeción de Conciencia y de la Prestación Social Sustitutiva.
5. Lietuvos Respublikos karo prievolės įstatymas. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 106-2427.
6. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*. 1992, Nr. 33-1014.
7. Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 89-1985, aktuali redakcija 2009, Nr. I-1057.
8. Rusijos Federacijos Federacinis įstatymas Nr. 125-Fz „Dėl Sąžinės ir religinių asociacijų laisvės“.
9. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 77-3288.
10. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 68-2497.
11. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, iš dalies pakeista Protokoliais Nr. 11 ir Nr. 14. *Valstybės žinios*. 2011, Nr. 156-7390.

*EŽTT (Komisijos) praktika / ECHR (Commission) Case-Law**

1. *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*, no. 41135/98, ECHR, 23 February 2010.
2. *Aktas v. France* (dec.), no. 43563/08, ECHR, 30 June 2009.
3. *Alexandridis v. Greece*, no. 19516/06, ECHR, 21 February 2008.
4. *Al-Zarka v. Switzerland*, no. 9113/10, ECHR (pending).
5. *Appel-Irrgang v. Germany* (dec.), no. 45216/07, ECHR, 20 October 2009.
6. *Association Ligue de Musulman de Suisse and Others v. Switzerland* (dec.), no. 66274/09, ECHR, 28 June 2011.
7. *Baechler v. Switzerland*, no. 66270/09, ECHR (pending).
8. *Bayatyan v. Armenia* [GC], no. 23459/03, ECHR, 7 July 2011.
9. *Bayrak v. France* (dec.), no. 14308/08, ECHR, 30 June 2009.

---

* The HUDOC database (case-law of the European Court of Human Rights). <hudoc.echr.coe.int/sites/eng/>.

10. *Bukharatyan v. Armenia*, no. 37819/03, ECHR, 10 January 2012.
11. *Bulut v. Turkey* (dec.), no. 18783/91, Commission, 3 May 1993.
12. *Buscarini and Others v. San Marino* [GC], no. 24645/94, ECHR, 18 February 1999.
13. *Çağlayan v. Turkey* (dec.), No. 1638/04, ECHR, 3 April 2007.
14. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, nos. 7511/76 and 7743/76, ECHR, 25 February 1982.
15. *Chaplin v. the United Kingdom*, no. 59842/10, ECHR (communicated).
16. *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR, 15 February 2001.
17. *De Wilde, Ooms and Versup v. Belgium*, nos. 2832/66; 2835/66; 2899/66, ECHR, 18 June 1971, Series A, No. 12.
18. *Dogru v. France*, no. 27058/05, ECHR, 4 December 2008.
19. *Dojan and Others v. Germany* (dec.), no. 319/08, ECHR, 13 September 2011.
20. *Dubowska and Skup v. Poland* (dec.), no. 33490/96 and 34055/96, Commission, 18 April 1997.
21. *El Morsli v. France* (dec.), no. 15585/06, ECHR, 4 March 2008.
22. *Episcopia de Edineț și Briceni v. Moldova* (dec.), no. 22742/06, ECHR, 7 September 2010.
23. *Erçep v. Turkey*, no. 43965/04, ECHR, 22 November 2011.
24. *Eweida v. the United Kingdom*, no. 48420/10, ECHR (communicated).
25. *Feti Demirtaş v. Turkey*, no. 5260/07, ECHR, 17 January 2012.
26. *Folgerø and Others v. Norway* [GC], no. 15472/02, ECHR, 29 June 2007.
27. *Gamaleddyn v. France* (dec.), no. 18527/08, ECHR, 30 June 2009.
28. *Ghazal v. France* (dec.), no. 29134/08, ECHR, 30 June 2009.
29. *Grandrath v. the Federal Republic of Germany* (dec.), no. 2299/64, Commission, 12 December 1966.
30. *Grzelak v. Poland*, no. 7710/02, ECHR, 15 June 2010.
31. *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, no. 1448/04, ECHR, 9 October 2007.
32. *İ.A. v. Turkey*, no. 42571/98, ECHR, 13 September 2005.
33. *J. Singh v. France* (dec.), no. 25463/08, ECHR, 30 June 2009.
34. *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 41296/04, ECHR, 3 April 2007.
35. *Karanduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, Commission, 3 May 1993.
36. *Kervanci v. France*, no. 31645/04, ECHR, 4 December 2008.
37. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, nos. 5095/71, 5920/72, 5926/72, ECHR, 7 December 1976.
38. *Koella Naouali v. Switzerland*, no. 1317/10, ECHR (pending).
39. *Kokkinakis v. Greece*, no. 14307/88, ECHR, 25 May 1993.
40. *Konttinen v. Finland* (dec.), no. 24949/94, Commission, 3 December 1996.
41. *Köse and 93 Others v. Turkey* (dec.), no. 26625/02, ECHR, 24 January 2006.
42. *Kovaļkovs v. Latvia* (dec.), no. 35021/05, ECHR, 31 January 2012.

43. *Kubalska and Kubalska-Holuj v. Poland* (dec.), no. 35579/97, Commission, 22 October 1997.
44. *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), no. 65500/01, ECHR, 24 January 2006.
45. *Lautsi and Others v. Italy*, no. 30814/06, ECHR, 3 November 2009.
46. *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR, 18 March 2011.
47. *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR, 10 November 2005.
48. *Leyla Şahin v. Turkey*, no. 44774/98, ECHR, 29 June 2004.
49. *Mann Singh v. France* (dec.), no. 24479/07, ECHR, 13 November 2008.
50. *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, no. 72881/01, ECHR, 5 October 2006.
51. *N. v. Sweden* (dec.), no. 10410/83, Commission, 11 October 1984.
52. *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, no. 13470/87, ECHR, 20 September 1994.
53. *Ouadiri v. Switzerland*, no. 65840/09, ECHR, 28 June 2011.
54. *Phull v. France* (dec.), no. 35753/03, ECHR, 11 January 2005.
55. *Pichon and Sajous v. France* (dec.), no. 49853/99, ECHR, 2 October 2001.
56. *R. Singh v. France* (dec.), no. 27561/08, ECHR, 30 June 2009.
57. *S.A.S. v. France*, no. 43835/11, ECHR (communicated).
58. *Saniewski v. Poland* (dec.), no. 40319/98, ECHR, 26 June 2001.
59. *Srbić v. Croatia* (dec.), no. 4464/09, ECHR, 21 June 2011.
60. *Stedman v. the United Kingdom* (dec.), no. 29107/95, Commission, 9 April 1997.
61. *Sunday Times v. the United Kingdom*, no. 6538/74, ECHR, 26 April 1979, Series A.
62. *Tandoğan v. Turkey* (dec.), no. 41298/04, ECHR, 3 April 2007.
63. *Thlimmenos v. Greece*, no. 34369/97, ECHR, 6 April 2000.
64. *Tsaturyan v. Armenia*, no. 37821/03, ECHR, 10 January 2012.
65. *Ülke v. Turkey*, no. 39437/98, ECHR, 24 January 2006.
66. *Valsamis v. Greece*, no. 21787/93, ECHR, 18 December 1996.
67. *Vogt v. Germany* [GC], no. 17851/91, ECHR, 26 September 1995.
68. *Wingrove v. the United Kingdom*, no. 17419/90, ECHR, 25 November 1996.
69. *X and Church of Scientology v. Sweden* (dec.), no. 7805/77, Commission, 5 May 1979.
70. *X v. Austria* (dec.), no. 1753/63, Commission, 1965.
71. *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 7992/77, Commission, 12 July 1978.
72. *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 8160/78, Commission, 12 March 1981.
73. *X v. the United Kingdom* (dec.), no. 8231/78, Commission, 6 March 1982.
74. *X. v. Austria* (dec.), no. 5591/72, Commission, 2 April 1973.
75. *X. v. the Federal Republic of Germany* (dec.), no. 7705/76, Commission, 5 July 1977.
76. *Yılmaz v. Turkey* (dec.), no. 37829/05, ECHR, 3 April 2007.

Kitų tarptautinių institucijų praktika / Jurisprudence of other International Tribunals

1. *Clement Boodoo v. Trinidad and Tobago*, Communication no. 721/1997, CCPR/C/74/D/721/1996, 15 April 2002.
2. *J. P. v. Canada*, Communication no. 446/1991, U.N. Doc. CCPR/C/43/D/446/1991, 7 November 1991.
3. *Karnel Singh Bhinder v. Canada*, Communication no. 208/1986, CCPR/C/37/D/208/1986, November 1989.
4. *L.T.K. v. Finland*, Communication no. 185/1984, U.N. Doc. CCPR/C/25/D/185/1984, 9 July 1985.
5. *Leirvåg v. Norway*, no. 1155/2003, 2004.11.23, CCPR/C/82/D/1155/2003, 23 November 2004.
6. *Rahime Kayhan v. Turkey*, Communication no. 8/2005, CEDAW/C/34/D/8/2005, 27 January 2006.
7. *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*, Communication no. 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, 5 November 2004.
8. *Ranjit Singh v. France*, Communication no. 1876/2009, CCPR/C/102/D/1876/2009, 22 July 2011.
9. *Yeo-Bum Yoon v. Republic of Korea and Myung-Jin Choi v. Republic of Korea*, Communication nos. 1321/2004 and 1322/2004, U.N. Doc. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004, 23 January 2007.

Pranešimai / Reports

1. General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18): 1993.07.30. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.
2. Human Rights Council Resolution 13/16, 25 March 2010, A/HRC/RES/13/16.
3. Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief Heiner Bielefeldt to the Human Rights Council, A/HRC/19/60.
4. Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. 9 January 2006, E/CN.4/2006/5.
5. Report of the Switzerland to the Human Rights Committee. CCPR/C/CHE/3 (2007).
6. UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights*, 28 September 1984, E/CN.4/1985/4.

Specialioji literatūra / Special Literature

1. Evans, C. Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective. *Human Rights Law Review*. 2008, 8(3): 449–473.

2. Evans, C. The 'Islamic Scarf' in the European Court of Human Rights. *Melbourne Journal of International Law*. 2006, 7(1): 52–73.
3. Evans, M. Advancing Freedom of Religion or Belief: Agendas for Change. *Oxford Journal of Law and Religion*. 2012, 1(1): 5–14.
4. Evans, M. D. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*. Council of Europe Publishing, 2009.
5. Gailiūtė, D. Religiniai simboliai Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje. *Socialinių mokslų studijos*. 2012, 4(2): 777–800.
6. Garay, A.; Chélini-Pont, B.; Tawi, E.; Anseur, Z. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in France. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 785–840.
7. Gibson, N. An Unwelcome Trend: Religious Dress and Human Rights Following *Leyla Şahin vs Turkey*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(4): 599–640.
8. González del Valle, J. M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Spain. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1033–1086.
9. Gunn, J. Fearful Symbols: The Islamic Headscarf and the European Court of Human Rights in *Sahin v. Turkey*. *Annuaire Droit et Religions*. 2006–2007, 2: 639–665.
10. Gunn, T. J. Deconstructing Proportionality in Limitations Analysis. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 465–498.
11. Hill, M. The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in the United Kingdom. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 1129–1186.
12. Martínez-Torrón, J. The (Un)protection of Individual Religious Identity in the Strasbourg Case Law. *Oxford Journal Law Religion*. 2012, 1(1): 1–25.
13. Melmore, N. New Trends in Religious Freedom: The Battle of the Headscarf. *Plymouth Law and Criminal Justice Review*. 2012, 1: 96–116.
14. Moeckli, D. Swiss Direct Democracy and Human Rights. *Human Rights Law Review*. 2011, 11(4): 774–794.
15. Nancini, S. The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence. *Cardozo Law Review*. 2008–2009, 30(6): 2629–2668.
16. Nathwani, N. Islamic Headscarves and Human Rights: a Critical Analysis of the Relevant Case Law of the European Court of Human Rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2007, 25(2): 221–254.
17. Ovey, C.; White, R.; Jacobs, F. G. *The European Convention on Human Rights*. 4th edition. New York: Oxford University Press, 2006.
18. Panara, C. *Lautsi v. Italy*: The Display of Religious Symbols by the State. *European Public Law*. 2011, 17(1): 139–168.

19. Partsch, K. J. Freedom of Conscience and Expression, political Freedoms. In: Henkin, L. (ed.). *The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights*. New York: Columbia University Press, 1981.
20. Robbers, G. *Religion and Law in Germany*. The Netherlands: Kluwer Law International, 2010.
21. Rorive, I. Religious Symbols in the Public Space: In Search of a European Answer. *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6): 2669–2698.
22. Skjeie, H. Headscarves in Schools: European Comparisons. In: *Religious pluralism and human rights in Europe: where to draw the line?* Loenen, L. M. P.; Goldschmidt, J. E. (eds.). Antwerpen; Oxford: Intersentia, 2007.
23. Tarhan, G. Roots of the Headscarf Debate: Laicism and Secularism in France and Turkey. *Journal of Political Inquiry*. 2011, 4: 1–32.
24. Taylor, P. M. *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. New York: Cambridge University Press, 2005.
25. Van der Vyver, J. D. Limitations of Freedom of Religion or Belief: International Law Perspectives. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 499–537.
26. Ventura, M. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in Italy. *Emory International Law Review*. 2005, 19: 913–928.
27. Vitkauskaitė-Meurić, D. The Scope and Limits of the Freedom of Religion in International Human Rights Law. *Jurisprudencija*. 2011, 18(3): 841–857.

Kiti šaltiniai / Other References

1. Anti-minaret group mulls burqa ban initiative. *The Local*. 07 March 2012. <<http://www.thelocal.ch/2762/20120307/>>.
2. Barcelona to ban full face veil in public areas Monday, June 14, 2010. <<http://jurist.org/paperchase/2010/06/spain-city-bans-use-of-face-veil-in-public-areas-managed-by-the-city.php>>.
3. Buyse, A. Judgment on Non-Religious Education in Poland. <<http://echrblog.blogspot.com/2010/06/judgment-on-non-religious-education-in.html>>.
4. Carpenter, E. Twelve months on from the burqa ban. *The Riviera Times*. 12.04.2012. <<http://www.rivieratimes.com/index.php/provence-cote-dazur-article/items/twelve-months-on-from-the-burqa-ban.html>>.
5. Chaib S. O. Ranjit Singh v. France: The UN Committee asks the questions the Strasbourg Court didn't ask in turban case. <<http://strasbourgobservers.com/2012/03/06/ranjit-singh-v-france-the-un-committee-asks-the-questions-the-strasbourg-court-didnt-ask-in-turban-case/>>.
6. Conscientious Objection in Britain. An introductory guide. <<http://www.ppu.org.uk/coproject/guide.html>>.
7. Estudio Fundación BBVA European Mindset. <http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201004/27/sociedad/20100427elpepusoc_1_Pes_PDF.pdf>.

8. Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji kolegija paskelbė sprendimą Lautsi prieš Italiją byloje. <<http://www.tm.lt/eztt/naujiena/119>>.
9. France readies for ban on full Islamic veil. *France 24*. 06/04/2011. <<http://www.france24.com/en/20110404-islamic-veil-outlawed-next-week-france-law-burqa-niqab-ban-face-covering>>.
10. Hooper, J. Imam tells Italy that wearing of veil is in tradition of the Madonna. *The Observer*. Sunday 9 May 2010. <<http://www.guardian.co.uk/world/2010/may/09/muslim-women-italy-veil>>.
11. Information Platform humanrights.ch <http://www.humanrights.ch/en/Switzerland/Human-Rights-in-Internal-Affairs/Groups/cultural/idart_7532-content.html>.
12. Legal Comment. Bans on the Full Face Veil and Human Rights: A Freedom of Expression Perspective. <<http://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/bans-on-the-full-face-veil-and-human-rights.pdf>>.
13. Muslim headscarves. <http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/beliefs/niqab_1.shtml#h2>.
14. Please can we stop religious oaths in the legal process. <<http://www.thelawyer.com/please-can-we-stop-religious-oaths-in-the-legal-process/?1011354.article>>.
15. Russian Muslim Women Win Headscarves Case 15.05.2003. <<http://english.pravda.ru/russia/15-05-2003/2807-muslims-0/>>.
16. Some religions are more welcome than others <www.swissinfo.ch/eng/specials/religion_in_switzerland/Some_religions_are_more_welcome_than_others.html?cid=42424>.
17. Swiss lower house of parliament passes motion to ban full face veils September 29, 2011. <<http://blogs.reuters.com/faithworld/2011/09/29/swiss-lower-house-of-parliament-passes-motion-to-ban-full-face-veils/>>.
18. Templeton, S. Advocate calls for end to religious oaths in court <<http://news.stv.tv/scotland/290960-advocate-calls-for-end-to-religious-oaths-in-court/>>.
19. The Federal Authorities of the Swiss Confederation. <<http://www.admin.ch/ch/e/rs/101/a72.html>>.
20. The Islamic veil across Europe. 22 September 2011. <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-13038095>>.
21. The Right to Conscientious Objection in Europe: A Review of the Current Situation <<http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/42b141794.pdf>>.
22. U.S Department of State. July-December, 2010 International Religious Freedom Report. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010_5/index.htm>.
23. VEIL-project. <<http://www.univie.ac.at/veil/Home3/index.hp?id=7,52,0,0,1,0>>.

Dalia Vitkauskaitė-Meurice, Regina Valutytė, Dovilė Gailiūtė

Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje. Mokslo
Vi331 studija. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidyba, 2012. 156 p.

ISBN 978-9955-19-479-8

Mokslo studija „Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje“ skirta vienam iš šiandienos aktualiausių klausimų – religijos (ir tikėjimo) laisvės įgyvendinimui ir ribojimams. Po 2001 m. rugsėjo 11 d. teroristinių išpuolių vis daugiau valstybių religijos laisvės apribojimus pateisina kaip būtinus demokratinėje visuomenėje, siekiant užtikrinti nacionalinį saugumą, viešąją tvarką, žmonių sveikatą ir dorovę, taip pat kitas asmenų pagrindines teises ir laisves. Tačiau tarptautinių institucijų, tokių kaip Jungtinių Tautų Žmogaus teisių komiteto ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija, atskleidžia, kad tokie religijos išraiškos laisvės ribojimai ne visada yra proporcingi ir būtini demokratinėje visuomenėje. Todėl mokslo studijoje detalai siekiama iširti religijos išraiškos laisvės ribojimų tikslumą, poreikį ir apimtį. Mokslo studijoje religijos laisvės įgyvendinimo ir ribojimo problema nagrinėjama, aptariant pasirinktų valstybių (Lietuvos, Rusijos, Prancūzijos, Jungtinės Karalystės, Ispanijos, Italijos ir Šveicarijos) praktiką bei analizuojant Žmogaus teisių komiteto ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudenciją. Didžiausias dėmesys skiriamas daugiausia problemų praktikoje keliantiems religijos išraiškos laisvės ribojimo aspektams, tokiems kaip religinių priesaikų davimas, religinių pastatų statyba (minaretų draudimas), religinių simbolių demonstravimas, švietimui, suderinamam su religiniais įsitikinimais bei atsakymui atlikti karo prievolę dėl įsitikinimų. Mokslo studija rekomenduojama visiems besidomintiems žmogaus teisių apsaugos bei religijos laisvės problemomis.

UDK 342.7(075.8)

Dalia Vitkauskaitė-Meurice, Regina Valutytė, Dovilė Gailiūtė
Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje

Mokslo studija

Redagavo: lietuvių kalba Ramutė Pinkevičienė
anglų kalba Agnė Bivainytė-Petravičienė
Maketavo Aušrinė Ilekytė

SL 585. 2012 10 11. 10,04 leidyb. apsk. l.
Užsakymas 16 404.

Išleido Mykolo Romerio universitetas,
Ateities g. 20, Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas leidyba@mruni.eu
Parengė UAB „Baltijos kopija“,
Kareivių g. 13b, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt

Mokslo studija „Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje“ skirta vienam iš šiandienos aktualiausių klausimų – religijos (ir tikėjimo) laisvės įgyvendinimui ir ribojimams. Po 2001 m. rugsėjo 11 d. teroristinių išpuolių vis daugiau valstybių religijos laisvės apribojimus pateisina kaip būtinus demokratinėje visuomenėje, siekiant užtikrinti nacionalinį saugumą, viešąją tvarką, žmonių sveikatą ir dorovę, taip pat kitas asmenų pagrindines teises ir laisves. Tačiau tarptautinių institucijų, tokių kaip Jungtinių Tautų Žmogaus teisių komiteto ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija, atskleidžia, kad tokie religijos išraiškos laisvės ribojimai ne visada yra proporcingi ir būtini demokratinėje visuomenėje. Todėl mokslo studijoje detaliai siekiama ištirti religijos išraiškos laisvės ribojimų tikslumą, poreikį ir apimtį. Mokslo studijoje religijos laisvės įgyvendinimo ir ribojimo problema nagrinėjama, aptariant pasirinktų valstybių (Lietuvos, Rusijos, Prancūzijos, Jungtinės Karalystės, Ispanijos, Italijos ir Šveicarijos) praktiką bei analizuojant Žmogaus teisių komiteto ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudenciją. Didžiausias dėmesys skiriamas daugiausia problemų praktikoje keliantiems religijos išraiškos laisvės ribojimo aspektams, tokiems kaip religinių priesaikų davimas, religinių pastatų statyba (minaretų draudimas), religinių simbolių demonstravimas, švietimui, suderinamam su religiniais įsitikinimais bei atsisakymui atlikti karo prievolę dėl įsitikinimų. Mokslo studija rekomenduojama visiems besidomintiems žmogaus teisių apsaugos bei religijos laisvės problemomis.

ISBN 978-9955-19-478-1

9 789955 194781